

Keel ja Kirjandus

3
2026

Liivi kirjakeel 500?

VALTS ERNŠTREITS, ALDUR VUNK,
INNA PÕLOTSAM-JÜRJO, JÜRI KIVIMÄE,
KARL PAJUSALU

**Liivi kirjakeele lätetest ja sellest,
mis trükise aastapäeva möödunud
raamatuaasta ikkagi tähistas**

ALARI ALLIK
**Jäaaeg või jäävaheaeg?
Abe Kōbō eesti ja vene tõlgetest**

HELINA HAREND
Sugulussõnavara regilauludes

SAARA LIIS JÕERAND
Kirjanduskriitika 2024–2025

KOLLEGIUM

Epp Annus, Rogier Blokland, Cornelius Hasselblatt, Tiit Hennoste, Eda Kalmre, Mart Kuldkepp, Johanna Laakso, Margit Langemets, Helle Metslang, Sirje Olesk, Karl Pajusalu, Peeter Päll, Raimo Raag, Jaan Undusk, Ülo Valk, Mart Velsker, Märt Väljataga, Haldur Õim

TOIMETUS

Peatoimetaja **Johanna Ross**, johanna@keeljakirjandus.ee
Keeleteadus **Johanna Kiik**, johanna.kiik@keeljakirjandus.ee
Kirjandusteadus **Brita Melts**, brita@keeljakirjandus.ee
Kultuurilugu, folkloristika **Ott Heinapuu**, ott@keeljakirjandus.ee
Tegevtoimetaja **Tiina Hallik**, tiina@keeljakirjandus.ee
Tehniline toimetaja **Astrid Värvi**, astrid@keeljakirjandus.ee

Toimetuse

aadress: **Harju 1, 10146 Tallinn**
e-post: **kk@keeljakirjandus.ee**

www.keeljakirjandus.ee

Keelt ja Kirjandust on võimalik tellida
Express Posti kaudu telefonil 6177 717
või võrguaadressil **<https://tellimine.ee>**
Värsket üksiknumbrit saab posti teel osta
Lehepunkti kaudu võrguaadressil **<https://sirvi.eu>**

Ajakiri kuulub avatud juurdepääsuga teadusajakirjade registrisse
Directory of Open Access Journals (DOAJ), Euroopa Teadusfondi ja
Norra Teadusandmete Keskuse registrisse ERIH PLUS, andmebaasidesse
EBSCO, Linguistics & Language Behavior Abstracts (LLBA, ProQuest),
MLA International Bibliography (Modern Language Association),
Scopus (Elsevier) ja Ulrich's Periodicals Directory, digitaalarhiividesse
CEEOL (Central and Eastern European Online Library) ja DIGAR (Eesti
Rahvusraamatukogu) ning Alalise Rahvusvahelise Lingvistide Komitee
valikbibliograafiasse „Linguistic Bibliography”.

Ajakiri ilmub Eesti riigi toetusel.
Trükk: Trükikoda Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn.
Kujundanud Kalle Toompere
Resümeeid tõlkinud Helen Pruul

© Keel ja Kirjandus®, SA Kultuurileht

ISSN 0131-1441
e-ISSN 2346-6014
DOI 10.54013/kk1958

Keel ja Kirjandus

EESTI TEADUSTE
AKADEEMIA JA
EESTI KIRJANIKE LIIDU
AJAKIRI

LXIX AASTAKÄIK

3
2026

SISUKORD

ARTIKLID

ALARI ALLIK. Jääajast jäävaheajani. Abe Kōbō „Daiyon kanpyōki” Agu Sisaski ja Arkadi Strugatski tõlgetes	179
HELINA HAREND. Sugulussõnavara mitmekesisus ja levikumustrid eesti regilauludes	196
SAARA LIIS JÕERAND. Kriitikavälja rikkusest, vahelduseks. Eesti kirjanduskriitika aastatel 2024–2025	212

PÄEVATEEMA

VALTS ERNŠTREITS. Liivi kirjasõna kroonikast digivahenditeni	229
ALDUR VUNK. Kas 1525. aasta usutrukiste levitajad arvestasid ka liivlastega?	231
INNA PÖLTSAM-JÜRJO. 1525. aasta eestikeelne trükitud raamat – ikka veel mõistatus?	236
JÜRI KIVIMÄE. Liivi keele võimalikkusest Lübecki raamatuloos 1525	241
KARL PAJUSALU. Liivi kirjakeele lätetest kirikukeele peeglis	245

RAAMATUID

BORIS VEIZENEN. Maa ja taeva vahel	250
KÄRT HELLERMA. „Sa kirjutad ju nii hästi. Miks nad sinust nii halvasti kirjutavad?”	254
TAISTO RAUDALAINEN. Vepsa passioon. Omaelulooline kogemuslugu	260
MIKA PYLSY. Igor Severjanin eesti luuletajana	266
KARL PAJUSALU. Väitekiri liivi verbituletusest	269
ENN ERNITS. Araabia maateadus ja Eesti	270

RINGVAADE

Lühikroonika	272
--------------------	-----

CONTENTS

ARTICLES

ALARI ALLIK. <i>From the ice age to the inter ice age: Abe Kōbō's Daiyon kanpyōki in the translations of Agu Sisask and Arkady Strugatsky</i>	179
HELINA HAREND. <i>The diversity and distribution patterns of kinship vocabulary in Estonian runosongs</i>	196
SAARA LIIS JÖERAND. <i>On the richness of the critical field, for a change: Estonian literary criticism in 2024–2025</i>	212

FOCUS

VALTS ERNŠTREITS. <i>The Livonian written word: From the chronicle to digital tools</i>	229
ALDUR VUNK. <i>Did the distributors of the 1525 religious printed texts also consider the Livonians?</i>	231
INNA PÕLTSAM-JÜRJO. <i>The 1525 Estonian printed book – still a mystery?</i>	236
JÜRI KIVIMÄE. <i>On the possibility of the Livonian language in the Lübeck book affair of 1525</i>	241
KARL PAJUSALU. <i>On the sources of the Livonian written language as reflected in church language</i>	245

BOOKS

BORIS VEIZENEN. <i>Between heaven and earth</i> (Eva Koff. Õhuskõndija. Tallinn: Varrak, 2025)	250
KÄRT HELLERMA. <i>"You write so well. Why do they write so badly about you?"</i> Eve Annuk. Elu kui tekst. Artikleid aastatest 1995–2023. (EKLA töid kirjandusest ja kultuuriloost 12.) Tartu: EKM Teaduskirjastus, 2025)	254
TAISTO RAUDALAINEN. <i>The Vepsian passion: An autobiographical experience narrative</i> (Alevtina Gongiš. Meist vepslastest ja mitte ainult. Translated by Madis Arukask. Tallinn: Argo, 2025)	260
MIKA PYLSY. <i>Igor Severyanin as an Estonian poet</i> (Igor Kotjuh. Igor Severjanin Eesti kirjandusväljal ja Eesti venekeelse kirjanduse identiteedi kujunemine (1918–1941). (Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis 27.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2025)	266
KARL PAJUSALU. <i>A thesis on Livonian verbal derivation</i> (Santra Jantunen. Livonian Verbal Derivation: Inherited Characteristics and Contact-Induced Change. (Dissertationes Universitatis Helsingiensis 216/2025.) Helsinki: University of Helsinki, 2025)	269
ENN ERNITS. <i>Arabic geography and Estonia</i> (Üllar Peterson, Helen Geršman. Jalutuskäik maailma äärealadele. Eesti ja selle naabrid al-Idrisī „Rogeri raamatus”. [Tallinn:] Postimehe Kirjastus, 2024)	270

REVIEW

Short chronicles	272
-------------------------------	-----

TEKSTIS KASUTATUD LÜHENDEID:

f = fond; l = leht; m = mapp; VD16 = XVI sajandi saksa trükiste bibliograafia.

KEELED:

ingl = inglise; jpn = jaapani; lad = ladina; lt = läti; sks = saksa; sm = soome; vn = vene; vps = vepsa; üsks = ülemsaksa.

Jääajast jäävaheajani

Abe Kōbō „Daiyon kanpyōki” Agu Sisaski ja
Arkadi Strugatski tõlgetes

ALARI ALLIK

Nõukogude Liidu kasinates oludes mängis tõlkevalikute tegemisel suurt rolli teksti kättesaadavus – kohalikes raamatukogudes jaapanikeelseid teoseid enamasti polnud ja reisiltki oli neid rangete piirangute tõttu pea võimatu kaasa tuua. Ilmselt on see üks põhjuseid, miks ajal, kui jaapani kirjanduse ingliskeelsete tõlgete hulgas domineeris nn suur triumviraat – Tanizaki Junichirō, Kawabata Yasunari, Mishima Yukio¹ –, kes 1960. aastatel kõik kandideerisid Nobeli kirjanduspreemiale (Fowler 1992: 8), oli Eestis üks varasemaid jaapani keelest vahendatud proosateoseid 1966. aastal hoo-
pis Abe Kōbō keerukas ja uuenduslik ulmeteos „Neljas jääaeg” Agu Sisaski tõlkes („Daiyon kanpyōki” 第四間氷期, 1959, pealkirja täpsem tõlge oleks „Neljas jää-
vaheaeg”). Inglise keeles ilmus see E. Dale Saundersi tõlkes alles 1970. aastal peal-
kirja all „Inter Ice Age 4”. Lisaks lähteteksti kättesaadavusele mõjutas Abe Kōbō teose
kiiret avaldamist Loomingu Raamatukogus venekeelse tõlke olemasolu: „Четвертый
ледниковый период” oli 1965. aastal ilmunud kõigepealt ajakirja Smena numbrites
1–6 ja seejärel raamatuna Molodaja Gvardija kirjastuselt. Selle tõlkijaks oli tuntud
japanoloogist ulmekirjanik Arkadi Strugatski, kes oma isiklike eelistustega mõjutas
Nõukogude Liidus ilmunud kirjanduse mitmekesisust. Järgnevalt kaardistan põgu-
salt, kuidas Strugatski tõlkevalikud peegelduvad Sisaski tõlkes ja teose kohalikus ret-
septsioonis.

1965. aastal ilmus eesti keeles esimese jaapani keelest tõlgitud proosateosena Endō
Shūsaku „Meri ja mürk” („Umi to doku” 海と毒, 1957), mille saamisloo kohta võib
„Tõlkija hääles” avaldatud intervjuust Agu Sisaskiga lugeda, et teksti jaapanikeelsed
koopiad andis talle Leningradi ülikoolis õppimise ajal jaapani kirjanduse tõlkijana
tuntud professor Jevgenia Pinus, kes pidas loenguid klassikalisest jaapani kirjan-
dusest: „Need äratõmbed olid tehtud mingist Jaapani ajakirjast, kus see arvatavasti
järjejutuna oli ilmunud” (Jaanits 2019: 145). Aasta hiljem ilmunud Abe Kōbō „Neljas
jääaeg” sattus Sisaski kätte samamoodi juhuslikult: „Mingil ajal tudengipõlves tut-
vustasid mulle sõbrad, kellele ühiselamusse külla läksin, üht Jaapani tudengit, kes oli
ülikooli lõpetamas ja kodumaale sõiduks ettevalmistusi tehes oma raamatuid laiali
jagas. Nii ma selle sain.” (Jaanits 2019: 145)

Eesti kohalikus diskussioonis teadusliku fantastika üle kasutati Abe teost žanri-
kirjanduse positiivsete joonte ideaalse näitena, niisiis juhuslikke radu pidi lugejateni
jõudnud „Neljas jääaeg”, mille Jaapani kriitikud liigitasid „tõeliseks” või „puhtaks”

¹ Nimede kirjutamisel on järgitud jaapani tava, mille kohaselt perekonnanimi kirjutatakse ees-
nime ette.

kirjanduseks (*junsui bungaku* 純粋文学),² muutus eesti ulmekirjanduse arenguloo oluliseks osaks. Kuuekümnendatel mainiti äsja lugejate teadvusesse jõudnud Abe teost kõrvuti Aleksei Tolstoi ulmeromaaniga „Aeliita” („Аэлита”, 1923, e k 1930, tlk Alfred Kurlents), Stanisław Lemi jutustusega „Ijon Tichy kosmoserändude päevikud” (koostatud teostest „Księga robotów”, 1961, „Dzienniki gwiazdowe”, 1957, e k 1962, tlk Olev Jõgi), Ray Bradbury düstoopilise romaaniga „451° Fahrenheiti” („Fahrenheit 451”, 1953, e k 1959, tlk Hans Luik) ja Isaac Asimovi jutukoguga „Kadunud robot” („Little Lost Robot”, 1947, e k 1965, tlk Ain Raitviir). Tänu Sisaski kiirele tegutsemisele tõlkijana murti ulmet puudutavas diskussioonis välja tavapärasest inglise ja slaavi keeltest tõlgitud autorite ringist ning teadvustati üha selgemalt tulevikukirjanduse – kui kasutada Ain Kaalepi (1964: 642) mõistet – piirkondlikke eripärasid.

Sirbis ja Vasaras ilmus 1966. aastal kirjandusteadlase Oskar Kruusi ja informaatik Ustus Aguri väitlus, kus Abe romaan esineb kaaluka näitena teosest, mida tuleks käsitada väärtkirjandusena. Kruus, kes toetab igati teiste rahvaste kirjanduste tõlkimist, kuid nõuab valikute tegemisel rangust, liigitab „Neljanda jääaja” žanri poolest „allegoorilise laadiga” teoste hulka, „kus oleviku inimesele olulised probleemid projitseeritakse kas ajalisse või ruumilisse kaugusesse. Enamasti on need hoiatava iseloomuga teosed, mis hüperboolses vormis näitavad inimkonna tegevuse mõnda varjukülge ja sellest tulenevaid hädadohte” (Kruus 1966: 6). Aguri arvates jätvad aga sellised lihtsustavad määratlused teoste spetsiifilise iseloomu tähelepanuta:

Liigitus peab millekski kasulik olema, eelkõige andma tugipunkte niihästi žanri kui terviku spetsiifika mõistmiseks kui ka üksikteoste lahtimõtestamiseks. Selliste tugipunktide vajadust näitab O. Kruusi artikkel ise, milles TF-i [teadusliku fantastika] probleemid on aheldatud teadusliku usutavuse ja tõepärasuse külge [...]. Hoopiski jääb O. Kruusile märkamata žanrile sageli omane mitmeplaanilisus, mille heaks näiteks on kas või Abo Kobe [*sic!*] „Neljas jääaeg” – sotsiaalse utoopia-allegooria, mõtteeksperimenti (ennustusmasin!) ning psühholoogilis-filosoofilise fantastika keerukas sünteis. (Agur 1966: 3)

Seega on Aguri silmis Abe tõsiste ulmeteoste hea kirjandusliku taseme näide, mis vältib tarbe- või meelelahutuskirjandusele omast ühemõõtmelisust. Äsja eesti keeles kõigile kättesaadavaks tehtud tõsiseid teemasid käsitleva romaani toel oli kerge väita, et ulme ei ole pelgalt teaduslike saavutuste populariseerimiseks ega tulevaste

² Tuntud kirjanduskriitik Okuno Takeo leidis, et ulmeteose avaldamine ajakirjas Sekai on erilise tähtsusega: „Ameerikas peamiselt meelelahutusliku kirjandusena arenenud teadusliku fantastika alla paigutuv [jaapani] esimene tõsiseltvõetav mahukas teos avaldati kõige intellektuaalsemas haritud lugejatele suunatud ajakirjas. Ja autoriks polnud ei keegi muu kui puhta kirjanduse [*junsui bungaku*] viljelejana tunnustatud Abe Kōbō.” Okuno hinnangul oli ulme seni olnud peamiselt tõlkekirjanduse pärusmaa – sisukaid romaane või lühijutte jaapani autoritelt polnud kuigi palju ilmunud. Nii oli see teedrajav teos, mis tõstis kohaliku teadusliku fantastika puhta kirjanduse väärikatesse kõrgustesse, sest selles käsitletavad probleemid paistsid korraka tõsised (*shiriasu* シリアス), kirjanduslikud (*bungakuteki* 文学的) ja filosoofilised (*shisōteki* 思想的). (Okuno 1964: 206–207)

arengusuundade ennustamiseks,³ vaid täidab kirjanduse peamist ülesannet: selgitab inimeksistentsi keerukat olemust.

Ei tohi ka unustada, et endiselt oli küllaltki levinud arusaam, et ulme on eelkõige laste- või noortekirjandus. Tuuli Kruusi (1975: 449) hinnangul sobib ulme hästi lastele, kes on „oma kujutluse ja intellekti arengu iseärasuste tõttu kõigele fantastilisele väga vastuvõtlikud”, aga ta rõhutab just „Neljanda jääaja” näitel, et osa teoseid on psühholoogilise sügavuse tõttu jõukohased pigem täiskasvanutele:

Psühholoogilises fantastikas, mõtteeksperimentis, annab fantastiline kujund võimaluse avada mingi uus maailmatunnetuse aspekt: asetatakse karakterid piirsituatsioonidesse põhimõttel „mis oleks, kui...”. Mõtteeksperiment on võimalik kõigi fantaasia-kujundite puhul. Eriti oluline on see funktsioon täiskasvanutele määratud kirjanduses (Kobo Abe „Neljas jääaeg”), ent põhimõtteliselt peaks see lastele samuti mõistetav ja nauditav olema. (Kruus 1975: 457)

Abe teos on Kruusi käsituses selgelt täiskasvanute kirjandus ja tõenäoliselt käib noorematele lugejatele üle jõu.

Omamoodi väike ime on see, et teos ei äratanud tsensorite tähelepanu. Kuigi Abe oli välja heidetud Jaapani kommunistlikust parteist⁴ ning teoses kirjeldatakse nõukogulikku helge tuleviku planeerimist pigem võimatu ülesandena, ei takistatud nähtavasti romaani ilmumist, mis tõestab taas, et 1960. aastatel said tõlkijad jõuda toimetusega kokkuleppele isegi selliste teoste avaldamises, mida varem oleks peetud ideoloogiliselt sobimatuks (Rudnytska 2022: 56).

Eeltoodu põhjal tekivad õigustatud küsimused: kas üldse ja millisel määral mõju-
tas Strugatski tõlge Agu Sisaski või eestikeelse väljaande toimetaja valikuid? Milline oli Strugatski mõju Abe populariseerijana Nõukogude Liidus ja väljaspool seda? Et vastust leida, peatun põgusalt venekeelse tõlke saamislool.

³ Sellele eksitusele on viimastel kümnenditel juhtinud tähelepanu Jaak Tomberg: „Kriitikud, kes ei pea ulmekirjandust tõsiseks kirjanduseks, on ulmekirjanduse ennustusliku rolli ekslikult teose kirjanduslikust väärtusest kõrgemale tõstnud [---]” (Tomberg 2004: 830).

⁴ Abe Kōbō soovis Jaapani kommunistliku partei (JKP) aktiivse liikmena kaasa aidata uue parema tuleviku kujundamisele, kuid oli samal ajal väga kriitiline Nõukogude Liidu tegevuse suhtes ja võitis 1956. aastal häälekalt sõna Ungari ülestõusu allasurumise vastu. JKP liikmena võitles ta 1951. aastal jõustunud rahu ja julgeoleku tagamise lepingu (*anzen hoshō jōyaku* 安全保障条約) vastu, millega anti Ameerika valdustesse Okinawa ja rajati sõjaväebaasid. Rahutuste tulemusel astus peaminister Kishi Nobusuke 1960. aastal tagasi, ära jäi samale ajale planeeritud USA presidendi Dwight D. Eisenhoweri visiit. Partei liikmetelt nõuti üha rangema ideoloogilise programmi järgimist, kuid 1961. aasta suvel levitasid Abe Kōbō, Noma Hiroshi, Takei Teruo ja teised traktaati nimega „Algatus partei reformiks tõeliste printsiipide ja revolutsiooni nimel”, kus nõuti, et kunst ja kirjandus ei oleks allutatud poliitikale, vaid oleks täielikult sõltumatud kommunistliku partei programmist (Kapur 2018: 213). Pärast manifesti esitamist visati Abe koos paljude kaasvõitlejatega JKP ridadest välja. Kuna Abe töötas Teshigahara Hiroshiga filmi „Lōks” („Otoshiana” おとし穴, 1962) kallal, siis ei osalenud ta selle intsidendiga seotud aruteludel ja distantseerus aktiivsest poliitilisest elust (Schnellbacher 2004: 243).

Arkadi Strugatski ja Abe Kōbō

1965. aastal Moskvast raamatuna ilmunud „Neljanda jääaja” järelsõnas kirjutab Strugatski pseudonüümi S. Berežkov all, et ta luges Abe romaani juba siis, kui see ilmus Jaapanis järjejutuna intellektuaalidest lugejaskonnale suunatud ajakirjas Sekai (‘Maailm’) 1958. aasta 7. numbrist 1959. aasta 3. numbrini (Abe 1958). Kuna Strugatski tõlge toetubki Sekais ilmunud esialgsele tekstiversioonile (vt Berežkov 2018 [1965]: 291), siis on venekeelne tekst mitmes lõigus täiesti erinev hilisemast ingliskeelsest tõlkest, mille E. Dale Saunders tegi põhjalikult toimetatud raamatuversiooni järgi (tõlgete erinevusest tuleb põhjalikumalt juttu allpool).

Vennad Arkadi ja Boriss Strugatski pidasid tihedat kirjavahetust ja säilinud on nende tööpäevikud, mis pakuvad lisaks kõigele muule huvitavat informatsiooni tõlketegevuse kohta. 18. aprillil 1964 kirjutas Arkadi vennale:

Armas Bob. [---] Ei mäleta, kas kirjutasin sulle juba, et hakkasin tõlkima Abe Kōbō „Neljandat jääaega”. Üsna sügav ja kummaline asi, sarnaneb millegi poolest Lemiga. Huvitav, seal teisel pool maakera kirjutades polnud tal ju Lemist aimugi, aga võta näpust... Ta on tark inimene, kommunist nagu Lem, filosoof nagu Lem, ja teadus-asjades pole ka loll... täpselt nagu Lem. Kas siin ei peitu mingi seaduspära? Kas „lemism” kirjanduses on juhuslik? Nii nagu Lem, kõrgub temagi üle teiste fantastika-autoritest kaasmaalaste sellega, et ei püüa lugejatele iga hinna eest muljet avaldada, vaid tahab eelkõige välja öelda seda, mida teiste vahenditega välja öelda pole võimalik. „Jääajas” kumab selgelt läbi juhtmõte: kaasaegsed, ärge kippuge mõistma kohut tulevikku üle! Isegi kui see ei vasta teie eelistustele, ärge kippuge seda tapma. Teie eelistustel pole tulevikus kohta. (Strugatski 2018: 500)

Tõlketöö käigus vaimustus Arkadi Strugatski Abe teosest üha enam. 20. juunil 1964 kirjutas ta taas vennale: „Armas Bob! [---] Tõlgin Abet. Päris hirmus raamatuke ikkagi. Selline haiglaslik rõhuv tunne, aga hästi kokku keeratud. Kogen nautingut.” (Strugatski 2018 [1964]: 509)

Positiivsetele kommunistlikele utoopiatele keskendunud Strugatskile võis rõhuvalt mõjuda Abe teose sünge arusaam tulevikust: miski ei pruugi kulgeda plaanipäraselt. Romaanis asuvad jaapani teadlased, kes saavad ennustusmasinate abil teada esseeisvast suurest ülejutusest, eraettevõtete abiga looma amfiibinimesi, kes maa-pealset tsivilisatsiooni uutes veelustes tingimustes edasi kannaks. Sündmuste arendes selgub, et allveeinimesed ei taju end maaelanike traditsioonide jätkajana, vaid sootuks uue tsivilisatsioonina, kelle emotsionaalne side kunagise maapealse eluga on peaaegu täielikult katkenud. Paraku ei osanud tulevikku projekteerides keegi prognoosida, et maa pealt vee alla liikudes leiab inimkonna arengus aset plahvatuslik transformatsioon, mille tagajärjed on ootamatud. Juri Lotman (2010: 50) on öelnud: „Plahvatuse moment pole ainult punkt, kus kujunevad uued võimalused, vaid ka teise reaalsuse loomise hetk, mälu nihutamise ja ümbermõtestamise aeg.” Pingutus luua inimest, kes uutes tingimustes jätkaks maismaal elanud inimeste harjumuspärast elu, luhtub, sest lahti hakkab rulluma uus tegelikkus. Selgub, et „nemad” pole

„meie”, nad pole need, kes kannaksid edasi senist pärandit. „Neljandas jääajas” on öeldud, et veeinimesed vaatavad tagasi maainimesele, justkui oleks ta tühipaljas asi: „Nad [allveeinimesed] on kummaliselt jäigad. Nende pilkude all tundub inimene iseendale „esemena.”” (Abe 1966: 162)

Seda väidet ilmestab muu hulgas veeinimeste muusikataju kirjeldus:

Võtame näiteks muusika... Andmete järgi põhineb see võnkumistel... Erinevate sagedustega võnkumised levivad vees ja võetakse vastu kogu keha pinnaga. Maaelanikel aga seisnes muusika õhu võnkumises ja nad ei tunnetanud neid võnkumisi mitte kogu kehaga, vaid tühiste organitega, mida nimetatakse trumminahkadeks. On loomulik, et nende muusika oli monotoonne ja primitiivne. (Abe 1966: 172)

Isegi kui kõik varasemad muusikateosed kataklüsmi järel säilivad, pole neil vee all elavate inimeste jaoks enam mingit mõtet. Kuna veealune inimene tajub vibratsiooni kogu keha pinnaga, on paratamatu, et õhu kaudu kõigest kõrvadeni kanduv muusika tundub talle äärmiselt ühekülgsena. Samuti puudub tal kogemus olukordadest, kus maa peal muusikat ette kanti. Ilmselt saaks Mozarti „Väikest öömuusikat” vee all kuidagi kuulata, kuid see kogemus poleks võrreldav maainimeste omaga, kes nautisid seda teost, šampuseklaas käes, kaunist loojangut vaadates ja roosiaias jalutades. Kogu senise muusikapärandi staatus allveeinimeste kogukonnas muutub täielikult. See on ületamatu lõhe, mis muudab varasema kultuuri uute veeolendite jaoks enamjaolt mõistetamatuks, kuigi tuleb arvesse võtta, et maiste inimestegi jaoks võib ootamatult väärtuslikuks muutuda miski alles retrospektiivselt. Oluline on niisiis mõista, et uutel inimestel on uued eelistused, mis ei lange kokku senistega. Revolutsioon muudab kõike.

Hilisemas raamatuversioonile kirjutatud järelsõnas, mis pole paraku jõudnud ei vene ega eesti väljaandesse, ütles Abe (1959: 249), et „tõeline tulevik avaldub teispoole kuristikku teatava „asjana” [*mono 物*], mis ei allu meie väärtushinnangutele”. Tulevikku ennustavatest masinatest kõnelev romaan räägib niisiis hoopis sellest, kuidas tulevikku ette aimata pole võimalik. Kuristiku eri kallastel asuvate olendite vastastikuse mõistmise võimetus – olevikuinimene ei näe tulevikku ja tulevikuinimene ei näe enam minevikku – kujuneb Abe teose peamiseks probleemiks, millega puutuvad kokku masinatelt saadud tulevikuvisioone tõlgendavad teadlased, sest masin kirjeldab tulevikku temasse sisestatud programmikaardi piirides ja vahendab seetõttu andmeid keeles, mis ei suuda täielikult teistsugust tulevikku kirjeldada.

Abe raamatu pessimism tuleviku planeerimise suhtes pole muidugi kooskõlas Nõukogude Liidus levinud arusaamaga, et tulevik on kavandatav. Kui 1957. aastal lennutati orbiidile Sputnik-1 ja 1961. aastal tegi esimesed sammud kosmoses Juri Gagarin, teatas Nikita Hruštšov enesekindlalt, et kommunism jõuab kätte 1980. aastal. Nõukogude Liidus levinud ideed, et kogu tulevik on ettenähtav, iseloomustab äärmuslikus vormis Vladimir Keleri populaarteaduslik teos „Homo sapiens – mõistusega inimene” („Homo sapiens: человек разумный”, 1964, e k 1968), kus ta eristab planeeritavat, ettenähtavat ja ettenähtamatut tulevikku: „[---] ettenähtava tuleviku taga laiub veel üks – printsiipsaalselt ettenähtamatu tulevik. [---] Ettenähtamatu

tulevik algab kaugelt ja ulatub lõpmatusse. Kuid mitte alati ei ole inimesed eraldatud sellest **läbipääsmatu kuristikuga**: aeg-ajalt võib ka see meie olevikku tungida.” (Keler 1968: 148–149; minu rõhutus – A. A.) Mida „paksemaks” saavad planeeritav ja ettenähtav tulevikukiht, seda väiksem on Keleri järgi ettenähtamatu tuleviku mõju. Lõpuks jõutakse ärevust ja riske vähendades maailmani, mis on „õiglane, rikas, inimestele mugav ja väga huvitav” (Keler 1968: 191).

Abe aga räägib läbipääsmatust kuristikust oleviku ja tuleviku vahel. „Neljandas jääajas” ei näe teadlased tulevikku ette sugugi selge pilguga, vaid saadud andmed on nende kirjelduskeele piiratud tõttu moonutatud. Arvutiekraanidel näevad nad tehisintellekti genereeritud simulatsiooni, mille puhul jääb lahtiseks, kui tihedalt on see reaalsusega seotud. Teost lugedes saab selgeks, et optimistlik tulevikuvision, mida propageerisid Nõukogude ideoloogid, ei pruugi olla midagi enam kui fiktsioon, millel pole tegelikkusega mingit seost.

Abe teoses peituv filosoofia võis olla oluline tegur, mille tõttu Strugatskite 1970. aastatel kirjutatud teosed kajastavad kommunistliku utoopia asemel üha düstoopilisemaid tulevikuvisiione. „Neljanda jääaja” tõlkimisega samal ajal töötasid nad teose „Tigu nõlvakul”⁵ esimese versiooniga „Rahutus” („Беспокойство”, 1965). „Tigu nõlvakul” on teos, kus seatakse küsimuse alla üks „kommunismi keskseid tõdesid, et progress, mida juhivad objektiivsed seadused, on alati inimlik, moraalne ning hea” (Simon 2004: 388). Revolutsioon ei pruugi viia positiivsete tulemusteni ning plahvatuslikud muutused võivad tuua kaasa vana tsivilisatsiooni hääbumise.⁶

Samal ajal ülistas Arkadi Strugatski „Neljanda jääaja” tõlke eessõnas ainsana „õigele teele” asunud Nõukogude Liitu, keda tulevikus miski ei ohusta. Selline ülistuskõne oli tollal tavaline ega väljendanud tõenäoliselt Strugatski isiklikke seisukohti:

Meie maailm liigub tupiku suunas, väidab autor. Kõrged ideaalid on unustatud, ühiskondlik areng peatunud, hingeelus valitseb küünilisus, pettumine, kõik muutused sisendavad õudu. See on lõpu algus, allakäigu algus. Aga, ütleb ta, vaadake kadedusega teistsuguse maailma poole, Nõukogude Liidu poole! See on paik, mida miski ei ohusta, kus keegi midagi ei karda, sest juba sajandi alguses asus ta õigele teele ja vaatab sellest ajast saati julgelt tulevikku! Ja seetõttu ei ähvarda teda ainsana katastroof, ainuüksi teda ei neela julmast tulevikust meie poole kihutavad tulikuumad lained,

⁵ Teose „Tigu nõlvakul” üks variant ilmus osaliselt Andres Ehini tõlkes pealkirja „Mets” all Looming Raamatukogus (1971).

⁶ Boriss Strugatski meenutas Leningradi ulmekirjanike seminaril 1987. aastal peetud loengus „Kuidas sündis „Tigu nõlvakul””, et nad ammutasid inspiratsiooni oktoobrirevolutsioonist, kus väärtushinnangud üleöö muutusid: „Proovige endale näiteks ette kujutada, kuidas kogesid maailma inimesed, kes enne revolutsiooni kujutasid endast KÕIKE, aga pärast revolutsiooni muutusid EIMISKIKS, inimesed, kes kuulusid privilegeeritud klassi. Lapsest peale teadsid nad, et maailm on loodud nende jaoks. Venemaa on loodud just neile ja nende elu saab olema erakordselt hea. Ja korraga variseb kogu see maailm kokku. Üleöö on kõik need harjumuspärased sotsiaalsed tingimused nagu peoga pühitud ja nende asemel kehtestatakse täiesti uued reeglid, mis on nende suhtes halastamatud ja erakordselt julmad.” (Strugatski 2022: 101) Kuigi loengus ei mainita otseseid seoseid Abe loominguga, tundub siiski, et „Rahutuse” kirjutamise ajal võis vendi revolutsiooni pahupoole peale mõtlema panna just Arkadi tõlketöö.

tulevikust, mis ei jäta meile maa peal kohta mujal kui eksponaatidena muuseumis. [---]

Tulevik ja ainult tulevik on ainus ja kõrgeim kohtumõistja oleviku üle. Kohtumõistja, kes on range ja äraostmatu. Et julgelt sellele kohtunikule silma vaadata, tuleb loobuda kujutlusest, justkui oleks väikekodanlik heaolu katkematu, tuleb kanda vastutust ning elada ja töötada sellest mõistmisest lähtuvalt. (Berežkov 2018 [1965]: 292–293)

Kindlasti aitas ideoloogiliselt korrektne eessõna teose ilmunisele kaasa ja uinutas tsensorite valvsust. Strugatski haarab kinni ölekõrrest, mida teoses pakub väide, et ennustusmasinad näevad tulevikku kommunismi võidukäiguna, aga jätab siinkohal märkimata, et Abe kirjeldab oma teoses posthumanistlikku ühiskonda, mille korraldus võib olla rajatud hoopis teistsugustele alustele. Kuigi tulevik võib olla teatud mõttes kommunistlik, tuleb seda mõtestada hoopis uuel moel, sest senised arusaamad rahvusest ja territooriumist muutuvad veealuses maailmas radikaalselt.

Teose järelsõnas kirjutab Abe (1959: 260): „Tuleviku mõistmiseks ei piisa tühi-paljast olevikus elamisest. Tuleb täie selgusega näha, et just argise kestmise näiliselt süütus korras seisnebki meie kõige suurem süü.” Abe ja paljud teised loovisikud, kes Jaapani kommunistliku partei tegevusega rahul polnud, kogesid omal nahal, kuidas poliitikat ellu viies projitseeritakse tulevikku hetkeolukorra kestmisest lähtuvat visandit, mis pole avatud radikaalsetele muutustele. Tulevikul ei lasta kunagi ilmuda oma tegelikus vormis, st nimetu ja kujutu „asjana”, mis inimeste visioonidele ei allu – ta on alati täis kritseldatud inimkonna olevikulisi plaane. Et aga tulevastele põlvedele julgelt silma vaadata, tuleks tuleviku määramatusega silmitsi olla ja küsida, kas me tegelikult teame, kuhu me teel oleme.

Kas „Neljas jääaeg” või „Jäävaheaeg 4”?

Arkadi Strugatski kirjeldab tõlke eessõnas, kui jahmatav tema jaoks oli Abe teose ilmumine Sekais:

Lugeja, kes 1958. aastal avas Sekai värske väljaande, oli rabatud. Ta leidis eest jaapani kriitikute poolt „puhta kirjanduse” esindajana kõrgelt hinnatud Abe Kōbō uue romaani. [---] Programmeerimine... ennustusmasinad... juhtpuldid – see on ju täielik ulme! Ärge saage valesti aru – lugejal pole midagi ulme vastu. See pole sugugi halb lugemine, kui eesmärk on meelt lahutada. [---] Aga et Abe! Ja veel ajakirjas Sekai! (Berežkov 2018 [1965]: 291)

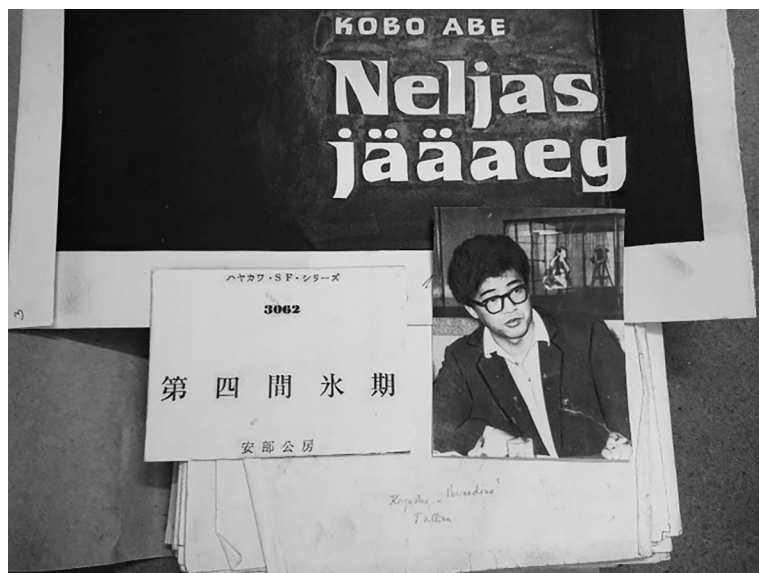
Strugatski esineb siin spetsialistist lugejana, kes on tutvunud Jaapani ulme-ajakirjade ja erinevate autoritega, ning kasutab võimalust pseudonüümi varjus kaitsta žanri, milles ta oli koos vennaga esimesi kirjanduslikke edusamme teinud. Kui uurida Arkadi Strugatski tõlgete nimekirja (vt ABSOS), võib järeldada, et pseudonüümi peamine eesmärk ongi eristada n-ö tõsise kirjanduse tõlkeid (Ueda Akinari, Ihara Saikaku, Akutagawa Ryūnosuke, Natsume Sōseki jt) meelelahutuslikust

žanrikirjandusest (Miyoshi Tōru, Isaac Asimov, Frederic Brown jt). Strugatski on tõlkinud kolm Abe teost: lisaks „Neljandale jääajale” ilmusid vene keeles „Totaloskoop” („Тоталоскоп”, 1964 („Kanzen eiga” 完全映画)) ja „Täpselt nagu inimene” („Совсем как человек”, 1968 („Nigen sokkuri” 人間そっくり)) – kõik need avaldas ta pseudonüümi all.

On kummaline, et Strugatski on otsustanud teose peakirja „Daiyon kanpyōki” tõlkida „Neljandaks jääajaks”, mitte „Neljandaks jäävaheajaks” või „Jäävaheag 4-ks”, eriti kuna mõisteid *jääaeg* ja *jäävaheag* on Sekais lugejatele selgitatud. Ajakirjas ilmunud teksti alguses on sissejuhatus: „Üürikese miljoni aasta jooksul on juba aset leidnud neli jääaega ja kolm jäävaheaga. Ajastud pole olnud sugugi kestvad. Meri ja maa vahetasid kohti, inimahvid andsid teatepulga edasi ürginimestele, ürginimesed omakorda nüüdisinimestele. Näib, et kõik on tsükliline. Mis meid tänapäeval ees ootab?” (Abe 1958) Samasuguse selgituse leiab järgnevast numbrist, kus tekstikasti sees tehakse kokkuvõtte senistest sündmustest. Strugatski kas ei märganud seda selgitust või otsustas teadlikult teistsuguse valiku kasuks, sest oma tõlke eessõnas tunnistab ta, et „teose peakiri on mõnevõrra veider” (Berezkov 2018 [1965]: 291). Oletatavasti oli Strugatskil olemas Iwanami kirjastuse seletav sõnaraamat „Kōjien” 広辞苑 või mõni teine seletav sõnaraamat, kuid Nikolai Konradi jt koostatud „Suurest jaapani-vene sõnaraamatust” (1970) poleks abi olnud, sest sõna *kanpyōki* 'jäävaheag' see teos ei sisalda. Kuna 1960-ndatel polnud nõukogude toimetajad tihti-peale jaapani keelt oskavad spetsialistid, siis polnud neist suuremat abi, kui tõlkijal midagi kahe silma vahele jäi. Huvitav on ka see, et ei tõlkija ega toimetaja mõelnud kordagi, miks teoses räägitakse jääpankade ja lõikava külma asemel hoopis kliima soojenemisest ja veelustest vulkaanipursetest. Toon siinkohal näiteks lause teose teisest lõigust, mis kirjeldab üleujutuse algust: „Peagi tuhmus magma matjas läige ja ainult päratu suur, metsikult pulbitsev ning üha paisuv aurusammas surus end hääletult, aga visalt läbi määratseva mudapilve” (Abe 1966: 7). Sellised kirjeldused oleks võinud anda märku, et peakirja tõlkimisega on midagi valesti läinud.

Arkadi Strugatski pealkirjavariant kinnistus Nõukogude Liidus ja isegi kaugemal: Ungaris ja Jugoslaavias. Lätikeelne tõlge pealkirjaga „Ceturtais ledus laikmets” („Neljas jääaeg”) ilmus 1967. aastal kuuenda raamatuna sarjas „Fantastikas Pasaulē” („Fantastikamaailmas”). 1969. aastal ilmunud armeeniakeelne tõlge järgib samuti Strugatski pealkirjaeeskuju. Ungarikeelne tõlge „A negyedik jégkorszak” („Neljas jääaeg”) ilmus kuulsas sarjas „Kozmosz Fantasztikus Könyvek” 1969. aastal (selle tiraaž oli 18 500, mis jääb üllataval kombel veidi alla eesti trükiarvule 21 000). Jugoslaavias 1979. aastal ilmunud serbiakeelne tõlge „Četvrto međuledeno doba” tähendab samuti „Neljandat jääaega” ning on arvatavasti valminud Strugatski eeskujul. Venekeelse tõlke ilmumine tõi kaasa teksti plahvatusliku leviku ja populaarsuse mitmetes riikides. Sellest kirjutab kirjanduskriitik Okuno Takeo 1974. aastal Abe romaani uustrüki järelsõnas:

Nõukogude Liidus avaldatud „Kaasaegse ulme raamatukogu” [„Библиотека современной фантастики”] sarjas on [Abe romaan] teine köide kohaliku Jefremovi „Andromeeda udukogu” järel ning tema teost on müüdud mitusada tuhat

Pilt 1. EKM EKLA, f 283, m 360:1, l 3

eksemplari, mis tõendab, et see on kirjanduslik meistriteos, mis ületab tänapäevase ulmekirjanduse taset ja on leidnud seetõttu laialdast tõlkimist ja head vastuvõttu eri riikides. (Okuno 1974: 483)

Abe, kes oma teost hiljem põhjalikult toimetas ja sõnastas ümber keskseid löike, oli venekeelse tõlke varase ilmumiseiga kursis ja kohtus isegi Moskvast Arkadi Strugatskiga, aga ilmselt ei osanud ta ette aimata, et just Sekais ilmunud algse kuju põhjal tehtud venekeelne tõlge mõjutab tema teose retseptiooni isegi väljaspool Nõukogude Liitu. Abe toimetatud versiooni põhjal ilmunud E. Dale Saundersi ingliskeelne tõlge (1970) ja selle eeskujul valminud tekstivariandid (nt soomekeelne „Väljääkausi 4” tõlgiti inglise keelest 1972. aastal) määrasid hilisema lääne retseptiooni raamatule, mis oli selleks ajaks Ida-Euroopas eri keeltes juba laialt levinud.

Eestikeelsest tõlkest

Kuigi Loomingu Raamatukogus ilmunud „Neljanda jääaja” pealkiri viitab Strugatski tõlke mõjule, on tõlkimise aluseks olnud 1964. aastal ilmunud Hayakawa kirjastuse ulmesarja („A Hayakawa Science Fiction Series”) 3062. köide – Abe toimetatud hilisem tekstiversioon. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis on säilinud autori foto, mis on tehtud 1964. aasta trüki tagakaanel ilmunud pisikesest küllaltki halva kvaliteediga fotost (vt pilti 1), ja pealkirja märgid, mis on samuti kopeeritud samast teosest (pöörakem tähelepanu arvule 3062). Seega võib olla kindel, et Hayakawa kirjastuse köide oli Loomingu Raamatukogul olemas. See on küllap seesama juhuslikult Sisaski kätte sattunud eksemplar, millest oli juttu käesoleva

artikli alguses. Tõlget Hayakawa väljaandega võrreldes selgus aga, et eestikeelne tekst järgib ikkagi ajakirjas Sekai ilmunud varast versiooni, mille andis raamatuna välja Kōdansha kirjastus 1959. aastal.

Alljärgnevates näidetes toon poolpaksus kirjas esile kohad, mis näitavad selgelt, et 1966. aastal ilmunud eestikeelne tõlge pole valminud Hayakawa versiooni (1964) põhjal, ja käsitlen mõningaid sõnastuslikke eripärasid, mis seovad eestikeelse teksti venekeelse tõlkega. Abe teose Hayakawa kirjastuse variandis olevate erinevuste väljatoomiseks kasutan enda tehtud tõlkeid ja toon näiteid sama väljaande põhjal valminud Saundersi tõlkest „Inter Ice Age 4” (1970).

Järgnev näide teose neljandast peatükist illustreerib tüüpilisi erinevusi ajakirja- ja raamatuversiooni vahel. Teadlasest peategelasele helistab ajakirjanik, et küsida kommentaari Nõukogude teadlaste edusammude kohta:

„Räägitakse, et see „MOSKVA-2” on juba ennustanud. Ta kuulutab, et tulevik on ilmtingimata kommunistliku ühiskonna päralt . Ah? Mida teie, sensei, selle kohta ütlete?” (Abe 1966: 14)	„Kas te olete juba kuulnud Moskva-2 ennustust? Ta olevat teatanud, et lähema 32 aasta jooksul sünnib esimene kommunistlik ühiskond ja viimane kapitalistlik ühiskond variseb põrmu 1984. aastal . Sensei, mida teie selle kohta arvate?”
「そのモスクワ2号ですね、さっそく、予言したんだそうですが、 <u>未来はかならず、共産主義社会になる</u> っていうんです。先生、いかがでしょう……？」 (Abe 1959: 15)	「モスクワ2号の予言お聞きになりましたか？なんでも三十二年以内に、 <u>最初の共産主義社会が実現し、八四年頃に最後の資本主義社会が没落する</u> だろうっていうんですが、先生、いかがでしょう……？」(Abe 1964: 17)

Abe on hilises variandis teksti lisanud lause, mis asendab umbmäärase väite, nagu oleks tulevik kommunistlik, palju täpsema masinale omase ennustusega 32 aasta jooksul aset leidvate muudatuste kohta. Ühtse üleilmse kommunismi asemel räägitakse erinevatest kommunistlikest ja kapitalistlikest ühiskondadest. Lisaks tor-kab silma aastarv 1984, arvatavasti viide George Orwelli samanimelisele teosele. Nagu Orwell, on ka Abe veendunud, et sõnadel on oluline roll ühiskonna mõtestamisel – masingi suudab tulevikust rääkida ainult nende mõistete toel, mis on tema programmi sisestatud. Kuna Abe romaanist selgub, et veeinimeste keel on sootuks teistsugune kui senine inimkeel – nende kommunikatsioon põhineb morsekoodil, mida antakse edasi hammaste naksutamise ja nipsudega –, siis tekib õigustatud küsimus, kas sõna *kommunism* üldse kirjeldab nende ühiskondlikku elu. Masin räägib tulevikust tavapärase sõnadega ega suuda anda edasi veeinimeste spetsiifilist maailma.

Lisaks seob ülaltoodud Sisaski tõlke näidet Strugatski variandiga venekeelsele tõlkele omane familiaarne toon. Sisaski tõlke küsimus: „Ah? Mida teie, sensei, selle kohta ütlete?” kõlab kokku Strugatski lahendusega: „Какое? Что вы об этом думаете, сэнсэй?” („Kuidas on? Mida te sellest arvate, sensei?”; Abe 1965: 21), kuid jaapani keeles on tekst viisakas: „Sensei, ikaga deshō...?” („Sensei, mida teie sellest arvate?”) ning sõna *ah* (vn *каково*) vastet seal ei esine. Küsisõna *ikaga* 'mida, kuidas' kasutatakse enamasti pöördumisel võõra või väarika inimese poole. „Ah?” mõjub seetõttu üllatavalt järsu küsimusena, mis pole kooskõlas jaapani teadlaskogukonna

tavapärase suhtlusstiiliga. Paistab, et Strugatski oli küllaltki kodustav tõlkija, kes pidas tähtsaks teksti loetavust: „Japanoloogist tõlkijat eristab inglise keelest tõlkijast see, et ta peab ise „looma” ja valima teosele vajaliku stiili. Originaal võib ainult osutada teksti raskusastmele ja – parimal juhul – anda vihje, milliste lausetega tõlkida, kas pikkade või lühikestega.” (Strugatski 1985) Nii vannuvadki teadlased tema tõlkes kurja ja mõjuvad kohati venepäraselt nagu teadlased Borissiga kahasse kirjutatud ulmeteostes. Saunders on originaalile lähemal ja säilitab viisaka pöördumise: „What do you think about that, Professor?” (Abe 1970: 10), mis annab paremini edasi töötajate omavahelisi suhteid Abe romaanis.

Toon siinkohal veel ühe näite, mis ilmestab tõlke stiili ja tõstab esile eestikeelse tõlke suguluse Strugatski variandiga:

„Kuidas see kuradi plära teile meeldib?” Ta lõi nipsu vastu põlvedele laotatud ajalehte. (Abe 1966: 34)
– Как вам нравится эта чертовщина ? – Он щелкнул пальцем по газете, разостланной на коленях. (Abe 1965: 44)
「 <u>とんでもないことになったじゃありませんか……</u> 」膝の新聞を広げるなり、くっつかかのようにその指をつきたてるのだ。(Abe 1959: 38)

Ajalehest selgub, et keskealine mees, kelle peategelane Katsumi ja tema assistent Yoriki (eesti tõlkes kujul Joriki) valisid välja eksperimentide jaoks, on öösel salapärasel asjaoludel mõrvatud. Lähtetekstis küsib Yoriki professori käest ärritatult: „Üsna ootamatud arengud, kas pole?” Väljendi *tonde mo nai* 'uskumatu, võimatu, ootamatu' on Sisask arvatavasti Strugatski eeskujul tõlkinud „kuradi pläraks”. Lähtetekstis torkab Yoriki sõrmega ähvardavalt vastu ajalehte. Seda üsna sõjakat liigutust toetab originaalis väljend *kutte kakaru yō ni*, mis tähendabki 'väljakutsuvalt, protesteerivalt', kuid seda pole ei Strugatski ega Sisask vahendanud. Tõlkes annab väljakutsuvat hoiakut edasi küll otsese kõne toon, aga tekkiv meeleolu erineb algupärandi omast: Yoriki sõjakas žest on Sisaskil ja Strugatskil asendunud süütult mõjuva nipsuga. Saunders on need laused tõlkinud originaalilähedasemalt: „„Something unexpected's happened, hasn't it?” He opened the newspaper on his lap, thrusting his finger at it **as if he were challenging me.**” (Abe 1970: 32; minu rõhutus – A. A.) Siin on täpsemini edasi antud nii *tonde mo nai* kui ka *kutte kakaru yō ni* tähendus. Inglisekeelne tõlge loob adekvaatsema pildi meeste suhtest ja kehakeelest.

Seoses Abe vaadete muutumisega erinevad romaani variantides kommunismi selgitused, kuid huvitaval kombel on alljärgnevas näites eestikeelset tõlget nii lähteteksti kui ka Strugatski tõlkega võrreldes palju jõulisemaks muudetud:

On täiesti mõeldav, et orjastatud kommunistidel [<i>jiyū o ushinatta kyōsanshugisha</i>] saab olla vaid selline tulevik, mis on masinate abil ennustatav. (Abe 1966: 11)	On üsna mõistetav, et kommunistide jaoks, kes proovivad kõike suruda ettemääratud vormi [<i>hitsuzen no kata</i>], eksisteeribki viimaks ainult masinaga ennustatav tulevik.
自由を失った共産主義者なら、機械に予言されてしまうくらい未来しか、もっていないのかもしれない。(Abe 1959: 12)	すべてを必然の型にはめこんでしまうとする共産主義者なら、機械の予言されてしまうくらいの未来しか、持てないのが当然かもしれない。(Abe 1964: 14)

Abe otsustas esialgse versiooni väljendi *jiyū o ushinau* 'vabaduse kaotamine' asendada väljendiga *hitsuzen no kata ni hamekomu* '(kõige) surumine ettemääratud vormi'. Parandus seob teksti tihedamalt Nõukogude perioodi viisaastakuplaanide ja muude tulevikuks valmistumise protsessidega, mille valguses tundus üsna loogiline, et ennustamine on võimalik – teame ju omast käest, et lõõktööplaanid ei jäänud kunagi täitmata. Strugatski käe all sai *jiyū o ushinatta kyōsanshugisha* vasteks *утратившие свободу коммунисты* 'vabaduse kaotanud kommunistid' (Abe 1965: 18). Sisask tõlkis selle samuti tekstilähedaselt *vabaduse kaotanud kommunistideks*, kuid Loomingu Raamatukogu arhiivist (EKM EKLA, f 283, m 360:1, l 13) selgub, et toimetaja on käsikirjas väljendi *vabaduse kaotanud* maha tõmmanud ja asendanud kangema sõnaga *orjastatud*, mis oli isegi sula tingimustes julge valik. Eestikeelne tekst mõjub selle asenduse tõttu Nõukogude režiimi suhtes isegi kriitilisemalt kui Abe originaal.

Tõlgete võrdluse lõpetuseks peatun pikemalt ideofoonidel, mis jaapani keele tõlkijatele suurt peavalu valmistavad. Jaan Kaplinski on kirjutanud: „Soome-ugri, draviidi, jaapani ja paljudes Aasia ning Aafrika keeltes on aga kõlamaalingul väga oluline roll. Nende keelte eripära on seegi, et siin ei ole mõistlik rääkida onomato-poeetikast, sõnadest, mis matkivad helisid-hääli, vaid tegemist on palju laiema nähtusega, **sõnadega, mis „kirjeldavad” paljut muud pääle helide.**” (Kaplinski 2010: 133; minu rõhutus – A. A.) Selle sõnarühma olemust annab väga hästi edasi jaapanikeelne termin *gitaigo* 擬態語 'seisundit või olekut jälgendavad sõnad'. Need on enamasti kajasõnad, mis kirjeldavad kõlamaalingu kaudu mingit omadust, näiteks *heto-heto* 'rampväsinud' või *boro-boro* 'rābaldunud'. Kuna tõlkijal, kelle emakeel pole jaapani keel, on nende sõnade tunnetuslikke tähendusvarjundeid tihtipeale keeruline aduda ja igas sihtkeeles on seda tüüpi sõnade vahendamise võimalused erinevad, siis tuleb siinjuures selgelt välja tõlkija isiklik suhe tekstiga.

Abe romaanis esinevate ideofoonide täpne tõlkimine on eriti oluline lõikudes, kus antakse edasi veeinimeste keelesuhet. Veeinimeste elu on väga erinev inimkonna harjumuspärasest eksistentsist, mistõttu nende keeles pole kohta paljudele vanadele sõnadele ega väljenditele. Eespool tõin näite veeinimeste muusikatajust, aga samamoodi on eriline nende suhe keelde ja kirjandusse. Näiteks pole neil vajadust nutta, et silmi niisutada, mistõttu muutuvad tähendusetuks niisugused väljendid nagu *pisaraid valama*. Üks teadlane selgitab teoses seda muutust järgmiselt:

Tē nōustute kindlasti sellega, et inimtunded sõltuvad suurel määral naha ja limaskestade kompimisvõimest. Võtke kas või väljendid „**külmavärin jooksis üle ihu**”, „**sipelgad naha vahel**”, „**kurk on kuiv**”, „**nad liubuvad teineteise vastu**”... Juba üksnes need sõnaseosed näitavad, milline tähtsus on kompimismeelel meie elamuste ja meeleolude kujundamisel. Lühidalt – kompimismeeles avaldub instinktiivne püüdlus kaitsta merd õhu eest. [...] Isegi merestiihiast eemaldudes võttis inimene mere maismaale kaasa, mähkis selle iseenda nahka. [...] Võtkem see kokku nii: mis on siis välissekretsiooninäärmed muud kui mere abi roiduvale nahale? Pisarad on silmade meri... Ning kõik meie emotsioonid taanduvad välissekretsiooninäärmete teatavatele seisunditele... ehk teiste sõnadega – mere kaitsevõitlusele maismaa vastu... (Abe 1966: 160–161)

Selles tsitaadis esinevad ideofoonid *zotto suru, zara-zara, nebatsuku, muzumuzu* panevad korduvate z-häälikutega terve lõigu sumisema. Kõik need sõnad viitavad maismaanimese spetsiifilisele nahapinnal tekkivale tunde, mida vee all ei esine. Vee all nahk ei ketenda ega muutu kleepjaks (vähemalt mitte samasugusel moel). Kõik kirjeldatud omadused on seotud naha ja õhu suhtega. Eestikeelne tõlge on eeltoodud sõnade vahendamisel lähtunud arvatavasti Strugatski tõlkest: „Возьмем, например, выражения „мороз по коже“, „мурашки по телу“, „в горле пересохло“, „он к ней липнет“” (‘Võtame näiteks väljendid „kül mavärin ihul“, „sipelgad nahal“, „kurk on kuiv“, „üks liibub teise vastu“; Abe 1965: 193). Otse jaapani keelest tõlkides oleks võinud kasutada sõnu: *judisema, ketendama, kleepuma, kihelema*, et k-tähe kordusega algupärandi z-tähe kordust asendada, kuigi suhe õhuga ei pruugi nii paremini välja tulla kui väljendites „kül mavärin“, „sipelgad naha vahel“ ja „liibuvad teineteise vastu“. Küllap on veelgi paremaid tõlkevariante.

Saundersi ingliskeelses tõlkes kõlavad kokku sõnad *sticky* ja *itchy* ning tõlge rõhutab tunde ja puudutuse tähtsust: „For example, „to **feel** clammy“, „rough to the **touch**“, „to be sticky“, „to **feel** itchy“ – to take but a few such sensations of the body surface – all, you realize, are metaphors for mood or atmosphere” (‘Võtkem näiteks mõned kehapiinnaga seotud tunded – „nätske“, „kare“, „kleepuv“, „sügelev“ – ja mõistame kohe, et need on seotud meeleolu või õhustikuga; Abe 1970: 186). Õhu käes elavate inimeste tundemaailmale viitab Saundersi tõlkes ka sõna *atmosphere* õhustik. Just õhustik on see, mis pole enam veeinimesele kättesaadav.

Agu Sisaski tõlketöö mõju

Eravestluses käesoleva artikli autoriga tunnistas Agu Sisask, et Abe teose tõlkimine käis tal terminoloogiliselt „täiesti üle jõu”.⁷ Tekst sisaldab rohkelt teaduslikku sõnavara, mida oli väga keeruline tolleaegsete sõna- ja käsiraamatute abiga edasi anda. Kahjuks ei mäletanud Sisask täpselt, kuidas tõlge sündis. Ta töötas Leningradis Fontankal asuvas ülikooli ida osakonna raamatukogus, kus ta sõbrunes Vladivostokist pärit „jaapanlasest vene keele ja kirjanduse eriala stažööriga”, kes soovitaski tal see teos tõlkida. Kui selgus, et asi ei edene, aitas sõber keerukamate kohtade tõlkimisel. Kuigi tekstide võrdlusest selgus, et tõlkel on suuri sarnasusi Arkadi Strugatski tõlkega nii leksikaalsel, idiomaatilisel kui ka stiililisel tasandil, ei meenunud Sisaskile vestluse käigus, kas ta seda kasutas või mitte. Küll aga mäletas ta, et Loomingu Raamatukogu peatoimetaja Otto Samma uuris kohe, kas see raamat on vene keeles ilmunud. Venekeelse tõlke olemasolu tagas selle, et raamatu avaldamisega eesti keeles ei kaasnenud probleeme. Samma oli viivitatult hankinud Strugatski tõlke, sest toimetuses ei osanud keegi jaapani keelt. Küllap kasutatigi toimetamisel seda teksti, sest ühtki teist tõlget tollal veel ilmunud polnud.

Abe Kōbō kinnistumine eesti lugeja teadvuses intelligentse eksistentsialistliku kirjanikuna, kes ei jäänud alla prantsuse ega vene autoritele, oli siinmail kõigest

⁷ Salvestus 17. IX 2022.

ühe tõlkija – Agu Sisaski – teene, mis näitab, et Eestis oli ja on tõlkijal ning tema valikutel kirjanduskaanoni kujundamises erakordselt suur roll. Nagu eespool mainitud, kujunes ingliskeelses maailmas 1950-ndatel ja 1960-ndatel peamiselt Ameerika ülikoolides töötavate akadeemiliste tõlkijate mõjul välja kanooniline nägemus heast jaapani kirjandusest, mis keerles traditsiooniliste jaapani väärtuste ümber. Edward Fowler (1992: 8) kirjutab: „Lõputud arvustused ja artiklid, isegi üks raamat, on kasutanud Mishima, Kawabata ja Tanizaki nimesid terve jaapani kirjanduskorpuse metonüümidenä.” Nende looming oli nii kirjastajate kui ka lugejate jaoks standard, millega ülejäänud autoreid võrreldi. Alles 1970-ndatel andsid need kolm suurt nime teed n-ö uuele triumviraadile: Abe Kōbō, Endō Shūsaku ja Ōe Kenzaburō (Fowler 1992: 42). Eestis aga kujunes tänu Sisaski tegutsemisele vastupidine olukord: kõigepealt ilmusid uue kolmiku tekstid (Abe teosed ja Endō romaan „Meri ja mürk”) ning vana väärika seltskonna kaks autorit jõudsid Eesti lugejani hiljem, kui 1969. aastal ilmus Sisaski tõlkes Mishima Yukio „Pärast banketti” („Utage no ato” 宴のあと, 1960) ja 1980. aastal Kawabata Yasunari „Mäe hää” („Yama no oto” 山の音, 1954). Kolmanda suure, Tanizaki Junichirō ilukirjanduslikust loomingust ilmus 2025. aastal Margit Juurika tõlkes romaan „Arutu armastus” („Chijin no ai” 痴人の愛, 1925) – enne seda oli ilmunud ainult üks pisike fragment Vikerkaares (1995, nr 9–10, „Võti” („Kagi” 鍵, 1956), tlk Rein Raud) ning 2004. aastal Maret Nukke tõlgitud essee „Varjude ülistus” („In’ei raisan” 陰翳礼讃, 1933). Uuest triumviraadist ilmus Ōe esimene eesti keelde tõlgitud teos 2014. aastal: Margit Juurika tõlgitud „Sajandi mäng” („Man’en gannen no futtobōru” 万延元年のフットボール, 1967).

Agu Sisaski tegevust jaapani proosa tõlkimisel ja kaanoni kujundamisel on raske ülehinnata. Loomingu Raamatukogu peatoimetajana teenis ta ära ütluse „visa kui Sisask”. Mõnekümne aastaga tutvustas ta eesti lugejatele mitmeid olulisi autoreid, aga paljude põlvkonnakaaslaste jaoks oli just Abe Kōbō „Neljas jääaeg” see värske tuulehoog, mis tõi endaga kaasa uutmoodi kirjanduslikku mõtlemist. Sisaski 60. sünnipäeva puhul kirjutas Rein Veidemann: „[---] Sisask talitas nagu ühes idamaises õpetussõnas: ära rabele, istu ja oota jõe ääres, kuni su vaenlase laip sinust mööda ujub. Ehk on selleski mingi hingelise visaduse märk. Agu Sisask ongi ju koolituselt ja kiindumuselt orientalist, jaapani keelest tõlkija. Pean siis tänama teda selle eest, et ta Kobo Abe „Neljanda jääaja” eesti keelde ümber pani. See on mu üks lemmikraamatuid.” (Veidemann 2000) Küllap tundsid samamoodi paljud teisedki kuuekümnendate tõlkekirjanduse terased lugejad.

Artikkel on seotud projektiga „Tõlkimine ajaloos, Eesti 1850–2010: tekstid, tegijad, institutsioonid ja praktikad” (PRG1206).

KÄSIKIRJALISED ALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseum (EKM), Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKLA)

f 283 – Loomingu Raamatukogu. Tõlked, käsikirjad, kirjavahetust.

VEEBIVARAD

ABSOS = Переводы. – Аркадий и Борис Стругацкие. Официальный сайт.

<https://www.rusf.ru/abs/trans.htm>

Strugatski 1985 = Аркадий Стругацкий, Из выступлений на встречах с читателями и переводчиками. Саратов, июль 1985 г. – Аркадий и Борис Стругацкие. Официальный сайт. <https://www.rusf.ru/abs/ans-trns.htm>

KIRJANDUS

Abe Kōbō 1958. Daiyon kanpyōki 第四間氷期 [Neljas jäävaheaeg]. – Sekai, nr 7, lk 251.

Abe Kōbō 1959. Daiyon kanpyōki 第四間氷期 [Neljas jäävaheaeg]. Tōkyō: Kōdansha.

Abe Kōbō 1964. Daiyon kanpyōki 第四間氷期 [Neljas jäävaheaeg]. Tōkyō: Hayakawa.

Abe 1965 = Абэ Кобо, Четвертый ледниковый период. Перев. Аркадий Стругацкий. (Библиотека современной фантастики в 15 томах. Том 2.) Москва: Молодая гвардия.

Abe Kōbō 1966. Neljas jääaeg. Tlk Agu Sisask. – Loomingu Raamatukogu, nr 11–13. Tallinn: Periodika.

Abe Kōbō 1970. Inter Ice Age 4. Tlk E. Dale Saunders. New York: Albert A. Knopf.

Agur, Ustus 1966. Teadus, kirjandus, fantaasia. Mõttemõlgutusi teadusliku fantastika ümber. – Sirp ja Vasar 2. IX, lk 4–5; 9. IX, lk 3.

Berežkov 2018 [1965] = С. Бережков, От переводчика. – Аркадий Стругацкий, Борис Стругацкий. Полное собрание сочинений в 33 томах. Том 9. Сост. Светлана Бондаренко, Виктор Курильский, Юрий Флейшман. Санкт-Петербург: Изд-во Сидорович, с. 291–293.

Fowler, Edward 1992. Rendering words, traversing cultures: On the art and politics of translating modern Japanese fiction. – The Journal of Japanese Studies, kd 18, nr 1, lk 1–44. <https://doi.org/10.2307/132706>

Jaanits 2019 = Sisse elades, nautides ja püüdes hetke enne loomist. Agu Sisaskiga vestles Maarja Jaanits. – Tõlkija hääл VII. Eesti Kirjanike Liidu tõlkijate seksiooni aastaraamat. Tallinn: Kultuurileht, lk 143–155.

Kaalep, Ain 1964. Kolme tulevikufantaasiat üle lugedes. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 641–647.

Kaplinski, Jaan 2010. Ideofoonidest meil ja mujal. – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 133–136.

Kapur, Nick 2018. Japan at the Crossroads: Conflict and Compromise after Anpo. Cambridge–London: Harvard University Press.

Keler, Vladimir 1968. Homo sapiens – mõistusega inimene. Tlk Arlentin Laisaar, H. Hein. Tallinn: Valgus.

Kruus, Oskar 1966. Belletristilisest fantastikast. – Sirp ja Vasar 12. VIII, lk 1, 6.

Kruus, Tuuli 1975. Fantastika lastekirjanduses. – Keel ja Kirjandus, nr 8, lk 449–457.

Lotman 2010 = Юрий Михайлович Лотман, Непредсказуемые механизмы культуры. (Bibliotheca Lotmaniana.) Tallinn: TLU Press.

Okuno Takeo 1964. Nihon no SF to Abe Kōbō 日本のSFと阿部公房. – Abe Kōbō, Daiyon kanpyōki. Tōkyō: Hayakawa, lk 206–209.

- Okuno Takeo 1974.** Abe Kōbō: sono hito to sakuhin 阿部公房:その人と作品. – Sekai SF zenshū, kd 27, lk 483–493.
- Rudnytska, Nataliia 2022.** Translation and the formation of the Soviet canon of world literature. – Translation Under Communism. Toim Christopher Rundle, Anne Lange, Daniele Monticelli. Cham: Palgrave Macmillan, lk 39–71.
https://doi.org/10.1007/978-3-030-79664-8_3
- Schnellbächer, Thomas 2004.** Abe Kōbō, Literary Strategist. The Evolution of his Agenda and Rhetoric in the Context of Postwar Japanese Avant-garde and Communist Artists' Movements. (Iaponia Insula – Studien zu Kultur und Gesellschaft Japans 13.) München: Iudicium Verlag.
- Simon, Erik 2004.** The Strugatskys in political context. – Science Fiction Studies, kd 31, nr 3. Soviet Science Fiction: The Thaw and After, lk 378–406.
<https://doi.org/10.1525/sfs.31.3.378>
- Strugatski 2018 [1964]** = Аркадий Стругацкий, Борис Стругацкий. Переписка, 1964. – Аркадий Стругацкий, Борис Стругацкий. Полное собрание сочинений в 33 томах. Том 8. Сост. Светлана Бондаренко, Виктор Курильский, Юрий Флейшман. Санкт-Петербург: Изд-во Сидорович, с. 475–547.
- Strugatski 2022** = „Улитка на склоне” (1965). – Борис Вишневский, Двойная звезда. Миры братьев Стругацких. Санкт-Петербург: Дом Галича, с. 97–106.
- Tomberg, Jaak 2004.** Noovum keeles. Keskmehihettest postmodernistlikus teaduslikus fantastikas. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 830–840.
- Veidemann, Rein 2000.** Mees visa kui Sisask. – Eesti Päevaleht 21. VIII, lk 6.

Alari Allik (snd 1973), PhD, Tallinna Ülikooli Jaapani uuringute dotsent (Narva mnt 29, 10120 Tallinn), alari.allik@tlu.ee

From the ice age to the inter ice age: Abe Kōbō's *Daiyon kanpyōki* in the translations of Agu Sisask and Arkady Strugatsky

Keywords: translation history, translation studies, translation criticism, translated literature, science fiction

This article examines how Abe Kōbō's science fiction novel *Daiyon kanpyōki* ("Inter Ice Age 4") reached Estonian readers in 1966 through Agu Sisask's translation. Having come to Sisask by somewhat accidental means, the work became an important part of the local literary canon, influencing theoretical debates on the nature of science fiction and challenging the Western-centric tendencies characteristic of such discussions.

A year before the Estonian translation appeared in print, Arkady Strugatsky's Russian translation was published (1965). In addition to serving as the basis for several indirect translations issued in the Soviet Union, it also functioned as the model

for the Serbian and Hungarian versions. Translations based on the Russian version are easily identifiable, as Strugatsky mistakenly rendered the word *kanpyōki* ('inter ice age', i.e. 'interglacial') as 'ice age'. A comparative analysis of the Estonian and Russian translations reveals numerous stylistic and lexical similarities between the two versions. Both Strugatsky's and Sisask's texts rely on the earliest version of Abe's work, published in 1958–59 in the journal *Sekai*, aimed at Japanese intellectuals; this version differs in several important respects from the revised and expanded edition cited as the source text in *Loomingu Raamatukogu*.

In addition to examining the cultural-historical background and comparing the translations, the study highlights the central role of the translator in shaping the literary canon. Whereas in the English-speaking world the so-called great triumvirate of Japanese authors (Tanizaki, Kawabata, Mishima) predominated, in Estonia Sisask first introduced readers to writers of a younger generation (Abe, Endō). The comparison of the translations and the contextualization within literary history demonstrate how the choices of a single translator – Agu Sisask – significantly influenced the reception of Japanese literature in Estonia and shaped the preferences of the local readership.

Alari Allik (b. 1973), PhD, Associate Professor of Japanese Studies at Tallinn University (Narva mnt 29, 10120 Tallinn), alari.allik@tlu.ee.

Sugulussõnavara mitmekesisus ja levikumustrid eesti regilauludes

HELINA HAREND

Regilaul on sajandeid olnud enamiku läänemeresoome rahvaste peamine muusikalis-poeetiline väljendusviis. Regilaulule on omane tavakeelest erinev keelekasutus ning sõnavormide sobitumine poeetilisse struktuuri. Sellisel ülesehitusel on konserveeriv mõju: regilaulu vormiga juba kohanenud keeleüksused ei pruugi tavakeele muutustega kaasa minna, mistõttu on regilauludes säilinud palju arhailisi keelendeid ehk arhaisme. See keeleaines on suurepärane allikas, et uurida diakrooniliselt eesti sugulussõnavara, mida seni on käsitletud peamiselt tavakeele andmetele tuginedes (Rätsep 2009; Vääri 2013).

Artiklis keskendun eesti regilaulude tuumsele sugulussõnavarale, uurides ema, isa, õde ja venda tähistavate tüvede ja tüvevariantide levikut regilauludes.¹ Tuginen läänemeresoome regilaulude koondandmebaasi (Janicki jt 2023) eesti materjalile. Korpuspõhine vaatlus võimaldab analüüsida peale eri nimetuste leviku ka nende kasutussagedusi ning hinnata, millised nimetused on murdekeeles käibelt taandunud, millised rohkem kasutusele tulnud ning kuidas nende levik on muutunud.

Kuigi perekonnamudeleid on erinevaid (Tiit 2020), siis siin käsitlen tuum-perekonda, mille moodustavad mees ja naine ning nende lapsed. Perekonna keskmeks on „mina”, kelle vaatest on tema vanemad ema ja isa ning vanemate teised lapsed õed ja vennad. Selline vaatepunkt on regilauludes valdav (Sarv, Oras 2020: 106). Poega ja tüdart tähistavad sõnad on siinsest analüüsist välja jäetud.

Püüan leida vastuseid järgnevatele uurimisküsimustele: milliseid tüvesid ja tüve-variante on regilauludes ema, isa, õe ja venna nimetamiseks kasutatud ja kuidas need on levinud; millised on vaadeldava sõnavara piirkondliku jaotuse põhijooned; mille poolest erineb sugulussõnavara kasutus regilaulukeeles ja murdekeeles; millised on haruldased arhailised ema, isa, õde ja venda tähistavad sõnad ning kus need on levinud. Nendele küsimustele vastamiseks kaardistan regilauludes esinevad sugulus-terminid ema, isa, õe ja venna kohta ning analüüsin nimetuste kasutuse ja leviku eripärasid, võrreldes neid murdekeeles sugulusnimetustega.

Sugulussõnavara eesti murretes ja regilauludes

Sugulussõnavara keeletüpoloogiline käsitlus

Sugulussuhe on 'põlvnemisel põhinev suhe' (EKSS). Perekondlike suhete väljendamineks kasutatakse kõigis keeltes sugulussõnavara (ingl *kinship terminology*). Dwight

¹ Artikkel põhineb minu magistritööl (Harend 2024).

Read (2015: 61) kirjeldab, et sugulussõnavara jaotatakse tavaliselt kahte rühma: vere-sugulasi tähistavateks sõnadeks (*consanguineal kin terms*) ning sõnadeks, mis tähistavad hõimlasi (*affinal kin terms*). Ta lisab, et sellist põhijaotust on ka kritiseeritud, sest eri kultuurides mõistetakse sugulust ja sugulussuhteid erinevalt ning see liigitus ei sobi ühtmoodi kõigi keelte jaoks. Siinses uurimuses käsitlen veresugulasi tähistavaid sõnu.

Niklas Metsäranta jt (2023: 142) järgi on sugulusmõistetega kirjeldatud suhted sugulusvõrgustike alustalad ja need omakorda on paljudes ühiskondades ühiskonnaelu keskmes. Nende võrgustike kaudu antakse edasi keeli, geene ja kultuuri, seda nii vertikaalselt ühelt põlvkonnalt teisele kui ka horisontaalselt ühelt perekonnalt või üksikisikult teisele. Metsäranta jt hinnangul peetakse sugulusmõisteid seetõttu põhisõnavara osaks. Ka eesti regilauludes on sugulusmõistete kasutusagedus suur (Sarv 2021).

Sugulussõnavara süsteemid erinevad keeliti. Näiteks toovad Metsäranta jt (2023: 145) välja, et soome keeles on olemas eraldi nimetused venna, ema venna ja isa venna jaoks (*veli*, *eno* ja *setä*), udmurdi keeles aga tähendab *agaj* vanemat venda ja isa venda, ema venda tähistab seevastu eraldi sõna *čužмурт*. Lembit Vaba (2011: 755) kirjutab, et erinevalt kaugematest sugulaskeeltest (mordva, mari, udmurdi, mansi, handi, ungari, neenetsi, kamassi) ei eristata eesti keeles vanemat ja nooremat õde ja venda tähistavaid sõnu.

Sugulussõnavara on aja jooksul palju uuritud ning andmeid on kogutud keeltest üle maailma. Uurimused said alguse eeldusega, et sugulussõnad on peamiselt genealoogilise kategooria nimetused. Read (2015: 62) nimetab ühe esimese süsteemaatilise sugulussõnavara uurimistööna Lewis Henry Morgani (1871) ülemaailmset uurimust, milles käsitleti eri keelte sugulusnimetuste süsteemide struktuurseid erinevusi. Töös eeldas Morgan, et sugulussuhted määratakse paljunemise ja abielu kaudu. Hilisemad etnograafilised uurimused on aga Read (2015: 65) sõnul korduvalt näidanud vastupidist: sugulussuhete süsteemid ei põhine kõigis kultuurides selgel genealoogial.

George Peter Murdock (1949) arendas välja sugulussõnade tüpoloogia, mida kasutatakse tänapäevani. Murdocki tüpoloogia põhineb eri sugulussõnade kasutamisel õdede-vendade ja nõbude kohta ning iga tüübinimi on nimetuse saanud kogukonna järgi, mille eeskujul see on loodud. Seda tüpoloogiat on käsitletud näiteks Sam Passmore (2023), kelle analüüs näitab, et sugulusnimetuste struktuur on mitmekesisem, kui tihtipeale eeldatakse.

Tänapäevast sugulussõnavara uurimist on mõjutanud globaalse andmebaasi Kinbank (Passmore jt 2023; Kinbank) loomine. Andmebaas koondab eri keeltest kogutud sugulussõnavara ning võimaldab vaadata erinevaid tüpoloogiaid, mis aitavad keeli omavahel paremini võrrelda. Kinbankis on 2026. aasta veebruari seisuga sugulusnimetusi 1288 kõne- ja viipekeelest üle maailma, sealhulgas ka läänemeresoome keeltest. Kinbanki eesti keele sugulussõnade andmete hulgast on siinses uurimuses olulised sõnad *ema*, *isa*, *õde*, *sõts*, *sõsar*, *vend* ja *veli*.

Eesti regilaulud ja nende sõnavara eripära

Lauludel oli suulise kultuuri ajastul oluline tähtsus teadmiste, kogemuste ja hoiakute alal hoidmisel ja edasi andmisel. Laulud olid kogukonna rituaalide osa ning toetasid omal moel traditsioonide järjepidevust ja kogukonna jätkusuutlikkust. Eesti regilaulu tekste, viise ja kirjeldusi laulude kasutamise kohta hakati sihipäraselt kirja panema XIX sajandil, kui suulise kultuuri senine kasutusvorm oli muutumas ning vana laul sai uue tähenduse ja ülesande rahvuskultuuri arendamisel. (Sarv, Oras 2020)

Regilaulude keeles on säilinud arhaisme, mis tänapäeva eesti keeles on muutunud, nagu *valatama* 'vaatama', või keelest sootuks kadunud, nagu *emak* 'võõrasema'. Arhaismid võivad vastavatest murdelistest vormidest ja varasema kirjakeele sõnadest oluliselt erineda (Peegel 2006: 15), olles seega täiendav allikas vanema keelekasutuse kohta. See sõnavarakihit aitab vaadelda eesti keele järkjärgulist arenemist.

Arhailiste vormide säilimise üks peamisi tegureid on regilaulu poeetilise struktuuri konserveeriv mõju. Näiteks selleks, et luua poeetilisse struktuuri sobiv kolmesilbiline sõnavorm, võivad lühikese silbiga algavad kahesilbilised sõnad (nt *ema*) saada regilauludes possessiivsuffixi (*emani* 'minu ema'), mis on eesti tavakeelest kadunud (vt lähemalt Sarv 2019: 130–131). Seeläbi on poeetiline struktuur säilitanud väljasurnud vorme ja hoidnud neid „uute, keele arengu tulemusena moodustunud vormide sissetungi eest [...] Vanade, elavas keeles tundmatute ja uute, elavas keeles tarvitata vormide vahel on seega toimunud sajanditepikkune võitlus, mille tulemusena vanad vormid on pidanud loomulikult taanduma.” (Peegel 2006: 199)

Eesti regilauludes on kõige tähtsam isik „mina”. Peaaegu kõik lood esitatakse minategelase pilgu läbi (vt Mina regilauludes; Sarv, Oras 2020). Minategelane ei ole tingimata autobiograafiline „mina”. Sellest tulenevalt võib erineda näiteks lauliku ja laulus esineva „mina” vanus.

Valdavalt suhtleb „mina” oma perekonnaliikmetega: ema, isa, õe ja vennaga (Sarv 2021: 60). Kuna tegemist on regilaulus kesksete mõistetega, on nende esinemas sage, mis võimaldab analüüsida peale nimetuste leviku ka nende kasutussageduse mustreid. Nii on nimetus *ema* küll tuntud üle Eesti, kuid selle suhteline kasutussagedus regilauludes erineb piirkonniti oluliselt: sõna on sagedasem lõunaeesti keelealal, vähem sage põhjaeesti aladel. Seejuures tingib regilaulu poeetiline struktuur rohke sünonüümide kasutamise, näiteks võivad esineda sõnapaarid *emakene-memmekene* ja *vennakene-vellekene*. Selliseid sünonüümipaare ei kasutata ainult ühe laulu või parallelismirühma, vaid ka ühe värsi piires. Lauludes ei järgita reeglit, et kogu laulus tuleb sama sugulase nimetamiseks valida üks kindel sõna.

Andmed ja uurimismeetodid

Järgnevalt analüüsin nelja keskse sugulusmõiste eri tüvede ja olulisemate tüvevariantide levikut eesti regilauludes. Need on saadud Kinbankist, eesti keele sõnas- tikest (EMS, VMS) ja sõnavara uurimustest (nt Rätsep 2009; Vääri 2013; Oja 2017)

ning regilaulutekstidest, jälgides sõnade esinemust parallelismirühmades (ERAB). Kuna uurimus keskendub sõnatüvede levikule ja kasutussagedusele, on tüvede ja tüvevariantide loendamisel kaasa arvatud tüve kõik erinevad kasutusjuhud: põhi-kuju ja selle käändelised vormid, samuti juhud, kus tüvi esineb liitsõna osana või on seda täiendatud tuletusliitega, juhul kui tüve põhitähendus on jäänud samaks. Kui palatalisatsioon on sõnas märgitud, on seda ka näidatud. Sõnu on analüüsitud rühmiti, arvestades sõnade etümoloogilist kokkukuuluvust, häälikulist sarnasust ja levikumustreid (vrd *memm*, *mamma* ja *maama*).

Emma tähistavate sõnade põhilised tüved ja tüvevariandid on 1) *ema*, *emä*, *imä*, *ime*; 2) *emm* : *emme*; 3) *eit* : *eide* ~ *eede* (*eede*), *äit*, *äide*, *äidi*, *äiti*, *ääde*, *aade* (*aade*) : *aadõ*; 4) *nann* : *nanne*, *nänn* (*nänn*) : *nännä* (*nännä*) ~ *nänne* (*nänne*) ~ *nänni* (*nänni*), *nenn* : *nenne*; 5) *enne*; 6) *memm* : *memme*; 7) *mamma*; 8) *maama*.

Isa tähistavate sõnade põhilised tüved ja tüvevariandid on 1) *isa*, *isä*, *esä*, *ese*, *eze*; 2) *ätt* : *äti* (*äti*) ~ *äte*, *att* (*äti*) : *ati* (*äti*), *ata*; 3) *aba*; 4) *taat* : *taadi* ~ *taade*, *taet*, *tuat*, *toat* : *toadi*; 5) *taata*, *taida*, *taeda*, *tata*, *tätä*; 6) *papa*, *paps*.

Õde tähistavate sõnade põhilised tüved ja tüvevariandid on 1) *õde* : *õe*, *ode* : *oe* ~ *ue*, *öde* : *õe*, *hõde*, *hõde*; 2) *sõsar*, *sisar*, *sõsar*, *sõse*, *sõse*, *soss*, *söss*; 3) *sõts*, *sõtse*, *sõdsõ*, *tsidsa*, *tsidsä*, *tsidsi*, *tsõtse*, *tsõdsõ*.

Venda tähistavate sõnade põhilised tüved ja tüvevariandid on 1) *vend* : *venna*; 2) *veli* : *velle* ~ *vele* ~ *velje*, *vel'lo*.

Sugulussõnade analüüsimiseks kasutan siinses uurimuses läänemeresoome regilaulude koondandmebaasi (FILTER andmebaas; Janicki jt 2023) eesti aineksest, mis põhineb Eesti regilaulude andmebaasi (ERAB) materjalidel. ERAB sisaldab regilaulutekste, mis on kogutud ajavahemikul 1804–1943 ja koondatud Eesti Rahvaluule Arhiivi. Teatud määral on andmebaasis tekste ka teistest žanridest: uuematest rahva- ja lastelauludest ning tekstidest, mis pole regilaulud. Praeguseks on ERAB-is üle 100 000 teksti ja andmebaasi täiendatakse järjepidevalt.

Kasutasin läänemeresoome regilaulude koondandmebaasi, sest see on uurimistöö tarbeks paremini korrastatud kui ERAB, võimaldab teha SQL-päringuid ja kaardistada tulemused andmebaasiga seotud visualiseerimiskeskonnas. Andmebaas on lemmatiseerimata, sest tekstide eripära ja murdeerinevused teevad lemmatiseerimise keeruliseks.

Esmalt koostas in iga tüvevariandi kohta eraldi SQL-päringu² saamaks sellega algavate sõnavormide sagedusloetelu. Päringuga välistasin sõnad, mis ei märkegi sugulust (nt *oder* öde tähistavate *ode*-algusega sõnade puhul). Teatud sõnade (nt *õde*, *vend*) puhul pidi kõigi esinemisjuhtude leidmiseks kasutama ka omastava käände tüvevormi.

Peale selle tuleb arvestada sõnade ja sõnavormide homonüümiaga. Siinse uurimuse seisukohalt olulisematest vormidest tähendab algvormis sõna *ime* nii ema kui ka midagi üleloomulikku. Sel puhul ei ole võimalik tähendusi lihtviisilise sõnapäringuga automaatselt eraldada (ainuüksi *ime* sagedus andmebaasis on 2845). Samuti pole automaatselt võimalik eristada sõna *õde* käändevormi *õel* ja sama-

² Koostatud SQL-päringuid vt Harend 2024: 87–91.

kujulist omadussõna *õel* 'pahasoovlik'. Mitmetähenduslikud on veel emanimetused *enne* (ka 'varem; eelnevalt') ja *nänn* (ka 'naiserind; rinnanibu').

Nimetatud homonüümsete sõnade ja sõnavormide puhul on tehtud järgmised valikud. *Ime* ja *enne* puhul on analüüsil arvesse võetud ainult sõna deminutiivseid vorme (*imeke-*, *imekõ-*, *imekä-*, *enneke-*, *ennekõ-*), sest need esinevad alati otsitavas suguluse tähenduses ning nende sagedus on piisavalt suur (nt *imekene* esineb 472, *ennekene* 1255 korral), et saada ülevaade sõna kasutusest ja levikust. Käänevorm *õel* jäeti analüüsist välja, sest seda kasutatakse lauludes valdavalt omadussõna tähenduses. *Nänn*-tüveliste sõnavormide päringutulemustes on mitu tähendust koos.

Seejärel ühendati tüvevariantide üksikloetelud, et moodustada eri tüvede sagedusloetelud. Neid koondpäringuid kasutati läänemeresoome regilaulude koondandmebaasil põhinevas kaardirakenduses FILTER visualizations. Rakenduses moodustati iga tüve kohta kaart, mis kuvab uuritava tüve osakaalu kihelkonna regilaulude kõigist sõnedest. Suhtelise sageduse kasutamine võimaldab võrrelda sõnade esinemust erineva ainehulgaga kihelkondades.

Kõik valminud kaardid on erinevate väärtusskaaladega. See tähendab, et kaartidel esitatavate väärtuste skaalasid pole ühtlustatud ja legendidel on esitatud ainult konkreetse päringu tulemusel saadud väärtused. Näiteks on *eit*-tüveliste sõnade maksimumosakaal 0,8%, *taat*-tüveliste oma aga 0,47%. Kui kasutada kõikide kaartide puhul ühtset skaalat, lähtudes suurimast väärtusest, ei tuleks väiksema osakaaluga nimetuste piirkondlik varieeruvus nii selgelt välja.

Tüve kasutust iseloomustavad koos sagedusandmetega tüve kõikide eri vormide loetelud, mille hulka kuuluvad näiteks morfoloogilised vormid, tuletised, tüvevariantid ja liitsõnad. Seega on tüve *ema* loetelus näiteks *ema*, *emale*, *ematu* ja *emakesel*. Loetelude pikkus varieerub: nii on näitena toodud *ema* eri vorme 123, seevastu näiteks *memme* omi 41.

Saadud leviku- ja sagedusandmeid kõrvutan varasemate teadmistega (Rätsep 2009; Oja 2017; EMS; ETY; VMS) eesti murrete sugulusnimetuste kasutuse ja päritolu kohta.

Ema-, isa-, õe- ja vennanimetused eesti regilauludes

Järgnevalt analüüsin koostatud päringute tulemusel saadud sugulussõnade leviku- ja sagedusandmeid. Levikukaartidel (vt kaarte 1–8) on kujutatud vaadeldava sugulusnimetuse osakaal kihelkonna kõigist sõnedest. Kaartide legendidel on märgitud osakaalu väärtuste vahemikud ning mida tumedam kihelkond kaardil on, seda suurem on sõna osakaal selles kihelkonnas. Valged alad tähistavad nimetuse puudumist vastaval alal. Vormsi saar on igal kaardil valge, sest rootsikeelse asustuse tõttu pole Vormsil regilaulutraditsioon tuntud ning andmebaasis leiduv üksik uuema laulu tekst, mis on arvatavasti kirja pandud Vormsilt, on märgitud üksnes maakonna täpsusega.

Artiklis olen esitanud levikukaardid emanimetuse *eit*- : *eede*- (kaart 1) ja selle variantide *äit*-, *äide*-, *äidi*- (kaart 2); isanimetuste *taat*-, *tuat*-, *toat*-, *taet*- (kaart 3) ja

tata- (kaart 4); öenimetuste *öde-*, *öde-*, *ode-* (kaart 5) ja *sõsar-*, *sisar-*, *sõsar-* (kaart 6) ning vennanimetuste *vend* (kaart 7) ja *veli* (kaart 8) kohta (kõigi analüüsitud sõnavormide levikukaarte vt Harend 2024). Nimetatud tüvede levikuandmed ilmestavad kõige paremini esile tulevaid erinevusi.

Emanimetused

Emma on uurali tüvi ning tähendab naissoost lapsevanemat või eeskuju andvat, juhatavat või hooldavat naist (ETY; Mägiste 2000: 188–190). Tõenäoliselt pärineb see laste ja nende hoidjate keelest (Rätsep 2009: 30). Tüvi *ema* esineb lõunaeeesti keeltes kujul *emä*, *imä* ja *ime*. Soomekeelsed vasted on *emä* ja *emo*, karjalakeelne on *emä*. Vepsa ja vadja keeles esineb aga *emä*, liivi keeles *jemä*. (EVE)

Emma-tüvelised sõnad (*ema*, *emä*, *imä* ja *ime* deminutiivsed vormid *imeke*, *imekõ*, *imekä*) on regilauludes emanimetustest kõige rohkem levinud. Need on kasutusel kõikides Eesti kihelkondades, seejuures on nende osakaal suurim lõunaeeesti keelealal, kus esinevad peamiselt tüvevariandid *emä*, *imä* ja *ime*. Põhjaeeesti keelealal on põhiliselt levinud *ema*. *Emma* kõigi vaadeldud tüvevariantide eri sõnavorme (sh käändevorme) on kokku 287, neist sagedaim on *ema* (10 150).

Emanimetust *emm* : *emme* on peetud sõnast *ema* mugandatud lastekeelseks variandiks (Oja 2017: 149), kuid Saaremaal esineb see ka neutraalse emanimetuseana. Regilauludeski on see selge piirkondliku levikuga: *emm* on omane Saaremaale. *Emm*-tüveliste emanimetuste loetelus on kokku 20 eri sõnavormi, enim esineb *emm* (213). Tänapäeva üldkeeles on *emme* tavaline lastekeele sõna (EKSS). Regilauludes esineb vorm *emme* 138 korral, enamasti on see genitiivivorm.

Emanimetus *nänn* on lastekeelne läänemeresoome tüvi, mis tähendab nii *ema*, *memme* kui ka naiserinda või rinnanibu (ETY). Teistes läänemeresoome keeltes tähendab *nänn* ennekõike emarinda ja nisa. Tüve erinevad variandid on *nänn* (*nänn*) : *nänna* (*nännä*), *nänne* (*nänne*), *nänni* (*nänni*), *nann* : *nanne*, *nenn* : *nenne* (Oja 2017: 148). *Nann-*, *nänn-* ja *nenn-*tüveliste sõnade osakaal on regilauludes ühtlaselt väike, valdavalt on need *ema* tähenduses. Piirkondadest on suurima sõnasagedusega Kodavere (seal on kasutusel eelkõige *nenn*) ja Kõpu (kasutusel *nänn*) kihelkond. Kokku on andmestikus 42 *nann-*, *nänn-* ja *nenn-*tüvelist eri sõnavormi, millest kõige sagedam on *nänni* (194), mis viitab sellele, et regilauludele on iseloomulik lühenemata nominatiivivormide kasutamine.

Enne 'ema' on läänemeresoome keelerühmas püsinud vadja keeles ja rahvaluules (VOT; Vääri 2013: 50), kuid esineb ka eesti regilauludes, olles arhailise vormi näide. Eesti regilauludes on sel kindel levikuala: deminutiivne *enne* (*kene*) on lauludes kasutusel peamiselt Mulgi murde alal. Kõigi emanimetuste hulgas on *enne* üks väikseima osakaaluga tüvesid. Eri deminutiivseid sõnavorme on kokku üheksa, neist kõige sagedam on nominatiivne *ennekene* (1255).

Memm : *memme* on laenatud alamsaksa keelest, kus see tähendab lastekeeles *ema* (ETY). See on regilauludes levinud üle Eesti. On väga vähe kihelkondi, kus seda ei esine (peamiselt saartel ja Läänemaal). *Memm* on sagedaim keskmurde ala regilauludes, kus tüve osakaal kihelkonna kõigist sõnedest on suurim Pilistvere,

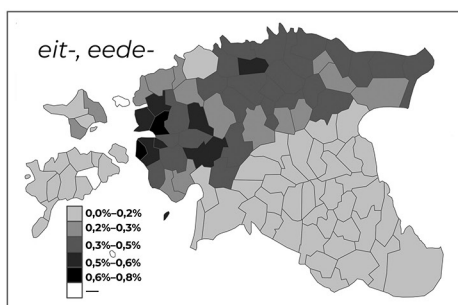
Põltsamaa, Kolga-Jaani ja Puhja kihelkonnas. *Memm*-algusega on kokku 41 eri sõnavormi, neist arvukaim on *memmekene* (2689).

Emanimetust *mamma* peetakse eesti keeles rootsi või saksa laenuks (ETY). *Mamma* on samuti emanimetuste hulgas väikese osakaaluga. Seejuures on see regilauludes levinud mitmel pool üle Eesti. Kõige suurem on selle osakaal Juuru kihelkonnas Põhja-Eestis. *Mamma*-alguliste eri sõnavormide loetelus on 27 sõnavormi, nende hulgast on kõige sagedam *mamma* (489).

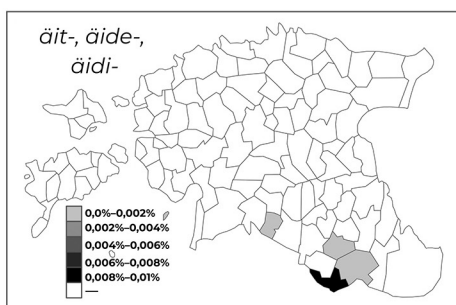
Mammaga ühisest algtüvest on lähtunud venekeelne nimetus *māma*, millest on laenatud seto *maama* 'ema' (Oja 2017: 149). *Maama* on regilauludes lõunaeeesti keelealale omane. Sõna esineb lauludes seitsmes piirkonnas: Vastseliina, Räpina, Kanepi, Rõuge, Palamuse ja Viljandi kihelkonnas ning Setomaal. Neist viimases on selle osakaal suurim. *Maama*-algulisi eri sõnavorme on 32, kõige rohkem esineb *maamakõnõ* (569).

Eit on alggermaani laentüvi, mille keskülemsaksa vaste on *eide* (ETY). Tüve *eit* erinevad vormid on *eide* ~ *eede* (*eede*) ning *äi*- ja *a*-algulised variandid võro keelest: *äit*, *äide*, *äidi*, *ääde*, *aade* : *aadõ* (Oja 2017: 148). *Eit*- ja *eede*-tüveliste sõnavormide puhul tulevad regilauludes esile selged erinevused põhjaeeesti ja lõunaeeesti vahel (kaart 1). Need sõnavormid on regilauludes suurema osakaaluga rannikualal läänemurdest kuni rannamurde ja Alutaguse murdeni. *Eit*- ja *eede*-tüvelisi eri sõnavorme on kokku 140. Neist kõige sagedam on algvormis sõna *eit* (3585).

Tüvega *eit* kõrvutatavad *äi*- ja *a*-algulised variandid on regilauludes suguluse tähenduses väga vähe kasutusel või ei esine otsitavas tähenduses üldse (nt arhailine sõna *aade* 'ema'). *Äit*-, *äide*- ja *äidi*-algulised sõnavormid esinevad regilauludes, mis on kogutud Hargla, Rõuge, Urvaste ja Karksi kihelkonnast ning Kihnu saarelt (kaart 2). Kokku on neid 12 ning kõige sagedam on *äide* (7). *Äidi*-algulisi eri sõnavorme on kolm: *äidile* (2), *äidil* (1) ja *äidi* (1).

Kaart 1. *Eit*- ja *eede*-tüveliste sõnavormide osakaal kihelkonna kõigist sõnedest.

Kaart 2. *Äit*-, *äide*-, *äidi*-tüveliste sõnavormide osakaal kihelkonna kõigist sõnedest.

Emanimetuste sagedusandmetest (tabel 1) selgub, et eesti regilauludes on enim eri sõnavorme (287) tüvel *ema*. Kõige vähem eri vorme (9) on deminutiivsel *enne*-tüvel. Sõnavormidest on sagedaim nominatiivivorm *ema* (10 150).

Tabel 1. Emanimetuste sagedusandmed.

Tüved	Eri sõnavorme	Sagedaim sõnavorm	Sagedus
<i>ema</i> -tüvelised	287	<i>ema</i>	10 150
<i>eit</i>	140	<i>eit</i>	3585
<i>nänn, nann, nenn</i>	42	<i>nänni</i>	194
<i>memm</i>	41	<i>memmekene</i>	2689
<i>maama</i>	32	<i>maamakõnõ</i>	569
<i>mamma</i>	27	<i>mamma</i>	489
<i>emm</i>	20	<i>emm</i>	213
<i>äit, äide, äidi</i>	12	<i>äide</i>	7
deminutiivne <i>enne</i>	9	<i>ennekene</i>	1255

Isanimetused

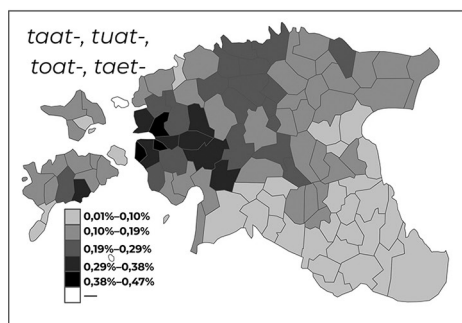
Isa on uurali tüvi ja tähendab meessoost vanemat (ETY). Eesti murretes esinevad ka tüvevariandid *isä, esä* ja *ese* (EMS). Soome, karjala ja vadjä keeles on *isa* vaste *isä*, vepsa keeles *iža* ning liivi keeles *izā* (EVE). *Isa*-tüvelised (*isa, isä, esä, ese* ja *eze*) eri sõnavormid on levinud ühtlaselt kogu eesti keeleala regilauludes. *Isa*-tüvelisi eri sõnavorme on andmestikus kokku 471, neist kõige sagedam on *isa* (9076).

Ätt : *äti, äti* või *ätt* : *äte* on läänemeresoome tüvi, teisalt on seda peetud saksa laenuks (saksa mrd *Ätti* 'isa') (ETY). Läänemurde alal on *isa* kutsutud ka nimetusega *aít* (*att*) : *ali* (*ati*) (Oja 2017: 152). *Ätt*- ja *att*-tüveliste sõnavormide osakaal on suurim Mulgi, lääne- ning idamurde aladelt kogutud regilauludes. *Ätt*- ja *att*-tüvelisi eri sõnavorme esineb regilauludes *isa* tähenduses 55, neist sagedaim on arhailise sõna *att* 'isa' genitiivivorm *ati* (196).

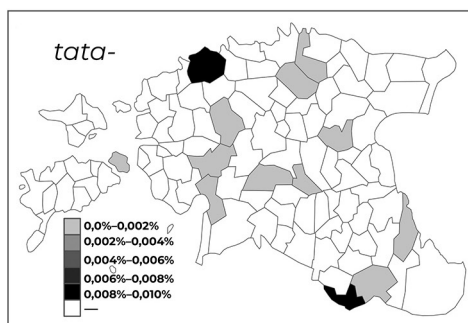
Taat on algselt lastekeelne läänemeresoome tüvi. Häälikuliselt lähedasi samatähenduslikke tüvesid leidub ka näiteks ladina (*tata* 'isa'), vanakreeka (*τέτα* 'isa') ja vene (*татя* 'taat, isa') keeles. (ETY) Mõned sõna *taat* variandid (*taata, taida, taeda*) võivad olla vene laenud (vrd vn *mama* ja *татя*) (Oja 2017: 151–152). *Taat* võib esineda ka tähendustes 'abikaasa', 'vanamees' ja 'vanaisa' (EKSS), kuid kvalitatiivne analüüs näitab, et tüve põhitähendus regilauludes on 'isa' ja see esineb enamasti koos sõnaga *ema*. Teised tähendused on lauludes sekundaarsed, kuid nende olemasolu ei saa siiski välistada.

Regilauludes esinevate *taat*-tüveliste sõnavormide analüüsil tuli selgelt esile nende suur osakaal põhjaeesti läänemurde alal (kaart 3). Samas piirkonnas on levinud ka *eit*- ja *eede*-tüvelised sõnavormid. *Taat*-tüveliste sõnavormide osakaal on suurim Hanila, Lihula ja Martna kihelkonnas, lõunaeesti keelealal esineb neid harva. Loetus on kokku 125 eri sõnavormi ning neist kõige sagedam on *taadi* (2317).

Isanimetus *tata* on eesti regilauludes haruldasem. Seda näitab sõna killustatud levik (kaart 4), kindlat levikupiirkonda esile tuua ei saa. Sõna esineb hõredalt nii põhjaeesti kui ka lõunaeesti keelealal. *Tätä* on regilauludes seevastu omane kagueesti aladele, eelkõige Setomaale, sarnanedes emanimetuse *maama* levikuga. Ülejäänud eesti piirkondades esineb seda vähe või ei esine üldse. *Tata*- ja *tätä*-algulisi eri sõnavorme on kokku 22, millest suurema osa moodustavad *tätä*-algulised deminutiivsed

Kaart 3. Taat-, tuat-, toat-, taet-tüveliste sõnavormide osakaal kihelkonna kõigist sõnadest.

Kaart 4. Tata-tüveliste sõnavormide osakaal kihelkonna kõigist sõnadest.

sõnavormid. Neist arvukaim on *tätäkene* (622). *Tata*-algulistest sõnavormidest on sagedaim *tata* (22).

Isanimetus *papa* on laenatud saksa keelest (ETY). Regilauludes on *papa* mingil määral levinud üle Eesti, seejuures on selle osakaal suurim Harju-Madise kihelkonnas Põhja-Eestis. Siiski on mõned piirkonnad, kus *papa* puudub (nt kõrvuti-olevates Rannu, Puhja, Nõo ja Äksi kihelkondades). *Papa*-algulisi eri sõnavorme on kokku 20, neist sagedaim on *papa* (402). Siinkohal on tähtis arvestada, et paljud esinemisjuhud pärinevad uuemasse laulukihistusse kuuluvatest tekstidest. Näiteks esineb *papa* järgnevas uuemas lastelaulus:

Pisikene punase pääga poisikene

Palus papat: „Pai papa,

Pane paadile purjed peale.”

Papa pani paadile purpur-punased
purjed peale.

Poisid purjetasid Peipsi poole.

(ERAB, E 64455 (8) < Laiuse khk., Sootaga k., Kaarli t. – Frieda Masing < külaliste suust (1929))

Loetelude arvandmeid (tabel 2) võrreldes selgub, et enim on *isa*-tüvelisi (471), kõige vähem aga *papa*-algulisi (20) eri sõnavorme. Sõnavormidest esineb kõige rohkem *isa* (9076).

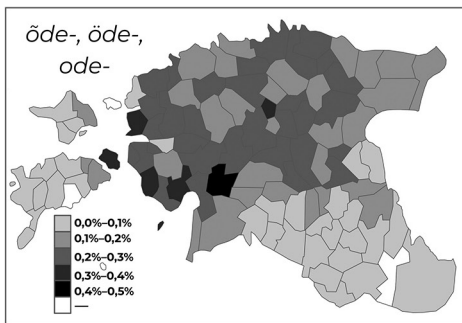
Tabel 2. Isanimetuste sagedusandmed.

Tüved	Eri sõnavorme	Sagedaim sõnavorm	Sagedus
<i>isa</i> -tüvelised	471	<i>isa</i>	9076
<i>taat</i> -tüvelised	125	<i>taadi</i>	2317
<i>ätt</i> , <i>att</i>	55	<i>ati</i>	196
<i>tata</i> , <i>tätä</i>	22	<i>tätäkene</i>	622
<i>papa</i>	20	<i>papa</i>	402

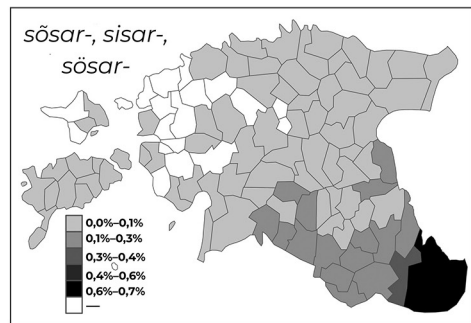
Õenimetused

Põhilised õenimetused on *õde* ja *sõsar*. Tüvel *õde* pole vasteid teistes keeltes, sõnal *sõsar* on aga vasted kogu läänemeresoome keelealal (ETY). *Õde* tähendab tüdrukut või naist oma vanemate teiste laste suhtes (EKSS). „On arvatud, et [*õde* on] tüve *sõtse* variant, mis on kujunenud selle laenamisel lõunaeesti murretest läänemurdesse, kust see on levinud teistesse põhjaeesti murretesse. Oletus on kaheldav nii häälikuliselt kui ka tavatu levikutee poolest.” (ETY) Kirderannikul on kasutusel *ode* ja saartel *õ*-algulised variandid.

Õenimetused *õde* : *õe*, *ode* : *oe* ~ *ue* ja *öde* : *öe* on eesti regilauludes rohkem levinud põhjaeesti ala mandriosas (kaart 5). Nende suurima osakaaluga levikuala jääb läänemurde alale. *õ*-algulised variandid on levinud Saaremaal. *Hõde* ja selle *õ*-tüveline variant *hõde*, mida leidub murdekeeles (VMS, HMS), regilauludes ei esine. *Õde*-tüvelisi eri sõnavorme on kokku 174, neist kõige rohkem esineb *õde* (4144). Sagedusloetelu esimesed seitse sõnavormi on *õde*- või *õe*-algulised; esimene, mis selline pole, on *ode* (esineb 306 juhul).

Kaart 5. *Õde*-, *õde*-, *ode*-tüveliste sõnavormide osakaal kihelkonna kõigist sõnedest.

Kaart 6. *Sõsar*-, *sisar*-, *sõsar*-tüveliste sõnavormide osakaal kihelkonna kõigist sõnedest.

Sõsar on balti laen (**sesor*) ja see on olemas kõigis läänemeresoome keeltes (ETY; Rätsep 2009: 28). Selle variandid on veel *sisar*, *soss* ja *söss*, ka *tsidsa*, *tsidsä*, *tsidsi* (VMS). *Sõsar*-tüvelised õenimetused on rohkem kasutusel lõunaeesti keeleala lauludes (peamiselt kujul *sõsar* ja *sisar*), suurima osakaaluga on Setomaa (kaart 6). *Sõsar* ja *sisar* vormide kõrval esineb ka *õ*-tüveline variant *sõsar*, mis on levinud Saaremaal. Selgelt tulevad esile erinevused põhja- ja lõunaeesti keele vahel: *õde* on lauludes ühtlaselt kasutusel põhjaeesti, *sõsar* lõunaeesti keelealal.

Sõsar-tüvelisi eri sõnavorme on 248, neist sagedaim on *sõsar* (2832). Kõige levinum, mis pole *sõsar*-alguline, on *sisar*. See on sageduselt 18. sõnavorm ja esineb 54 juhul. *Sõsar*-tüveliste sõnavormide arvukuse tingib häälikuline variatiivsus järgsilpides. Näiteks esineb *sõsara* alaleütleva käände vorm *sõsarale* kujul *sõsaräle*, *sõsarõle*, *sõsaralõ*, *sõsarele*, *sõsarale* ja *sõsarile*. Lisaks on loetelus palju deminutiivseid sõnavorme, näiteks *sõsarakõnõ*, *sõsarõkõnõ*, *sõsarakene*.

Õenimetus soss esineb regilauludes õe tähenduses ühel juhul deminutiivses vormis *sossekene*. Samas laulus kasutatakse õe nimetamisel ka sõna *sössekene*, mistõttu võib *sossekene* olla üleskirjutamisviga. Söss aga esineb lauludes seitsmel kujul, sagedaim sõnavorm on *sösse* (25). *Sossekene* ja *söss*-algulised eri sõnavormid on kasutusel Saaremaalt Põide kihelkonnast kogutud lauludes.

Söse- ja *söse*-algulisi eri sõnavorme on kokku 17. Seejuures on loetelus palju üksikesinemisi. Selle tulemusena esineb sagedaim sõnavorm *söse* ainult seitse korda. *Söse*- ja *söse*-algulised sõnavormid on levinud eelkõige Kirde-, Kesk- ja Lõuna-Eesti kihelkondadest kogutud lauludes, ö-variant on peamiselt kasutusel Saaremaal.

Tüve *sõsar* reeglipäratu variant võib olla *sõtse*, mis tähendab nii öde kui ka tädi (ETY). Regilauludeski on *sõtse* tähenduse piir hägus: sõna esineb mõlemas tähenduses ning sugulussuhe pole alati selge. Sarnaselt *sõsar*-tüveliste sõnadega on *sõtse* ja selle tüvevariandid regilauludes rohkem levinud lõunaeesti keelealal. *Sõtse* osakaal kihelkonna kõigist sõnedest on suurim mulgi murdes (Tarvastu ja Paistu khk). *Sõts*-tüvelisi eri sõnavorme on kokku 94 ning neist kõige sagedam on *sõtsi* (678). Selle sagedus on umbes kuus korda väiksem kui sõnavormi *õde* sagedus. Siiski on vähim sõnavorme õenimetuste *soss* ja *söss* loetelus (tabel 3).

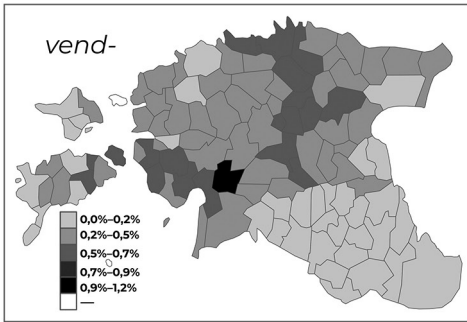
Tabel 3. Õenimetuste sagedusandmed.

Tüved	Eri sõnavorme	Sagedaim sõnavorm	Sagedus
<i>sõsar</i> -tüvelised	248	<i>sõsar</i>	2832
<i>õde</i> , <i>ode</i> , <i>öde</i>	174	<i>õde</i>	4144
<i>sõts</i> -tüvelised	94	<i>sõtsi</i>	678
<i>söse</i> , <i>söse</i>	17	<i>söse</i>	7
<i>soss</i> , <i>söss</i>	8	<i>sösse</i>	25

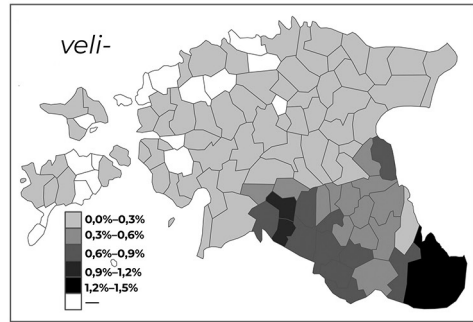
Vennanimetused

Sõna *veli* on peetud alggermaani laenuks (**swelijō*). Teisalt on arvatud, et *veli* on soome-ugri tüvi, mille vasteks on ungari kaasaütleva käände lõpp *-val* ~ *-vel*. (ETY) *Veli* tähenduses 'vend' on olemas kõigis läänemeresoome keeltes (EVE). *Veli* oli varem laiemalt kasutusel ka põhjaeesti murretes (Rätsep 2009: 29), kuid kirjakeelne *vend* on surunud selle järk-järgult lõuna poole (Vääri 2013: 62). Sõnale *vend* ei ole seni usutatavat etümoloogiat antud, on oletatud, et *vend* võib olla reeglipäratu variant tüvest *veli*, kuid see ei ole häälikuliselt usutav (ETY). *Vend* esineb ainult põhjaeesti murdealal ning lähisugulaskeeltes puudub (Rätsep 2009: 28).

Regilauludes on *vend* : *venna* ühtlaselt suure osakaaluga põhjaeesti keelealal (kaart 7), nagu *õde*-tüvelised sõnavormidki. Sagedusandmete poolest on *vend*-tüvelised eri sõnavormid samuti võrreldavad *õde*-tüvelistega. *Vend*-tüvelisi sõnavorme on kokku 175 (vrd *õde*-tüvelisi 174), neist sageduselt esimene on *venda*, mis regilauludes on enamasti arhailine lõpukaota nominatiivi vorm ning esineb 4875 korral (vrd *õde*-tüveliste sagedaim *õde* (4144)).

Kaart 7. *Vend*-tüveliste sõnavormide osakaal kihelkonna kõigist sõnedest.

Kaart 8. *Veli*-tüveliste sõnavormide osakaal kihelkonna kõigist sõnedest.

Vennanimetus *veli* : *velle* ~ *vele* ~ *velje* on seevastu levinud rohkem lõunaeesti keelealal (kaart 8). *Veli*-tüveliste sõnade osakaal kihelkonna kõigist sõnedest on suurim Setomaal. Sellele järgnevad Mulgimaa kihelkonnad. Põhjaeesti keelealal on tüve osakaal ühtlaselt väike ning see puudub mitmes Loode-Eesti ja saarte kihelkonnas. Vennanimetuse *veli* levik regilauludes on sarnane õenimetusega *sõsar*.

Veli-tüveliste eri sõnavormide hulk ja sagedus aga *sõsar*-tüvelistega niivõrd ei sarnane. *Veli*-tüvelisi sõnavorme on palju rohkem: loetelus on kokku 460 eri sõnavormi ning neist kõige sagedam on algvormis sõna *veli* (5810). Ühtlasi on vennanimetustest *veli* sagedam kui *vend* (tabel 4).

Tabel 4. Vennanimetuste sagedusandmed.

Tüved	Eri sõnavorme	Sagedaim sõnavorm	Sagedus
<i>veli</i>	460	<i>veli</i>	5810
<i>vend</i>	175	<i>venda</i>	4875

Kokkuvõte

Ema, isa, õde ja venda tähistavate tüvede ja olulisemate tüvevariantide leviku analüüsimisel eesti regilauludes selgus, et pea kõik vaadeldud sugulussõnad on regilauludes suguluse tähenduses kasutusel. Lauludest puudusid vaid murdekeelest kirja pandud õenimetused *hõde* ja *hõde* ning emanimetus *aade*. Vähelevinud olid emanimetused *äit*, *äide* ja *äidi* ning isanimetused *ätt* ja *att*.

Eesti regilauludes on sugulussõnu väga mitmekesiselt kasutatud. Rohkem on nimetusi, millega tähistatakse nais- ja meessoost vanemat. Analüüsitud sugulussõnade ning nende tüvevariantide loetelus on enim emanimetusi, mis osutusid regilauludes ka kõige sagedamateks sugulussõnadeks. Emanimetuste hulgas on arvukaimad *ema*-tüvelised sõnad, millest ainuüksi algkuju *ema* on lauludes kasutatud üle 10 000 korra. Võrdlemisi sagedad olid ka isanimetused, mille hulgast arvukaimaks osutusid *isa*-tüvelised sõnad. Seevastu õe ja venna nimetamisel niivõrd suurt variatiivsust ette ei tule. Neid tähistatakse kahe-kolme eri sõnatüvega.

Õe- ja vennanimetuste levik aitab iseloomustada piirkondliku jaotuse peamist põhijoont: selgeid erinevusi põhja- ja lõunaeesti keeleala vahel. Ajalooliste keelepiiride väljajoonistumine tuleb kõige rohkem esile õenimetuste *õde* ja *sõsar* ning vennanimetuste *vend* ja *veli* võrdlusel. *Veli* ja *sõsar* on levinuimad lõunaeesti aladel, *vend* ja *õde* põhjaeesti aladel, keskmega Lääne-Eestis. Piirkondades, kus *velle* ja *sõsara* osakaal on keskmisest suurem, on *venna* ja *õe* osakaal väike, ja vastupidi, kus *venna* ja *õe* osakaal on regilaulus ühtlaselt suur, on *velle* ja *sõsara* osakaal väike.

Tähelepanuväärse levikualana tõuseb esile Lääne- ja Põhja-Eesti rannikupiirkond, kus on regilauludes rohkem kasutusel emanimetus *eit* ja isanimetus *taat*. Teisalt on ka sõnu, mis on lauludes kasutusel kindlates kitsamates piirkondades. Sellised sõnad on näiteks *emm* (Saaremaa) ja *ennekene* (Mulgimaa).

Piirkondliku leviku põhjal on võimalik koostada kaks „tuumperekonda”. Esimese moodustavad *eit*, *taat*, *õde* ja *vend*, sest just need nimetused on kasutusel eelkõige Põhja- ja Lääne-Eestis. Teise moodustavad *ema*, *isa*, *sõsar* ja *veli*, mis on pigem lõuna- ja idaeestilise levikualaga. Siiski on kõigi nende kesksete sugulussõnade levikus teatav eripära. Samas on ilmne, et Lõuna- ja Ida-Eesti regilauludes on iidset soome-ugri või läänemeresoome laia levikuga sugulussõnad harilikumad kui Lääne- ja Põhja-Eestis, kus on olnud rohkem ülemerekontakte ja arvatavalt ka protogermaani substraatkihistus (Lang 2018).

Eesti regilaulude sugulussõnavarast paistab eripärasena silma arhailine *enne*. Emanimetus *ennekene*, mis ilmneb Mulgi regilauludes, pole vähemalt XIX–XX sajandil murdekeeles kasutusel olnud ning selle kohta puuduvad andmed eesti keele sõnastikes, kuid see emanimetus esineb vadja keeles ja ka regilauludes. Teine erinevus on emanimetuse *emm* ja selle käändevormi *emme* kasutus. Regilauludes on sõnavorm *emm* (213) rohkem levinud kui *emme* (138), mis esineb enamasti omastava käände vormina. Seevastu on just nimetus *emme* tänapäeva lastekeeles laialt levinud.

Regilaulude keskse sugulussõnavara analüüs näitab põhja- ja lõunaeesti ala erinevust kõigi sõnade puhul. Siiski ei kattu tüvede *eit* ja *ema* ning *taat* ja *isa* domineeriva leviku piir praeguse peamurdepiiriga, vaid on sellest põhja pool. Siinkohal võib oletada seost arheoloogilises leiuväldeski kajastuva ranniku ja sisemaa kultuurilise erinevusega (Lang 2018). Sõnade *õde* ja *sõsar* ning *vend* ja *veli* levikupiir vastab rohkem põhja- ja lõunaeesti keelepiirile, mis on jälgitav XX sajandil kogutud murdeainese põhjal.

Artikli valmimist on toetanud teadusprojektid „Folkloorse varieeruvuse korpuspõhine käsitlus: regilaulutraditsiooni piirkondlikud stiilid, teemavõrgustikud ja suhtlusviisid” (PRG1288) ja „Eesti juured: rahvastiku ja kultuuri kujunemise transdistsiplinaarsete uuringute tipikeskus” (TK215).

VEEBIVARAD

EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat 2009. <https://arhiiv.eki.ee/dict/ekss/>

EMS = Eesti murrete sõnaraamat. <https://www.eki.ee/dict/ems/index.cgi>

- ERAB** = Eesti regilaulude andmebaas. Koost Janika Oras, Liina Saarlo, Mari Sarv, Kanni Labi, Merli Uus, Reda Šmitaite. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv.
<https://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas>
- ETY** = Eesti etümoloogiasõnaraamat. <https://arhiiv.eki.ee/dict/ety/>
- EVE** = Suomen vanhimman sanaston etymologinen verkkosanakirja. Kielipankki.
<https://sanat.csc.fi/wiki/EVE-etusivu>
- FILTER andmebaas**. Koost Maciej Janicki, Eetu Mäkelä ja FILTER projekti töörühm. Helsingi Ülikool, Soome Kirjanduse Selts, Eesti Kirjandusmuuseum.
- FILTER visualizations**. Koost Maciej Janicki, Kati Kallio, Eetu Mäkelä, Jukka Saarinen, Mari Sarv. Helsingi Ülikool, Soome Kirjanduse Selts, Eesti Kirjandusmuuseum.
<https://filter-visualizations.rahtiapp.fi>
- HMS** = Hiiu sõnaraamat. <https://arhiiv.eki.ee/dict/hiiu/>
- Kinbank** = Database of Kinship Terminology. <http://www.kinbank.net/>
- VMS** = Väike murdesõnastik. <https://www.eki.ee/dict/vms/>
- VOT** = Vadja keele sõnaraamat. <https://arhiiv.eki.ee/dict/vadja/>

KIRJANDUS

- Harend, Helina 2024.** Ema-, isa-, õe- ja vennanimetused eesti regilauludes. Magistritöö. Tartu Ülikool.
- Janicki, Maciej; Kallio, Kati; Sarv, Mari 2023.** Exploring Finnic written oral folk poetry through string similarity. – Digital Scholarship in the Humanities, kd 38, nr 1, lk 180–194. <https://doi.org/10.1093/llc/fqac034>
- Lang, Valter 2018.** Läänemeresoome tulemised. (Muinasaja teadus 28.) Toim Heidi Luik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Metsäranta, Niklas; Milanova, Veronika; Honkola, Terhi 2023.** Borrowability of kinship terms in Uralic languages. – Finnisch-Ugrische Forschungen, nr 68, lk 141–216.
<https://doi.org/10.33339/fuf.120920>
- Mina regilauludes.** Regilaulu lugu. Koost Mari Sarv, Janika Oras.
<https://folklore.ee/regilaul/lugu/6.1-mina-regilauludes>
- Morgan, Lewis Henry 1871.** Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family. Washington DC: The Smithsonian Institution.
- Murdock, George Peter 1949.** Social Structure. New York: The Macmillan Company.
- Mägiste, Julius 2000.** Estnisches Etymologisches Wörterbuch. I–XII kd. 2. tr. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.
- Oja, Vilja 2017.** Ema ja isa rahvakeelsed nimetused. – Emakeele Seltsi aastaraamat 62 (2016). Peatoim Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 146–166.
<http://dx.doi.org/10.3176/esa62.05>
- Passmore, Sam 2023.** The global recurrence and variability of kinship terminology structure. Preprint. <https://doi.org/10.31234/osf.io/b7da5>
- Passmore, Sam; Barth, Wolfgang; Greenhill, Simon J.; Quinn, Kyla; Sheard, Catherine; Argyriou, Paraskevi; Birchall, Joshua; Bower, Claire; Calladine, Jasmine; Deb, Angarika; Diederer, Anouk; Metsäranta, Niklas P.; Araujo, Luis Henrique; Schembri, Rhiannon; Hickey-Hall, Jo; Honkola, Terhi; Mitchell, Alice; Poole, Lucy; Rácz, Péter M.;**

- Roberts, Sean G.; Ross, Robert M.; Thomas-Colquhoun, Ewan; Evans, Nicholas; Jordan, Fiona M. 2023. Kinbank: A global database of kinship terminology. – PLOS ONE, kd 18, nr 5, artikkel e0283218. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0283218>
- Peegel, Juhan 2006. Eesti vanade rahvalaulude keel. Koost Urmas Sutrop. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Read, Dwight 2015. Kinship terminology. – International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences. 2. tr. Peatoim James D. Wright. Oxford: Elsevier, lk 61–66. <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.53053-0>
- Rätsep, Huno 2009. Mul kogu küla sugulasi täis. Sugulussõnadest ja nende päritolust. – Oma keel, nr 1, lk 21–33.
- Sarv, Mari 2019. Poetic metre as a function of language: Linguistic grounds for metrical variation in Estonian runosongs. – Studia Metrica et Poetica, kd 6, nr 2, lk 102–148. <https://doi.org/10.12697/smp.2019.6.2.04>
- Sarv, Mari 2021. Mina, sina ja vana kasukas. – Horisont, nr 6, lk 58–61.
- Sarv, Mari; Oras, Janika 2020. From tradition to data: The case of Estonian runosong. – ARV. Nordic Yearbook of Folklore, kd 76, lk 105–117.
- Tiit, Ene-Margit 2020. Perekond ja leibkond. – Sirp 24. VII, lk 30. <https://www.sirp.ee/perekond-ja-leibkond/>
- Vaba, Lembit 2011. Balti laenude uurimine avab meie kauget minevikku. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 734–763.
- Vääri, Eduard 2013. Sugulusalane sõnavara läänemeresoome keeltes. (Töid antropoloogilise ja etnolingvistika vallast 8.) Koost ja toim Urmas Sutrop, toim Maria-Maren Sepper. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Helina Harend (sünd 1998), MA, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi doktorant ja Eesti Kirjandusmuuseumi doktorant-nooremteadur (Vanemuise 42, 51003 Tartu), helina.harend@folklore.ee

The diversity and distribution patterns of kinship vocabulary in Estonian runosongs

Keywords: runosongs, Estonian language, vocabulary, kinship terms

This article examines the core kinship vocabulary found in Estonian runosongs, focusing on the distribution of stems and stem variants of four key kinship terms: *mother*, *father*, *sister*, and *brother*. The kinship vocabulary in Estonian runosongs displays remarkable diversity, particularly in the terms denoting female and male parents. Among the analyzed terms, those referring to *mother* are the most frequent. In contrast, terms for *sister* and *brother* exhibit limited variation, represented by only two or three distinct stems.

The regional distribution pattern reveals clear differences between the North and South Estonian language areas. The coastal regions of western and northern

Estonia stand out – the terms *eit* (mother) and *taat* (father) occur more frequently in runosongs from these areas. The analysis highlights a consistent differentiation between North and South Estonian across all the studied terms. However, in the case of *eit/ema* and *taat/isa*, this division does not align with the current main dialect boundary but lies further north. The distribution of *õde/sõsar* (sister) and *vend/veli* (brother), on the other hand, corresponds more closely to the historical North and South Estonian dialect boundary observed in contemporary dialects. Kinship terms with a broader Finnic distribution have been better preserved in South Estonian runosongs.

Helina Harend (b. 1998), MA, University of Tartu, Institute of Estonian and General Linguistics, Doctoral Student / Estonian Literary Museum, Junior Research Fellow (Vanemuise 42, 51003 Tartu), helina.harend@folklore.ee

Kriitikavälja rikkusest, vahelduseks

Eesti kirjanduskriitika aastatel 2024–2025

SAARA LIIS JÕERAND

On saanud omamoodi tavaks kasutada regulaarset kriitikaülevaadet selleks, et tuua välja muret tekitavaid tendentse ja jagada kõiksugu õpetussõnu, ning see on kahtlemata teretulnud ja edasiviiv. Seekord tahan aga eesti kirjanduskriitika seisu üle väljendada eelkõige rõõmu: kultuuriväljaannete kriitikaküljed on heal tasemel, toimetajad teevad põhjalikku tööd ning eri tüüpi arvustuste ja kriitikute spekter on lai. Rõõpad on ees ja rong sõidab täiel kiirusel, anna ainult kütust juurde. Muidugi võiks ju olla veel rohkem elegantset süvitsiminevat kriitikat, põhjalikult kultuuri-konteksti tundvat ja harivat kriitikat, lõbusat, mängulist, lugemisrõõmust pakatavat kriitikat, julgelt ja vahedalt avalikule arvamusele vastu astuvat kriitikat, olulisi ühiskondlikke arutelusid algatavat ja dialoogi pakkuvat kriitikat – aga parajas koguses on neid kõiki, ja see ei ole sugugi enesestmõistetav.

Pikki aastaid on kurdetud muu hulgas päevalehtede kirjanduskriitikakülgede kehvuse ja nappuse üle. Tõepoolest, arvustused moodustavad Delfi ja Postimehe kirjandussakkidest vaid väikese osa, ilukirjandust käsitleb neist üksnes killuke ja põhjalikku analüüsi leidub neist ainult mõnes (aga siiski leidub). Samal ajal tuleb tunnustada päevalehtede tööd populaarsete, ent mitte tingimata „kõrgkirjandusse” kuuluvate teoste – nagu paljud memuaarid, krimkad ja lasteraamatud – kajastamisel ja populariseerimisel, sest teadupoolest see, mida kultuuriajakirjanduses esile tõstatakse, ja see, mida inimesed tegelikult loevad, käivad veidi eri teid. Kui oleks võimalik ka nende arvustuste ülesehitust parandada, siia-sinna mõni ootamatu poeetiline lähianalüüs või niisama vimka visata, oleks astutud pikk samm heast kirjanduskriitikast saadava lugemisrõõmu kõigile kättesaadavaks muutmise poole.

Ülevaatest olen päevalehed siiski välja jätanud, seda ennekõike valimi parema piiritlemise ning eelmiste ülevaadetega võrreldavuse huvides. Vaatlen 2024. ja 2025. aastal Sihtasutuse Kultuurileht väljaannetes Sirp, Looming, Vikerkaar, Keel ja Kirjandus, Akadeemia, Värske Rõhk ja Müürileht ilmunud kirjanduskriitikat. Kui lähtuda sellest, mis on neis väljaannetes kirjandusarvustusena vormistatud või kirjanduskriitika rubriigis ilmunud, ning välja jätta võõrkeelsete teoste ülevaated, Keeles ja Kirjanduses ilmunud väitekirjade retsensioonid ja „Lühidalt” rubriigi lühiarvustused, sain kokku 475 teksti. Siia hulka kuuluvad nii tõlkekriitika kui ka esseistika ja mitmesuguste kogumike arvustused, millele siinse ülevaate alguses pilgu peale viskan. Artikli fookus langeb seejärel aga algupäraste eesti ilukirjandusteoste arvustustele, mida eritlen lähemalt. Eesti venekeelsete kirjanike teosed loen samuti eesti, mitte tõlkekirjanduse alla.

Ülevaate olen üles ehitanud statistilistele andmetele, mis ehk tasakaalustavad minu varjamatut subjektiivsust ja pakuvad sellele tugiraamistikku. Tõeliseks andme-

analüüsiks ei saa seda ülevaadet aga nimetada, kuivõrd kategooriatevahelised piirid on hägused – ootan huviga, et keegi teeks viimase 10 või 20 aasta kirjandusarvustuste ilmumisandmete võrdleva analüüsi.

Tõlkekriitika

Tõlketeoseid (sealhulgas mitteilukirjandust) käsitles 89 arvustust, mis teeb 18,7%. Neist 55 ehk pea kaks kolmandikku on avaldatud Sirbis, 19 Värskes Rõhus, 7 Keeles ja Kirjanduses, 7 Akadeemias, 5 Vikerkaares ning 3 Müürilehes. Kuigi tõlketeoste osakaalu ilmuvate (ja loetavate) raamatute seas arvestades võiks tõlkekriitikat rohkem olla, paistab süsteem olevat üsna selgelt välja kujunenud: uue ja huvitava tõlkeraamatu arvustuse leiab eelkõige Sirbist. Loomingus keskendutakse vaid kodumaistele teostele, Keeles ja Kirjanduses vaadeldakse eesti keelt või kirjandust käsitlevat teadus- või mõttekirjandust, näiteks on arvustatud prantsuse keeleteadlase Antoine Chavini raamatut „Johannes Aavik ja eesti keeleuudendus” (2024, nr 7) ja Juhani Salokandle eesti kirjandust käsitlevat „Vastupanu kultuuriajalugu” (2025, nr 5). Vikerkaare tõlkekriitika raskuskese on aga hoopis klassikaliste teoste uutel tõlgetel, mida on arvustustes võrdlemisi põhjalikult lahatud, samuti on lugejale tutvustatud teose konteksti. Olgu näiteks toodud Kristjan Haljaku arvustus Théophile Gautier’ raamatule „Ilust kunstis” (Vikerkaar 2025, nr 12) ja Hasso Krulli käsitus uuest William Butler Yeatsi luuletuste ja esseede kogust „Sümbolid” (Vikerkaar 2024, nr 3).

Elmiste aastatega võrreldes on vaadeldavas valimis tähelepanuväärseimal hulgal tõlketeoste arvustusi Värske Rõhu kriitikakülgedel, kus need moodustavad lausa 37,3%, mis on pea sama vastava näitajaga Sirbis (38,3%). Seda selgitab tõik, et mitmed Värske Rõhu tõlkearvustused pärinevad noorte kriitikakonkursilt, kus arvustajad saavad käsitletava teose ise valida, kusjuures kahe teose (Alice Zeniteri „Kes neid jõuaks lahuta” ning Rosa Montero „Oht olla täie mõistuse juures”) kohta on lisaks kriitikakonkursi paremiku jõudnud tekstile avaldatud ka teine arvustus. Ülejäänugi puhul peegeldavad arvustused ennekõike seda, mis on parasjagu päevakorral, mida tõenäoliselt arvustaja tutvusringkonnas loetakse ja millest seega kirjutada tahetakse (näiteks arvustused Loomingu Raamatukogus ilmunud maailma nüüdiskirjandusele, nobelist Annie Ernaux’ teostele ja laineid löönud Édouard Louis’ autobiograafilisele jutustusele „Muutuda: meetod”). Eraldi tooksin välja Gregor Mändma, kes on kahe aasta jooksul arvustanud Värskes Rõhus kolme mitteilukirjanduslikku tõlket (vt Mändma 2024, 2025a, 2025b), neid kõiki hoogsalt ja vaheda sulega, tehes muu hulgas keerulise teooria noore lugeja jaoks mõistetavaks: „Esimest korda Guattari (ja tema mõttekaaslast Deleuze’i) lugedes (lugeda proovides?) tundsin, nagu oleks mul pea asemel toores lõdiseva rebuga muna (ilma kooreta), mida imetakse läbi nende kahe ihamasinate, hingamismasinate, söömismasinate, anaalmasinate pööraste torude” (Mändma 2024: 114).

Sirbi tõlkekriitikas paistavad silma kolm püsiautorit, kes ongi keskendunud tõlketeostele. Neist produktiivseim on viie arvustusega Peep Ehasalu, kes tutvustab

järjekindlalt tänapäeva soome proosat, peale kriitika teeb ta seda pikemate ja lühemate ülevaadete kaudu. Neli tõlkearvustust on vaadeldaval perioodil kirjutanud Aija Sakova, kes on käsitlenud nii saksa ja rootsi proosa kui ka ukraina luule tõlkeid, ning Kärt Hella, kelle ampluaa on veelgi rohkematest keeltest tõlgitud kaasaegsed proosateosed. Kolm või neli tõlkearvustust on kirjutanud teisedki autorid: Valner Valme, Erkki Luuk, Vilja Kiisler ja Paavo Matsin. Neil aga ei ole siinse statistika järgi tõlgete ja algupärandite vahel nähtavat eelistust.

Arvustatud tõlketeostes domineerib proosa ja seejärel esseistika, mistõttu juhin tõlkeluule retseptisioonile eraldi tähelepanu. Sakova on kirjutanud ukraina luule valikkogust „Kas rabelen välja sellest tustast?” (Sirp 13. VI 2025) ning Ene-Reet Soovik (Sirp 23. II 2024) ja Brita Melts (Vikerkaar 2024, nr 4–5) Dennis Nurkse raamatust „Hääled üle vee”. Krulli analüüsi Yeatsi „Sümbolite” kohta juba mainisin. Janika Läänemets on vaadelnud Mõng-Lani värsikogu „Vaid vihmal on tasased tiivad” (Sirp 2. VIII 2024). Steven Noorsoo ja Erkki Luuk on arvustanud läti kontseptuaalse luule valikkogu „Alfabeedi sünnimaa” (vastavalt Värske Rõhk 2025, nr 95; Müüri-leht 2024, nr 141, juuni). Mathura on käsitlenud Antanas A. Jonynasi „Uusi sonette” (Sirp 25. VII 2025), Silvia Urgas Anne Carsoni „Linnade elu” (Sirp 22. VIII 2025) ja Neeme Näripä Reiner Brockmanni kogumikku „Seal tähevälvi all” (Vikerkaar 2025, nr 9). Vaatepilt on meeldivalt kirev ja lähtekeelte valik lai.

Esseistika, artiklikogumikud ja varasema kirjanduse uued väljaanded

Mitteilukirjanduse ja ilukirjanduse vahele piiri tõmmata on tihti keeruline (ning väljaspool statistikat ebavajalik), nii et olen lähtunud sisetundest. Näiteks hindasin Rein Veidemannini essee-novellid teoses „Koera-aastad” rohkem esseedeks kui novellideks ning kuigi Tõnu Õnnepalu raamatu „Õhtupäike väikestel majadel” liigitasin proosakirjanduse alla, paigutasin tema loengukogumiku „Siinpool vaikust” esseistika kategooriasse. Kogumike alla lugesin kõiksugused kultuuriloolised väljaanded (näiteks kirjavahetusi või pärimuslikke materjale koondavad raamatud), samuti varasemast kirjandusest koostatud uued raamatud (näiteks luulevalimik „Südames laulavad metsad” ja Urmas Alenderi luulekogu „Elu. Mina. Sina”). Lisaks jäid sellesse kategooriasse kaks arvustust Vaiko Eplikule albumile „Lähem müüjaks”, mille lood on tehtud Betti Alveri tekstidele (Karell-Narrusk 2024; Kaur 2025), ning üks käsitlus Jaan Malini välja antud luuleplaatidest (Lill 2024).

Esseistikat, artiklikogumikku või mõnd vanema kirjanduse uusväljaannet käsitlevaid arvustusi sain kokku 124 ehk 26,1% kogu valimist. Neist suurim osa – 37 arvustust – on ilmunud Akadeemias, kus ilukirjandusarvustusi ei ilmunudki, 23 arvustust Keeles ja Kirjanduses, järgnevad Looming 21, Sirp 17, Värske Rõhk 10, Vikerkaar 9 ja Müüri-leht 7 arvustusega. Neist arvudest huvitavam on vahest asjaolu, et Müüri-lehe kirjandusrubriigi arvustuste koguhulgast moodustab mitteilukirjanduse kriitika koguni 41,2%. Kui Keeles ja Kirjanduses, milles vastav näitaja on 48,9% (sellele lisaks doktoritööde ja võõrkeelsete teaduskogumike retsensioonid), on mitteilukirjanduse

põhjalikum käsitlemine teadusajakirja staatuse tõttu ootuspärane, ei ole Müürilehel selliseks suundumuseks välist põhjust.

Autoritest on mitteilukirjanduse käsitlemise vallas produktiivseimad Olev Remsu (neli arvustust Loomingus), Janika Kronberg (kaks arvustust Keeles ja Kirjanduses, üks Loomingus), Jaak Urmet (üks arvustus Loomingus, üks Keeles ja Kirjanduses, üks Akadeemias) ning juba nimetatud Gregor Mändma (kolm teksti Värskes Rõhus). Remsu paistab olevat spetsialiseerunud mälestustele, just sellistele, mille ajaline kontekst langeb kokku tema koetuga ja mida tal on niisiis hea võrrelda oma mälestustega, seda kerges muljetavas laadis: „Orava ja Jänese tänav tekitab Mutil räämas küla tunnet (nagu minulgi), kahju, et jääb mainimata Tartu Võllamäe võimalik asukoht sealsamas ning vana juudikalmistu lähistel” (Remsu 2025: 846); „Aga punase kaelaräti kandmist põlati, see tituleeriti kaltsuks, nagu meilgi” (Remsu 2024: 1432). Kronberg kirjutab eelkõige kirjandusajaloost, seda põhjalikus, akadeemilises stiilis, võrreldes arvustatavates teostes esitatut omaenda erialaste teadmistega ning luues kõigi kolme arvustatava raamatuga sisukaid dialooge. Urmeti arvustused balansseerivad nende kahe äärmuse vahel: toetudes ühelt poolt isiklikule, teisalt alati ka kultuurilisele taustale, pöörab ta põhitähelepanu hoopis raamatute vormile ja lugejakogemusele.

Mitteilukirjandusest on kõige enam arvustusi kogunud mõlemad vaadeldaval ajavahemikul ilmunud Mihkel Muti raamatud. Teost „Mati Unt. Liblikas, kes lendas liiga lähedale” on arvustanud Maarja Vaino ja Jaak Jõerüüt Akadeemias (mõlemad 2024, nr 2), Andrus Kivirähk Loomingus (2024, nr 1) ja Johanna Ross Vikerkaares (2024, nr 6). Mälestusteraamatust „Tartu tuld toomas” on kirjutanud Remsu Loomingus (2025, nr 6), Paavo Matsin Sirbis (20. VI 2025), Katrin Ruus Vikerkaares (2025, nr 10–11) ja Kaarel Aadli Värskes Rõhus (2025, nr 98). Nende seas eristub Aadli arvustus, mis mujal valdava Muti mõttekäikude ja hinnangutega leebelt kaasa-noogutamise asemel julgelt neile vastandub: „Mida head on kogeda koduloolisest tekstist, kust on kadunud inimlik soojus ja heatahtlikkus? Heatahtlikkus kohtade ja Mati Karmini Roosi vastu jääb, aga kus on heatahtlikkus inimeste suhtes, eriti nende, kes on sündinud pärast Mutti?” (Aadli 2025: 115) Kolmes väljaandes on arvustuse pälvinud Tõnu Õnnepalu „Siinpool vaikust”, Viivi Luige „Pühaduse purunemine” ja Jaak Tombergi „Kuidas täita soovi”. Kahes väljaandes arvustatud teoseid on 16, vaid ühe arvustuse (või osa sellest) pälvis 97 raamatut (nende seast küll näiteks Jaan Kaplinski ja Tõnu Õnnepalu „Kirjad” sai mitu arvustust juba 2023. aastal).

Eesti ilukirjanduse kriitika: arve ja seoseid

Kui valimist mõlemad eespool käsitletud kategooriad maha arvata, jääb alles 278 eesti ilukirjanduse arvustust. Nende hulgas on kaks arvustust muusika valdkonna teostele, mille sügenemist kirjanduskriitika rubriiki tervitan kahel käel: arvustatud on nii 5Miinuse ja Puuluubi kui ka Valge Tüdruku plaatide laulusõnu (Otsing 2024a; Leppik, Politanov 2025). Selline valdkondade segamine tuleb mõlemale poolele kasuks: esiteks võib kirjanduskriitiline rakurss pakkuda muusikale väärtuslikku ja

huvitavat lisa(!)perspektiivi, teiseks toob laulusõnade käsitlemine kriitikarubriikidesse mõnusat värskust. Samuti on tavatute arvustusobjektide hulgas üks näidend (Virumäe 2024) ja üks graafiline luuletus (Lõhmus, Paulus 2025; Kurg 2025), mõlemad käsitlused ilmusid Värskes Rõhus.

Need 278 arvustust on kirjutanud 142 kriitikut (see teeb keskmiselt kaks arvustust kriitiku kohta) ning käsitlemist on leidnud 161 kirjandusteost (keskmiselt 1,7 arvustust teose kohta). Väljaandeti jaotusid tekstid järgmiselt: Loomingus 98, Sirbis 76, Vikerkaares 45, Värskes Rõhus 30, Keeles ja Kirjanduses 21 ja Müürilehes 8 eesti ilukirjandusteose käsitlust. Luulearvustusi on nende seas 100 ja proosaarvustusi 168, lisaks juba nimetatud laulusõnade, näidendi ja mõne mitut žanri hõlmava tekstikogu retsensioonid. Teistest väljaannetest eristub Värske Rõhk, kus ainsana on luulearvustusi (18) rohkem kui proosaarvustusi (10). Teistpidi suurim vahe on Keeles ja Kirjanduses, kus ilmus kuus luulearvustust ning 15 proosaarvustust (vt tabelit 1).

Tabel 1. Arvustatavate teoste žanriline jaotus.

Väljaanne	Luule	Proosa	Muu
Keel ja Kirjandus	6	15	–
Looming	37	55	6
Müürileht	3	5	–
Sirp	24	51	1
Vikerkaar	12	32	1
Värske Rõhk	18	10	2
Kokku	100	168	10

Kui vaadata arvustajate ja arvustatavate soolist jaotust (mulle teadaoleva põhjal), siis 176 arvustust (63,3%) pärinevad naisautoritelt, 99 (35,6%) meesautoritelt ning kolmel Värskes Rõhus ilmunud arvustusel on mitu autorit: Meribel Leppik ja Rasmus Politanov (2025, nr 94), Emma Lotta Lõhmus ja Õnne Paulus (2025, nr 95) ning Katrinka Josephine Savimägi, Kerstin Vestel ja Rahel Ariel Kaur (2025, nr 96). Mitme arvustajaga tekste võiks rohkemgi olla: põnev oleks näha eriti end oma stiilis kehtestanud autorite koostööd, kust võiks sündida uusi mõttekäike. Nähtavalt naisarvustajate poole kaldu on kõik väljaanded (vt tabelit 2). Suurim on erinevus Värskes Rõhus (70% nais- ja 20% meesarvustajaid), väikseim Sirbis (vastavalt 60,5% ja 39,5%). Võrreldes 2017.–2018. aastaga – sellest on põhjaliku statistilise ülevaate teinud Hanna Linda Korp (2019) –, kui nais- ja meesarvustajaid oli võrdselt, on seega toimunud päris suur muutus. See on ootuspärane, kuivõrd juba siis oli nooremaid autoreid koondav Värske Rõhk tugevalt kaldu naiste poole, kellest mitmed on nüüdseks liikunud teistesse väljaannetesse. Korp (2022) on seda soolist erinevust veenvalt põhjendanud poiste ja tüdrukute vahelise hariduslõhega. Praegustest andmetest paistab, et sel suundumusel niipea lõppu ei tule.

Kui seitse aastat tagasi olid arvustatavate teoste autorid ülekaalukalt meeskirjanikud (naiskirjanike teosed olid pälvinud üle kahe korra vähem arvustusi, vt Korp 2019: 147–148), siis seegi olukord on möödanikku vajunud: 2024. ja 2025. aastal oli meesautorite teoste arvustusi kokku 116 ehk 41,7%, naisautorite omi 137

ehk 49,3% (nendele lisanduvad mitmesugused kogumike arvustused, mitme autori või end mittebinaarselt määratlenud autori teoseid vaatlevad tekstid). Eraldi vaadatuduna on enamikus väljaannetes nais- ja meesautorite vahekord peaaegu võrdne, suurem erinevus on taas vaid Värskes Rõhus, kus naisautorite teoseid on arvustatud üle kolme korra rohkem kui meeste omi. Saavutatud seisu on igati rõõmustav näha. Kõigest seitsme aastaga on toimunud hämmastavalt suur muutus, mille põhjusena võib näha mitme teguri koosmõju: näiteks kriitikatoimetajate teadlikku valikut arvustuste tellimisel ja ühiskondlikku tööd naiste kirjutatud raamatute väärtustamise nimel.

Tabel 2. Arvustajate sooline jaotus.

Väljaanne	Meesarvustaja	Naisarvustaja	Mitu arvustajat
Keel ja Kirjandus	9	12	–
Looming	36	62	–
Müürileht	2	6	–
Sirp	30	46	–
Vikerkaar	16	29	–
Värske Rõhk	6	21	3
Kokku	99	176	3

Tabel 3. Arvustatud teoste autorite sooline jaotus.

Väljaanne	Meesautor	Naisautor	Mitu autorit
Keel ja Kirjandus	9	11	1
Looming	46	44	8
Müürileht	3	3	2
Sirp	35	36	5
Vikerkaar	17	22	6
Värske Rõhk	6	21	3
Kokku	116	137	25

Ja kes keda arvustab? Ilukirjanduses on meesarvustajad meesautorite teoseid arvustanud 55-l, naisautorite omi 38 korral (vastavalt 55,6% ja 38,4%), naisarvustajad on naisautoritest kirjutanud 98-l ja meesautoritest 59 korral (vastavalt 55,7% ja 33,5%). Nende protsentide ülisuur sarnasus teeb samuti rõõmu – seitse aastat tagasi arvustasid meessoost kriitikud naisautorite teoseid märgatavalt vähem kui naiskriitikud meesautorite teoseid (Korp 2019: 148). Samuti ei ole statistiliselt kuigi olulist erinevust naiste ja meeste žanrieelistustel: mehed on kirjutanud luulest 29-l ja proosast 66 korral (29,3% ja 67,7% meeste kirjutatud arvustustest ilukirjandusele), naised luulest 70-l ja proosast 101 korral (39,8% ja 57,4% naiste kirjutatud arvustustest ilukirjandusele).

Eesti ilukirjanduse viljakaimad arvustajad

Produktiivseimad arvustajad on Sveta Grigorjeva (13 arvustust), Vilja Kiisler (9), Ave Taavet (9), Peeter Sauter (8), Mihhail Trunin (7), Saara Liis Jõerand (7), Katrin Ruus (6), Elle-Mari Talivee (5) ja Made Luiga (5). Neli algupärase ilukirjanduse arvustust avaldas kaheksa autorit: Tõnis Hallaste, Siim Lill, Kaisa Ling, Leo Luks, Lilli Luuk, Mari-Liis Müürsepp, Johanna Roos ja Lauri Sommer. Statistika ühtib kriitika vahetul jälgimisel tekkinud sisetundega: just need autorid (siin ja edaspidi jätan iseenda kõrvale) kujundavad praeguse kriitikavälja jõujooni, esindades ühtlasi erinevaid arvustajaprofiile. Kõik mainitud autorid on tekste avaldanud vähemalt kahes väljaandes, enamasti aga kolmes või neljas.

Vaadeldaval perioodil enim arvustusi kirjutanud Sveta Grigorjeva aktiivsus kriitikaväljal väärib lugupidamist ja teeb rõõmu. Tema arvustused on enamjaolt ilmunud Sirbis ning need on tihti esimesed, mis värske teose kohta avaldatakse, luues enamasti heatahtliku tooniga viljaka pinnase edasisteks aruteludeks. Kus võimalik, tõmbab Grigorjeva seoseid tekstivälise tegelikkusega, näidates teoste rolli ja paiknemist just praeguses ühiskondlikus olukorras ning tuletades meelde, et kirjandus ei eksisteeri lahus meid ümbritsevast maailmast: „Maailmas, kus tegutsevad imperialistlike püüdlustega suurriigid ning näikse, et suurriigid kohe ei oskagi muudmoodi olla kui krabada, vallutada, koloniseerida, on [Maarja] Pärtna mõistnud, et tahtes mõtestada kriisi, peame tingimata aru saama kontekstist, mis seda raamib ja elus hoiab” (Grigorjeva 2025a); „Eesti kirjandus on saanud endale uue mitmikidentiteediga kirjutaja! Juhuuu!” (Grigorjeva 2025b: 127) Sotsiaalne tahk on kindlasti üks Grigorjeva tekstide tugevusi.

Grigorjeva kirjutab ladusalt ja tihti kõnekeelselt, kartmata väljendada emotsioone ja teha sõbralikku nalja. See toob kirjandusväljale hulganisti (positiivset) energiat ja sidusust, tuletades iga arvustusega otsekui meelde, et kirjandus on päriselt lahe ja tähtis. Sügava analüüsi või konteksti avamise aste varieerub Grigorjeval tekstiti: näiteks Riste Sofie Kääri luulekogu „APS!” arvustuse (Grigorjeva 2025c) keskmes on eelkõige kaasahõiskav emotsioon, sellal kui Piret Põldveri luulekogu „Suunurgad” palju tumedatoonilisemas arvustuses (Grigorjeva 2024) on fookus pigem luulekogu sügavatel teoreetilistel allhoovustel.

Vilja Kiisler on samuti stabiilselt produktiivse kriitikuna väga tähtis (lisaks siin vaadeldud tekstidele on ta avaldanud mitu sisult nendega võrreldavat arvustust *Delfis*). Enamasti on ta käsitlenud proosat, kahel juhul luulet. Kiisleri tekstide hoogsus ja neist õhkuv kirjutamisrõõm jätavad mulje pigem kiirest valmimisest kui hoolega viimistlemisest, ometi on tema arvustused terviklikud, kindla kompositsiooniga ning sisaldavad tihti asjakohaseid seoseid autorite varasema loominguga ning üldise kirjandus- ja kultuurilooga. Kiisleri sõnavara on rikas ja lausestus elegantne, olgu näiteks võrdlemisi juhuslik lause: „Teelolemise eesmärk on teelolemine, isegi siis, kui sellele ollakse vahepeal leiutanud sihte, mille kättesaamine on niisama võimatu nagu Londoni-suurusest linnast üles leida inimest, kes on soovinud sinna ära kaduda ja leidmata jääda” (Kiisler 2025a: 174). Ühtlasi olen saanud just Kiisleri arvustustest parima ettekujutuse teostest, mida ise lugenud ei ole.

Kõigi üldvalimisse jõudnud arvustuste taustal väärib eraldi tähelepanu Kiisleri mänguline suhtumine arvustuse formaati. Tulemused võivad olla mitmesugused: kui töötab, on äge ja värske, aga pahatihti võivad kontseptuaalsed trikid teksti tuumast eemale viia. Näiteks Tauno Vahteri raamatu „Tallinna lõhnad” arvustus, milles Kiisler loetleb hoopis lõhnu, mida ta ise mäletab, aga mida ta romaanist ei leidnud, edastab kokkuvõttes küll sõnumi teose ebaõnnestunud üldistuspuüdest, kuid jääb üksiktekstina otsekui poolele teele (Kiisler 2025b). Seevastu meeldis mulle väga Kiisleri arvustus Kristiina Ehini romaanile „Südametammide taga”. Arvustus koosneb viie fiktiivse naise arvamusel raamatu kohta ning väljendab lihtsalt ja humoorikalt tõika, et kuna raamat meeldib nii paljudele eesti naistele eelkõige tänu samastumisvõimalusele ja on neile vajalik, ei ole klassikalisel kirjanduskriitikal siinjuures oma tavapärast rolli ega kohta (Kiisler 2024a).

Ave Taavet üldjuhul ei trikitagi ega vii fookust teosest eemale – tema tasakaalukad, sõbralikus toonis arutlused on n-ö klassikalise kirjanduskriitika väga hea näide. Taavet võtab arvustatava raamatu kiirustamata osadeks lahti, näitab, mida ta sellest leidis ja miks see on või ei ole väärtuslik. Esmalugemisel mõjuski mulle ehk tugevaimini Paavo Matsini teose „Death Café” arvustus, milles Taavet (2024) analüüsib nii teosele osaks saanud sooja vastuvõtu põhjuseid kui ka näitab, miks raamat siiski teda ei veennud. Sümpaatsed on ka teised tekstid: näiteks käsitlus Martin Vabati romaanist „Ja rästikud tantsisid” laotab teoses põimunud kihid elegantselt lugeja ette laiali (Taavet 2025).

Peeter Sauteri arvustused peegeldavad enamasti tema lugemismuljeid ja neist tekkinud assotsiatsioone, nii et teksti sisukus sõltub eelkõige sellest, kas Sauteril on autori või teose konteksti kohta huvitavaid teadmisi. Just isiklikust raamatuga kohtumisest lähtuvaid – kuigi enamasti hoopis teistsuguseid – mõtteid jagavad oma arvustustes ka Katrin Ruus ja Made Luiga, kes kirjeldavad vahel muu hulgas seda, kust nad raamatu said või mis mõtteid nad enne selle kättevõtmist mõlgutasid. Seda kõike võib olla mõnus lugeda, kui autorit usaldada, ja tihti on nende tähelepanekud tabavad. Näiteks 2024. aasta üks meeldejäävamaid arvustuse avalauseid pärineb just Luigalt: „Romaanivõistluse võitnud Sven Mikseri noorsooromaan „Vareda” on tähelepanu pälvinud kahe asja eest – ja mõlema eest asjata” (Luiga 2024: 157).

Elle-Mari Talivee ja Mihhail Trunin esindavad põhjalikku akadeemilist lähenemist: Talivee ennekõike teose asetamisega kirjandus- ja kultuuriloolisele taustale ning Trunin poeetilise lähianalüüsiga. Sealjuures pälvis Trunin (2025a) oma arvustuse eest Triin Soometsa luulekogule „Kerge kogu jõust” Ants Orase nimelise kirjanduskriitika auhinna ning Talivee (2024a) käsitlus Piret Jaaksi „Taeva tütardest” oli 2024. aastal nominentide nimekirjas. Mõlemad tekstid on ilmunud Keeles ja Kirjanduses.

Kõigist viiest Talivee tekstist peegeldub muljetavaldav hulk asjakohaseid kultuuriloolisi teadmisi – ja tihti kindlasti ka -uuringuid, kuivõrd pealiskaudsete viidete asemel kohtub lugeja seostega, mida on avatud teadlase täpsuse ja põhjalikkusega. Eri autorid ja ajad põimuvad neis arvustustes loomulikult viisil, näidates ikka ja jälle lugejale, mis üldse on see eesti kultuur, milles elame ja kuhu iga uus teos paigutub. Sealjuures ei jää arvustused kuivaks: näiteks lõbutseb Talivee (2025a) mõnusalt

paralleelidega Mudlumi „Roosihullu päevaraamatu” käsitluses, kus ta kirjutab lisaks Mudlumi Muhumaa roosidele Marie Underi ja Elo Tuglase päevikutes kirjeldatud Rahumäe omadest. Enamasti avab Talivee aga teoses juba esil olevaid seoseid: arvustuses novellikogule „Poeet ja idioot”, mis on kummardus Friedebert Tuglasele, maalib ta originaalnovele täpse ajaloolise tausta (Talivee 2025b), Asta Põldmäe raamatu „Talvine teekond” käsitluses täpsustab ta aga raamatus loodud seoseid Mats Traadi ja Lydia Koidulaga (Talivee 2024b).

Orase preemiale nomineeritud arvustus „Taeva tütardele” on teistega võrreldes erandlik selle poolest, et Talivee on teose suhtes mõõdukalt kriitiline, kusjuures viidatud ajaloollikad ei paku üksnes huvitavat tausta, vaid toimivad argumentidena, mis põhjendavad Talivee seisukohta. Kriitik tunnistab, et romaani teema on oluline ja päevakajaline, ent ta näeb puudujääke teose tõepärasuses ning originaalsuses, eriti kui arvestada raamatu keskmes oleva ajaloolise isiku elust teadaolevaid tõiku: „Vahest ongi romaani õnnestumisele takistuseks saanud see, et Bülli kohta on keeruline midagi uut öelda, kui tahta jääda nii prototüübi- ja allikalähedaseks, nagu Jaaks seda soovib” (Talivee 2024a: 488).

Trunini arvustatud teoste hulgas on viis luulekogu ja kaks romaani, kõiki arvustusi kandmas lipukiri „kirjanduses on küsimus „kuidas” alati põhimõttelisem kui „mida”” (Trunin 2024a: 993). Vene formalistlikust traditsioonist lähtudes lahkab ta seda kuidas-küsimust oma arvustustes süvitsi, autori suhtes empaatiliselts ning lugeja jaoks harivalt. Luulearvustustes süüvib Trunin enamasti paari väljavalitud luuletusse, mida ta seejärel kõrvutab teistest tekstidest pärinevate tsitaatidega, jõudes üldistusteni luulekogu poeetilise keele kohta. Romaaniarvustustes Andrei Ivanovi „Hämariku melanhooliale” (Trunin 2024a) ja P. I. Filimonovi „Alicantele” (Trunin 2025b) mängivad olulist rolli Trunini ulatuslikud teadmised vene keelest ja kultuuriloost, kuid põhifookus püsib siiski jutustusviisil, mille analüüs juhatab – nagu arvustust lugedes tundub – sügavale raamatute tuuma: „Niisiis, P. I. Filimonov on kirjutanud raamatu romaani kirjutamise (või jutustamise) protsessist endast. „Alicante” on ülimal määral metatekstuaalne teos, kirjandus kirjandusest.” (Trunin 2025b: 7)

Ka Orase auhinna laureaadi tiitli pälvinud arvustus (Trunin 2025a) tegeleb tuuma otsimisega, seda kirjandusest laiemalgi tasandil: Trunin näitab Soometsa luulekogu tihedaid seoseid heideggerliku ontoloogilise olemise ja oleva vahelise vastandusega. Analüüs on tugev ning filosoofiakaugele inimeselegi hästi loetav, viies lugeja soovitud Soometsa luulemaailma sisse ning kandes ta mänglevalt läbi luulekogu. Ent peale selle, et Heidegger ja poeetiline analüüs aitavad kirjeldada Soometsa luulet, toimib arvustus ka vastupidi. Just luuletuste näitel õnnestub Truninil avada endale nii tuttavat teoreetilist maastikku: „Luuletus peegeldab omaenda võtet: asetades peaaegu samasuguse fraasi muutunud konteksti, näitab see, kuidas poeetiline sõna loob tähendust” (Trunin 2025a: 644).

Väga sümpaatne on Trunini keskendumine noortele autoritele, viiest tema käsitletud luulekogust kolm on debüüdid: Mikk Tšaškini „Paberist linn”, Mirjam Parve „Varjukeha” ja Johanna Roosi „Tsükkel”. Kõigile neile teostele on ilmunud mitu arvustust (nii jätkata!) ning Trunini akadeemiline lähenemine on oluline lisandus

kogu retseptsioonile, mis püüab alustavaid autoreid määratleda ja kirjanduspilti paigutada. Ühtlasi sai just Trunini (2025c) arvustusest 2025. aastal Betti Alveri preemia pälvinud Johanna Roosi luulekogule alguse üks vaadeldava perioodi huvitavamaid avalikke kriitikateemalisi vaidlusi. Nimelt vastandas Trunin oma Sirbis ilmunud tekstis retooriliselt feministlikku kriitikat ja enda justkui neutraalset poeetilist analüüsi, selle seadis aga kahtluse alla Kaisa Ling (2025a) Vikerkaares ilmunud arvustuses, väljendades nõrdimust, et neid kaht meetodit ikka veel implitsiitselt hierarhilisena nähakse. Seejärel avaldas kumbki osapool veel oma seisukohti selgitava artikli (Ling 2025b; Trunin 2025d), mis vaatamata kergele üksteisest möödarääkimisele tõstatavad olulisi küsimusi kirjanduskriitika olemusest.

Eesti ilukirjanduse enim arvustatud teosed

Peale produktiivseimate autorite on põnev vaadata seda, millised on enim käsitletud teosed. Mis on need kirjandussündmused, mida on pidanud oluliseks kajastada kõige rohkem väljaandeid? Statistika kitsaskohaks on siin tõik, et vaadeldav kaheaastane periood on pidevalt ilmuvast kriitikast siiski üsna juhuslik löik ning mitmeid olulisi raamatuid võib olla arvustatud kas varem või arvustatakse hiljem. Loodetavasti peegeldab 2024.–2025. aasta edetabel siiski mingeid tendentse.

Kõigis kuues vaadeldavas väljaandes on arvustatud ainult üht teost: Carolina Pihelga romaani „Lõikejoon”. Raamat ilmus Loomingu Raamatukogus 2024. aasta jaanuaris ning on ehk tõesti olnud selle aja üks loetumaid ja arutatumaid teoseid. 2025. aasta kevadel pälvis see esimese Eesti naiskirjanduse auhinna, see on tõlgitud juba soome, saksa ja inglise keelde ning eesti keeles on raamatul välja tulnud teine trükk.

„Lõikejoone” kohta ilmunud arvustused on eranditult positiivsed ning raamatuga kaasa mõtlevad tekstid, mida on nauditav lugeda ning mis kinnitavad tõika, et heast raamatust on tõenäolisem kirjutada hea arvustus kui kehvast teosest. Raamat on küll õhuke, ent käsitletavate teemade ring lai ja nii paistab igale kirjutajale olevat jätkunud mõni isiklik rakurss. Vilja Kiisler (2024b) keskendub eelkõige lähisuhtevägivalla teemale ja romaani rollile seda ümbritseva vaikuse murdmisel, Priit Põldma (2024) lisab Nursipalu harjutusvälja laiendamise küsimuse. Johanna Roos (2024) räägib kehalisuse ja keskkonna seostest. Leena Käosaar (2024) vaatleb põhjalikult peategelase üksindust ja siseelu, kus kõik need eeltoodud teemad kokku saavad. Piret Põldver (2024) analüüsib lisaks Pihelga kujundiloomet ja Ulakassi koolinoorte arvustuste võistlusel Värske Rõhu eripreemia pälvinud Marleene Randmaa (2025) põikab kõnekeele kasutamise teemasse.

Viis arvustust on saanud kaheksa raamatut: Sveta Grigorjeva „Frankenstein”, Sven Vabari „Ribadeks tõmmatud linn”, Lilli Luugi „Ööema”, Piret Raua „Keedetud hirvede aeg”, Johanna Roosi „Tsükkel”, Tõnis Vilu „Vana hing”, Mirjam Parve „Varjukeha” ja Gregor Kulla „Peenar”. Enamasti on kõik arvustused eri väljaannetest, üksnes Raua ja Roosi teostest on avaldatud kaks arvustust Sirbis, Parve „Varjukehast” kaks Vikerkaares ja kaks Värskes Rõhus. Kõiki ma eraldi ei vaatle, vaid nimetan enda

jaoks eredamad elamused ning kirjeldan mõningate väljapaistvate kriitikute tegevust laiemaltki.

Nagu „Lõikejoon”, on Grigorjeva „Frankenstein” samuti andnud alust mõneks väga huvitavaks analüüsiks. Johanna Ranniku (2024) teravapilguline ja irooniliselt mänglev arvustus Värskes Rõhus vaeb teose poliitilist tasandit, Eret Talviste (2024) avab Keeles ja Kirjanduses põhjalikult luulekogu-Frankensteini kahetist loomust koletise ja selle loojana ning leiab selle taga peituvat valge keskealise mehe kuju. Talviste analüüs on konkreetne ja selge fookusega, samuti nagu tema käsitlus Piret Jaaksi „Põdravalgusest”, mille keskmesse seab arvustaja selgesõnaliselt leina ja vaatleb selle kaudu mitme teise teema tervikusse haakumatust (Talviste 2025). Liisi Rünkla arvustus „Frankensteini” kohta Loomingus on aga hoopis teist laadi, poeetiline ja emotsionaalselt mõjus: „Igatsen maailma, kus inimesed võiksid tõesti olla iga-sugused. Võtta mis tahes vormi, nagu puud. Kõik inimesed. Need, kes on elus saanud kõike, eliitkoole ja psühhoanalüüsi ja kvaliteetset kanepit ja lauljatest-näitlejatest-ehitusmeistritest vanemaid, ja need, kes ütlevad Lasnamäe bussis bomžile: Tere, isa!” (Rünkla 2024: 128) Kui võtta kõrvale Orase auhinnaale nomineeritud arvustus Berit Petolai luulekogule „Hele, tuiskev ja nimetu” (Rünkla 2025), tuleb esile küps ja isikupärane kriitikukäekiri. Mõlemad arvustused on omaette lugemiselamused, kus teose lähianalüüs ja üldfilosoofilised küsimused on elegantselt põimunud ja toetavad üksteist, arvustustest peegeldub teoste sügav mõistmine ja läbitunnetatus. Petolai luulekogu arvustuse puhul äratav lisaks austust tasakaal, mille Rünkla on leidnud kriitilisuse ja põhimõttelise kaasanoogetuse vahel, nii et kumbki teist ei tühista.

Eriti häid arvustusi ja originaalseid mõttekäike on juba aastaid esile kutsunud Tõnis Vilu teosed, vaadeldavas valimis on peale viie „Vana hinge” käsitluse ka üks luulekogu „Enne lapsi” arvustus (Kiisler 2025c). 2024. aastal kriitikaauhinna pälvinud Heli Allik (2024) kirjutaski Loomingus just „Vanast hingest” ja seda sellise sisemise jõu ja kaasakiskuvusega, et arvustuse esimest korda läbi lugenuna valdas mind tunne, nagu oleksin pärast pikka otsimist mõne eluliselt põhjapaneva avastuseni jõudnud. Sarnaselt Alliku (2023) väga tugeva arvustusega Anti Saare „Sõnaraamatule” on see üles ehitatud kordusele: Allik tahab aru saada, mis tekstis täpselt toimub, ning katsetab igas lõigus uut lähenemisnurka, mis kõik eri põhjustel kuhugi takerduvad, ja jõuab lõpuks, kuhjunud pinge haripunktis, kõiki küsimusi rahuldava vastuseni. „Aga võib-olla seda see raamat kokkuvõttes tahabki meile öelda? Et luulet ei saa enam teha *niimoodi*? Et kui tasapinnaline paberraamat ei jaksa enam kanda tema õlule pandud immateriaalsuse koormat, siis aitab meid, kui minnagi täiesti *mööda*, kirjutada järsku hoopis *teises suunas*, võluda teksti sisse vertikaalsus, visuaalsus, täiesti teised tekstuurid?” (Allik 2024: 1138)

Igor Kotjuhi (2024) arvustus „Vana hinge” kohta on samuti nauditav: luulekogus kasutatud grammatiliste võtete tähelepaneliku vaatluse ning Ene Mihkelsoni ja Ly Seppeliga kõrvutuste kaudu püüab ta määratleda Vilu käekirja ja vaatleb tema asetust eesti luulemaastikul. Lilli Luuk sõnastab leidlikult Vilu luule mõju: „Vilul on võime pakkida üks ajalik päev, muutuv valgus, leinaprotsess, armastuslugu või katastroof väikesesse tihedasse kompsu, mille lugeja saab suureks lahti rullida nagu termoteki, mille üks pool soojendab ja teine jahutab, ning end üleni värvide,

videviku, tuule, niiskuse, soojuse, ängi sisse mässida” (Luuk 2024: 16). Johan Haldna leiab aga „Vana hinge” lüürilisele minale mõtte- või saatusekaaslane Walter Benjamini ajaloo inglil kujul ning neid kaht kõrvutades jõuab arvustaja elegantsete järel- dusteni luulekogu suhte kohta ajaga: „Kõik need olevikud ja minevikud, millel Vana Hing minna laseb, on tema jaoks samaväärsed, sest tema rahu ei eelista üht aega teisele” (Haldna 2024: 113). Haldna tähelepanelik lugemis- ja seostamisoskus tuleb välja ka tema teistes tekstides, näiteks arvustuses Maarja Pärtna luulekogule „Ülestõusmise serval”, milles Haldna (2025) vaeb kõrvuti ülestõusmist kui revolutsiooni ja kui kristluse alustala.

Mirjam Parve „Varjukeha” on samuti olnud kriitikutele hea mõttekaaslane – eraldi toon välja Henri Otsingu (2024b) ja Brita Meltsi (2024) ühekorraga detaili- ja tervikutundlikud käsitlused. Gregor Kulla „Peenar” on aga ajendanud kriitikuid teost kergelt võtma ja lõbutsema, näiteks Kaisa Ling (2025c) on vormistanud arvustuse kirjana raamatu autorile, Maara Parhomenko (2025) aga lähtunud autoriga ühisest lapsepõlvkogemusest Põlvas. Parhomenko tekstidest väärib esile tõstmist teinegi mänguline arvustus, mis nomineeriti Orase auhinnale: nimelt läheb ta kaasa Reijo Roosi luulekogus „tere kas tohib” ette sõedetud ideega vaadelda raamatut kui avaldust Eesti Kirjanike Liitu astumiseks ning hindab seda vastavalt liidu põhikirjas olevatele nõudmistele, tehes seda hästitoimiva huumoriprisma kaudu (Parhomenko 2024).

Huumori teemal jätkates toon esile kaks autorit, kelle tekstide lugemine on minu jaoks alati meeldiv ja tihti meelt lahutav kogemus, nagu oleks vestelnud hea sõbraga: Silvia Urgas ja Joonas Veelmaa. Vaimuka kirjutamisstiili kõrval peegeldub nende tekstides alati terane lugejapilk, hea konteksti tundmine ja tihti põhjalik ettevalmistus, nii et arvustus ei jää kunagi niisama lobisemise tasandile. Näiteks ütleb Veelmaa (2025) arvustuses Piret Raua romaanile „Keedetud hirvede aeg”, et on kogu Raua loomingu värskest läbi lugenud – sellist pühendumust kohtab kriitikamaastikul harva. Arvustus on hästi jälgitava ülesehitusega: kõigepealt paneb Veelmaa kirja kolm asja, mis on selles romaanis võrreldes eelmistega teisiti, ning näitab seejärel, kuidas see teisitiolek täpselt välja näeb ja milleni viinud on. Urgase tekstidest väärib tähelepanu arvustus Johanna Roosi „Tsüklile”, mis kirjeldab selgelt ja veenvalt kriitiku kahtlusi seoses teosele seni osaks saanud retseptisiooniga (Urgas 2025).

Lilli Luugi „Ööema” arvustustest mainin ära Raili Marlingu (2025) käsitluse, mis asetab raamatu just praegusesse ühiskondlikku olukorda ning punub neist seostest kokku nauditava ja hoomatava terviku, ja Merlin Kirikali (2024) arvustuse, mis läheb süvitsi romaani sisse, alustades Luugi kujundikeele meelelisusest ning lõpetades struktuurivõtete ja kultuuriliste allusioonide lahkamisega. Kirikali tekstid kuuluvad üldse möödunud kahe aasta kõige põhjalikumate ja hoolikamalt komponeeritud hulka. Peale „Ööema” on ta lähivaatluse alla võtnud veel kahe eesti naiskirjaniku romaanid: Eva Koffi „Õhuskõndja”, mille arvustuses kirjeldab ta mitme tahu pealt, mis teda raamatut lugedes lõpuni ei veennud (Kirikal 2025a), ning Kairi Loogi „Tantsi tolm põrandast”, mida Kirikal (2025b) vaatleb enamjaolt positiivse nurga alt, kuid julgeb siiski kriitiline olla, tõdedes, et mõnd võtet poleks niigi hea romaani püstipüsimiseks vaja läinud.

Veel noppeid

Lõpetuseks vaatlen veel mõnd teksti, mis möödunud kahest aastast enim meelde jäid – suuresti kattuvad need kummagi aasta Orase auhinna nominentidega.

Oluline lisandus juba mainitud arvustuse formaadiga mängivatele tekstidele on Pille-Riin Larmi (2024) „Kuidas kirjutada nagu Maimu Berg?“, mis võtabki vaatluse alla pealkirjaks pandud küsimuse ja annab punkt punkti haaval vastava õpetuse. Alustades üldisest – „Kõigepealt: ära kiirusta. Ei pea igal aastal uut raamatut avaldama.” (Larm 2024: 172) –, liigub Larm samm-sammult lähemale arvustatavale teosele „Abitu armastus“, püüdes samal ajal autorist loodava üldpildi juures. Ja see pilt on niivõrd positiivne, lugupidav ja võimas, et tekitab vastupandamatut armastust ühekorraga Bergi, eesti kirjanduse ja eesti kirjanduse armastajate vastu.

Samuti pilku avardav lugemiskogemus oli Eik Hermann (2025) arvustus juba mainitud Kairi Loogi romaanile. Hermann läheneb raamatule Gilles Deleuze'i ja Félix Guattari loodud terminite *tajum* ja *mõjum* kaudu, mis – samamoodi nagu Heideggeri ontoloogia Trunini arvustuses Soometsa luulekogu kohta – ühtviisi aitavad avada romaani maailma ja saavad lugejale arusaadavaks just selle romaani kaudu. See arvustus on hea näide sellest, mis kasu saab kirjandusanalüüs tugevast teoreetilisest alusest. Ja kuigi arvustus ei pea selline olema, võib selline lähenemine õnnestumise korral avada väga huvitavaid perspektiive.

Mart Velsker on vaadeldaval perioodil kirjutanud kolm arvustust: Lauri Sommeri luulekogule „Vanaema sydame nimel” (Velsker 2024a), Janika Läänemetsa luulekogule „Linnupetja” (Velsker 2024b) ja Triin Paja luulekogule „Kuni nooled mu rinnas on päikesekiired” (Velsker 2025). Need kõik on Velskrile omaselt väga põhjalikud ja tasakaalukad ülevaated autorite käekirjast. Värsket raamatut autori senise loome taustal vaagides uurib Velsker tähelepanelikult, mis on samamoodi ja mis on teisiti, ning teeb leitu põhjal olulisi järeldusi. Neist kolmest tõuseb ehk enim esile Triin Paja raamatu käsitus, kuivõrd selles on tabatud põhimõttelist muutust Paja luules, mille võtab pealiskaudse lugeja rõõmuks kokku juba arvustuse pealkiri „Muutub heledamaks”.

Ka Johanna Rossi teravapilgulist, täpset ja meeldivalt iroonilist kriitikat loen alati suure huviga. Vaadeldaval perioodil on ta kirjutanud Urmas Vadi romaanist „Kuu teine pool”, Katrin Ruusi novellikogust „Prügimaja Dionysos” ja Brigitta Davidjantsi jutukogust „Plahvatus nätsuputkas ja teisi jutte”. Vadi arvustuses vaatlleb Ross (2024) lähedalt romaani naistegelasi, leides nii mõndagi huvitavat, ning eksplitsiitselt feministlikust vaatenurgast vaatlleb ta ka Ruusi raamatut, kuivõrd „feministide käed on pikad, naisõiguslikuks tõlgenduseks on võimalust küll ja veel” (Ross 2025a: 241). Davidjantsi jutukogu käsitluses keskendub Ross (2025b) nooruse kujutamisele, mida ta vaatlleb lisaks arvustatavale teosele Davidjantsi varasemates tekstides.

Mis veel? Teele Pärn (2024) on kirjutanud Värskes Rõhus väga elegantselt Läänemetsa „Linnupetjast”, mõtiskledes autori lüürilise mina piiride üle. Eero Epner (2024) on arvustanud talle omases jutustamisstiilis Meelis Friedenthali romaani „Punkti ümber”, mille juurde see stiil hästi sobib, Johannes Saar (2024) pakub aga samale romaanile ajaloolase seisukohalt kriitilist perspektiivi. Tähelepanu väärivad

kaks arvustust Maria Kapajeva raamatule „Aastapikkune karje”, mis võinuks temaa-tika ja korraga kolmes keeles olemise tõttu rohkemgi kajastust saada. Sanna Kartau (2024) ja Saara Lotta Linno (2025) arvustused täiendavad teineteist, esimene pöö-rab tähelepanu sõja seosele kehaga, teine eelkõige sõja seosele keel(t)ega. Mõlemad arvustused on valusa teema tõttu emotsionaalselt mõjusad ning samal ajal analüüsi-vad teost põhjalikult.

Kokkuvõte

Erisuguseid ja eri moodi väärtuslikke arvustusi loetlesin küll rohkemgi kui vaja, kuid huvitavat leiab eesti kirjanduskriitikast veel. On tõenäoline, et nii mõnelegi mõjub mu optimism naiivselt, ja muidugi võib soovi korral sellest samast valimist leida kitsaskohti, vajakajäämisi ja lootusetuid ebaõnnestumisi, kuid veidi kiitust ei saa eesti kriitikutele ja kriitikatoimetajatele midagi halba teha. Kriitikatoimetajate tööd tuleks isegi rohkem esile tõsta, kuivõrd arvustused on ju pea täiel määral tellitud, nii et autorite ja teoste mitmekesisuse ning vaid paari aastaga ületatud soolise eba-võrdsuse kes-keda-arvustab-küsimuses saab samuti just nende arvele kanda. Hiljuti Värske Rõhu kriitikatoimetaja ametisse astununa saan säärase eeskujude ja kollee-gide üle varjamatult rõõmustada.

Millega aga edaspidi tegeleda võiks, on lugejate ringi laiendamine ja kirjanduse veelgi suurem populariseerimine. On ammu teada, et arvustusi loevad peamiselt needsamad, kes arvustavad – mis ei ole tingimata halb, aga kriitika lugemine võiks olla kirjutamisest lihtsam, seda võiksid teha palju rohkemad. Olen püüdnud mitmele tuttavale muidu lugevale inimesele selgitada, et heast kriitikast lugemisnaudingu saamiseks ei pea olema arvustaja sõber ega arvustatavat teost enne lugenud, ja see paistab nii mõnelegi üllatusena tulevat. Muidugi, see pole murekoht ainult Eestis, seda jagab vist peaaegu kogu rahvusvaheline üldsus – aga kui meil on juba nii palju heal tasemel kultuuriajakirjandust, siis pole ju patt unistada, et sellele vastaks erand-lik hulk tänulikke lugejaid.

KIRJANDUS

- Aadli, Kaarel 2025.** Mine metsa, Mihkel Mutt (ehk Mida sa, vanamees, sajatad?). – Värske Rõhk, nr 98, lk 111–115.
- Allik, Heli 2023.** Mööda koordinaattelgi. – Looming, nr 4, lk 594–597.
- Allik, Heli 2024.** Tõnis Vilu tähendus. – Looming, nr 8, lk 1135–1140.
- Epner, Eero 2024.** Punkti asemel. – Looming, nr 7, lk 987–990.
- Grigorjeva, Sveta 2024.** Lahti har(j)utades eksisteerimist, ennast, leina ja niisama kurbust. – Vikerkaar, nr 1–2, lk 169–172.
- Grigorjeva, Sveta 2025a.** Autor, kes tõesti hoolib. – Sirp 11. IV, lk 40.
- Grigorjeva, Sveta 2025b.** „Need tšurkad on kõik kahtlased!” – Vikerkaar, nr 6, lk 127–129.
- Grigorjeva, Sveta 2025c.** Normaalselt isepäise plika hästi normaalne luulekogu. – Sirp 19. XII, lk 8.

- Haldna, Johan 2024.** Taevas Vana Hinge kohal. – Värskes Rõhk, nr 90, lk 111–114.
- Haldna, Johan 2025.** Kuidas kristlus keskkonnateadlikku kirjandusse jõudis? – Värskes Rõhk, nr 96, lk 113–116.
- Haljak, Kristjan 2025.** Dekadentliku maagi absoluutne ilutöö. – Vikerkaar, nr 12, lk 131–134.
- Hermann, Eik 2025.** Hüütakse pardale: romaan kui tajumisümfoonია. – Vikerkaar, nr 4–5, lk 186–191.
- Karell-Narrusk, Kai 2024.** Betti Alveri valikkogu nõudlikule maitsele. – Sirp 1. XI, lk 25–26.
- Kartau, Sanna 2024.** Sõda üle kogu keha. – Looming, nr 9, lk 1279–1281.
- Kaur, Rahel Ariel 2025.** Südant on puutunud loojate käed. – Looming, nr 5, lk 696–698.
- Kiisler, Vilja 2024a.** Naine nagu mina. – Sirp 20. XII, lk 24–25.
- Kiisler, Vilja 2024b.** Armiga naine. – Vikerkaar, nr 3, lk 140–143.
- Kiisler, Vilja 2025a.** Tagasi eikuhugi. – Vikerkaar, nr 10–11, lk 172–175.
- Kiisler, Vilja 2025b.** Nina mäletab isegi siis, kui ei saa mäletada. – Looming, nr 10, lk 1416–1418.
- Kiisler, Vilja 2025c.** Miks hinged katki lähevad. – Sirp 19. IX, lk 25–26.
- Kirikal, Merlin 2024.** Lilli Luugi meisterlikkuse koetis. – Sirp 20. XII, lk 26–27.
- Kirikal, Merlin 2025a.** *Salto mortale*. – Sirp 1. VIII, lk 6–7.
- Kirikal, Merlin 2025b.** Kohanejad kasvavad kestuses. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 928–931.
- Korp, Hanna Linda 2019.** Igapäevase nähtuse taastootmine. 2017. ja 2018. aasta kriitika-ülevaade. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 145–164. <https://doi.org/10.54013/kk736a1>
- Korp, Hanna Linda 2022.** Poisid ja tüdrukud. – Sirp 7. X, lk 2.
- Kotjuh, Igor 2024.** Tõnis Vilu vana hing ja uus tee. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 490–493.
- Krull, Hasso 2024.** Sümbolismi ülev needus. William Butler Yeatsi tootem ja animus. – Vikerkaar, nr 3, lk 125–136.
- Kurg, Lena 2025.** Miks mitte keegi mitte midagi ei küsi? – Värskes Rõhk, nr 94, lk 112–113.
- Käosaar, Leena 2024.** Hüüdja hää. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 1047–1051.
- Larm, Pille-Riin 2024.** Kuidas kirjutada nagu Maimu Berg? – Vikerkaar, nr 7–8, lk 172–175.
- Leppik, Meribel; Politanov, Rasmus 2025.** Miks nii emo, G? – Värskes Rõhk, nr 94, lk 106–111.
- Lill, Siim 2024.** Mõni sõna luuleplaatidest ja muust. – Sirp 16. VIII, lk 33.
- Ling, Kaisa 2025a.** Kuidas seletada menstruatsiooni jänestele. – Vikerkaar, nr 7–8, lk 164–167.
- Ling, Kaisa 2025b.** Vastuseks Mihhail Truninile. – Vikerkaar, nr 9, lk 142–143.
- Ling, Kaisa 2025c.** peelnar/gel. – Vikerkaar, nr 1–2, lk 188–191.
- Linno, Saara Lotta 2025.** мир on мир on мир on мир. – Vikerkaar, nr 3, lk 124–128.
- Luiga, Made 2024.** Lase kirjutades käsi vabaks! – Vikerkaar, nr 1–2, lk 157–159.
- Luuk, Lilli 2024.** Päevade äng. – Sirp 16. II, lk 16–17.
- Lõhmus, Emma Lotta; Paulus, Örne 2025.** Näitemäng neljateistkümnes vaatuses. – Värskes Rõhk, nr 95, lk 106–110.
- Marling, Raili 2025.** Öös on asju. – Looming, nr 5, lk 698–700.
- Matsin, Paavo 2025.** Tartu-laks! – Sirp 20. VI, lk 8–9.
- Melts, Brita 2024.** Maailmasuse haardes. – Looming, nr 1, lk 130–133.
- Mändma, Gregor 2024.** Guattari ökosofia ehk Lõpp Prantsuse aedadele. – Värskes Rõhk, nr 92, lk 114–118.
- Mändma, Gregor 2025a.** Rosa Montero oleks võinud lihtsalt „Hullude kirjanike entsüklopeedia” kirjutada. – Värskes Rõhk, nr 94, lk 118–120.

- Mändma, Gregor 2025b. Pentti, miks nii pentimento? – Värsk Rõhk, nr 96, lk 105–110.
- Otsing, Henri 2024a. Itkev räpp. – Looming, nr 10, lk 1420–1423.
- Otsing, Henri 2024b. „olen kinni kasvanud nagu järv nagu haav liig sitket liha”. – Värsk Rõhk, nr 88, lk 114–117.
- Parhomenko, Maara 2024. Kas vaene pastakast läbi sittuv eesti-soome poiss sobib Kirjanike Liitu? – Värsk Rõhk, nr 88, lk 98–102.
- Parhomenko, Maara 2025. Viljakas kohatrauma. – Värsk Rõhk, nr 93, lk 103–108.
- Pöldma, Priit 2024. Mis saab inimesest. – Looming, nr 6, lk 849–852.
- Pöldver, Piret 2024. Oli see armastus? – Sirp 9. II, lk 6–7.
- Pärn, Teele 2024. *Kintsugi* eeldus on ikkagi mõra. – Värsk Rõhk, nr 92, lk 107–110.
- Randmaa, Marleene 2025. *Audentes fortuna iuvat*. – Värsk Rõhk, nr 93, lk 121–123.
- Rannik, Johanna 2024. Üleelusuurune Sveta Grigorjeva, korraga looja ja loodu. – Värsk Rõhk, nr 91, lk 106–110.
- Remsu, Olev 2024. Piisakeses peegeldub kõik. – Looming, nr 10, lk 1431–1433.
- Remsu, Olev 2025. Tartut püüdes. – Looming, nr 6, lk 845–846.
- Roos, Johanna 2024. Keha peab (keskkonna)tundlikku monoloog. – Müürileht, nr 142, juuli–august, lk 24.
- Ross, Johanna 2024. Kinnijäämised ja lahtilaskmised. – Looming, nr 3, lk 412–415.
- Ross, Johanna 2025a. Doktor ohjeshoidmine, mister minnalaskmine. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 241–244.
- Ross, Johanna 2025b. Laps on säilenõtku eluvorm. – Looming, nr 7, lk 986–989.
- Ruus, Katrin 2025. Tartu tuld toomas kiho. – Vikerkaar, nr 10–11, lk 168–171.
- Rünkla, Liisi 2024. Roomaks nagu tigu nagu pilved kõige aeglasema tuulega päeval. – Looming, nr 1, lk 128–130.
- Rünkla, Liisi 2025. Nagu suure linna konksjad varbad. – Looming, nr 9, lk 1272–1274.
- Saar, Johannes 2024. Aime ja Ulme heitsid jälle ühte. – Sirp 2. II, lk 30–31.
- Taavet, Ave 2024. „Death Café” *post mortem*. – Sirp 1. XI, lk 26–27.
- Taavet, Ave 2025. Poiss, kes teadis ussisõnu. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 350–352.
- Talivee, Elle-Mari 2024a. Missugune see taeva tütar õieti oli? – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 487–490.
- Talivee, Elle-Mari 2024b. Habras õhtu, metskitsena kartlik. – Looming, nr 6, lk 847–849.
- Talivee, Elle-Mari 2025a. Väike elus kirjandus roosidest. – Looming, nr 2, lk 265–268.
- Talivee, Elle-Mari 2025b. Kuradiraamatust võrsunud kirjanduseksperiment. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 925–928.
- Talviste, Eret 2024. „Tahaks sõnuda end kehasse”. Sveta Grigorjeva koletislikud tekstikehad. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 484–487.
- Talviste, Eret 2025. Leina lepitav jõud. – Looming, nr 5, lk 703–706.
- Trunin, Mihhail 2024a. Lugeja vastu. – Looming, nr 7, lk 990–995.
- Trunin, Mihhail 2025a. Olemise filosoofia ridade vahel. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 639–644.
- Trunin, Mihhail 2025b. Mispärast ma seda räägin. – Sirp 25. IV, lk 6–7.
- Trunin, Mihhail 2025c. Johanna Roos feminismi ja poeetika vahel. – Sirp 13. VI, lk 4–5.
- Trunin, Mihhail 2025d. Vastuseks Kaisa Lingule. – Vikerkaar, nr 9, lk 140–142.
- Urgas, Silvia 2025. Ka lahtisest uksest sissemurdmine teeb häält. – Looming, nr 6, lk 838–839.
- Veelmaa, Joonas 2025. Välja valgustatud keedunõu. – Looming, nr 2, lk 268–270.

Velsker, Mart 2024a. Väikese maailma suurus. – Sirp 14. VI, lk 27–28.

Velsker, Mart 2024b. Tavaline, aga huvitav. – Looming, nr 11, lk 1563–1566.

Velsker, Mart 2025. Muutub heledamaks. – Looming, nr 8, lk 1127–1130.

Virumäe, Kertu 2024. Aja niit nõelasilma ja paranda maailma. – Värskes Rõhk, nr 89, lk 114–117.

Saara Liis Jõerand (sünd 1999), MA, ajakirja Värskes Rõhk peatoimetaja (Vanemuise 19, 51003 Tartu), saaraliis.joerand@va.ee

On the richness of the critical field, for a change: Estonian literary criticism in 2024–2025

Keywords: literary criticism, survey, cultural journalism, Estonian literature

This article provides an overview of literary criticism published in 2024 and 2025 in the periodicals *Akadeemia*, *Keel ja Kirjandus*, *Looming*, *Müürileht*, *Sirp*, *Vikerkaar* and *Värskes Rõhk*, all issued by SA Kultuurileht. The analysis draws on key statistical indicators. The sample comprises 475 reviews in total, of which 89 address translated works and 124 discuss non-fiction titles or new editions of older literature. The primary focus of the article is on reviews of contemporary Estonian fiction, which account for 278 items in the sample. Of these, 36% concern poetry and 60.4% prose; 35.6% of the reviewers are men and 63.3% women, while among the authors of the works reviewed, 41.7% are men and 49.3% women. Compared with the situation seven years ago, the proportion of women in both categories has increased significantly, and the earlier imbalance between reviews written by women about men and those written by men about women has largely evened out.

In addition to presenting general statistics, the survey outlines the distinctive styles of the most frequently published critics and examines the reception of the most widely reviewed works. During the period under consideration, the most prolific reviewer of Estonian fiction was Sveta Grigorjeva (13 reviews), followed by Vilja Kiisler (9) and Ave Taavet (9). The work that received the greatest number of reviews was Carolina Pihelgas' *Lõikejoon* ("The Cut Line") (6 reviews), the only title to be reviewed in all the publications covering fiction. The article also highlights other notable critics and individual reviews deserving of attention, supporting the author's view that the Estonian critical field is diverse and in good health.

Saara Liis Jõerand (b. 1999), MA, Editor-in-Chief of *Värskes Rõhk* (Vanemuise 19, 51003 Tartu), saaraliis.joerand@va.ee

Liivi kirjasõna kroonikast digivahenditeni

Liivi kirjasõna lugu on mitme sajandi vältel kulgenud hajusatest varajastest ülestähendustest süstemaatilise ja tänapäevase, digiajastu nõudmistega sammu pidava arenguni. See peegeldab liivlaste kui ühe Läänemere piirkonna võtmetähtsusega rahva kohanemisvõimet, järjepidevust ja sügavat soovi oma keelelist pärandit säilitada, arendada ja edasi kanda. See teekond on olnud pikitud muutustega, mida aeg ja eri võimud on toonud liivi kogukonna ellu. Ühelt poolt on see muutnud liivi keele kasutajaskonna Euroopa mastaabis üliväikeseks, teisalt aga karastanud kogukonda ning aidanud tagada liivi keele ja liivi kirjasõna püsimise ja arenemise kõigi väljakutsete kiuste.

Eesti ja läti trükisõna sümboolseks alguspunktiks peetakse tavaliselt 1525. aastat, mil Lübecki linnaraamatu sissekanne märgib luterlike missaalidega täidetud tunni kinnipidamist ja nende väljaannete hilisemat põletamist. Sündmust kirjeldav ladinakeelne tekst ütleb aga, et need väljaanded olid *in vulgari liuonico lettico ac Estonico* ehk „lihtsas liivi, läti ja eesti keeles”. Kuigi seda ladinakeelset lauset on tõlgendatud erinevalt, seostades sõna *liuonico* nii alamsaksa keelega, mis oli kesk-aegse Liivimaa halduskeel, kui ka koondterminiga, mis tähistab kunagise Liivimaa riigi tavalisi keeli (eesti ja läti), ei ole need väljaanded tänapäevani säilinud. Seega puudub põhjus välistada kõige otsesemat tõlgendust: et 1525. aasta väljaannete seas võis olla ka esimene liivikeelne trüki. Nii

võib tähistada oma 500 aasta juubelit mitte ainult eesti ja läti, vaid ka liivi trükitud sõna.

Selle võimaluse tõenäosust vaevadki siinses ajakirjanumbris lähemalt Aldur Vunk, Inna Põltsam-Jürjo ja Jüri Kivimäe. Hüpoteesi toetab muu hulgas see, et liivlased olid praeguse Eesti ja Läti alal esimesed, kes võtsid vastu lääne ristiusu; et just vastristitud liivlastele tehti juba 1205. aastal, nagu jutustab Henriku „Liivimaa kroonika”, esimesed ristiusuga seotud tõlked; et ristiusuga seotud ja liivi keelest laenatud termineid leidub ka läti kristliku sõnavara hulgas; ning et keeleline materjal näitab selgelt, et veel XVI sajandi alguses kõlas liivi keel kindlasti nii Riias kui ka Väina ja Koiva jõe kallastel ning peaaegu kõikjal ümber Liivi lahe tänapäeva Läti alal.

Kuigi esimesed liivi keele kirjapanekud pärinevad hoopis varasemast ajast – neid leiab ohtralt liivlaste ristiusustamise aega kirjeldavas XIII sajandi alguse Henriku „Liivimaa kroonikas”, kuhu on talletatud liivi kohanimedid, isikunimesid ja üksikuid sõnu ning esimene liivikeelne lause *maga magamas* –, on esimene teadaolev tänini säilinud kirjalik tekst 1789. aastal avaldatud liivikeelne meieisapalve.

Liivi kirjakeelele pandi süstemaatiline alus aga XIX sajandi keskpaigas, mil Andreas Johan Sjögreni ja Ferdinand Johann Wiedemanni algatatud teaduslikust liivi keele talletamisest sündisid esimesed trükitud liivikeelsed väljaanded ning algas nii liivikeelse tõlkekirjanduse kui ka algupärase kirjanduse areng. Kirjakeele kujunemisel olid aga võtmerollis liivlased ise: liivi haritlased Nikā Polman ja Jāņ Prints, keda teadlased innustasid ja juhendasid. Nende tõlkes valmisid esimesed tänini säilinud liivikeelsed raamatud: 1863. aastal

Londonis trükitud Matteuse evangeelium ning selle põhjal hiljem uuendatud 1880. aasta väljaanne.

Liivi kirjakeele arengu kõrgaeg jäi Läti iseseisvusperioodi kahe maailmasõja vahel. Ka selles protsessis oli oluline roll soome ja eesti uurijatel, eeskätt Lauri Kettunenil ja Oskar Looritsal, kelle abil valmisid liivikeelsed lugemikud ning hakati arendama praktilist kirjaviisi ja ortograafiat. Samuti algas laialdasem liivi keele kasutamine halduses ja tänapäevases kultuuriprotsessis.

Selle aja kirjakeele arengu keskmes olid nii vanema põlvkonna liivlased, näiteks tuntuim liivi luuletaja Kõrli Stalte, kui ka noored liivi haritlased, nagu Pētõr Damberg ja Hilda Grīva, kes aitasid hiljem kirjakeele traditsiooni hoida ka Nõukogude okupatsiooni ajal. Nende panus oli iseäranis oluline kaastöölisena aastatel 1931–1939 ilmunud kuukirjas Līvli, mis kujunes omamoodi kaasaegse liivi kirjakeele katselaboriks. Regulaarne ilmumine nõudis sõnavara arendamist päevakajaliste teemade jaoks ning algatas arutelud kirjaviisi ühtlustamise, keelekorralduse ja normeerimise üle. Just sel perioodil muutus kirjakeel liivi kogukonna jaoks igapäevaseks tööriistaks organisatsioonides ja kultuurielus ning mõnevõrra ka koolitöös ja kirikus.

Teine maailmasõda ja Nõukogude okupatsioon lõhkusid liivlaste elukeskkonda. Liivi rannikust sai suletud piiritsoon, traditsioonilised elatusviisid taandusid ning liivlased olid sunnitud lahkuma Liivi rannast ja asuma elama mujale, alustades sageli uut elu, kus võimalusi liivi keelt kasutada ja kirjutada oli väga vähe. Ehkki selle tulemusel nõrgenes järsult ka keele edasiandmine, ei kadunud liivi kirjakeel. Kogukonna hajusus tõi kaasa uue kirjakeeletraditsiooni ja kogukonda koos hoidva lüli – isikliku kirjavahetuse –

kujunemise. Kirjad hoidsid suhteid ja igapäevast keelekasutust elus isegi siis, kui inimesed elasid üksteisest kaugel. Lisaks sündis paljude liivi aktivistide käe all käsikirju (lugemikke, sõnaraamatuid) ja hiljem, 1972. aastal asutatud liivi laulukooride Līvlist ja Kāndla kaudu elavnes taas liivlaste igapäevane suhtlus Läti suurlinnades: see aitas hoida kirjakeelt kasutuses ning viis selle arengut edasi ka liivlaste jaoks pimedal ajal.

Pärast Läti taasiseisvumist 1991. aastal on liivi kirjakeele kasutus uuenenud nii väljaannete, õpetamise kui ka igapäevase pruukimise kaudu. Ka XXI sajandi digipööre on jätnud oma jälje kirjakeele arengule, muutes liivi kirjakeele, selle allikad ja normingud kättesaadavamaks: veebisõnastikud, tekstikorpused ja integreeritud ressursikeskkonnad teevad keele leitavaks ja kasutatavaks nii uurijatele kui ka kogukonnaliikmetele. Digiajastu „ehituskiivid” – leksika, morfoloogia ning tekstide, informantide ja kohanime sidumine – võimaldavad liivi keelel siseneda uutesse kasutusvaldkondadesse ning olla osaline ka tänapäeva keeletehnoloogia ja tehisaru arengus.

Liivlaste endi osalemine ressursside ja tehnoloogiate arenduses on omakorda aidanud kaasa sellele, et mitmel liivlasel on võimalik kasutada liivi keelt ka oma argipäevases keelekeskkonnas. Selline sünergia keelekasutajate, uurijate ja tehnoloogiaarendajate vahel on eriti viimase paari aasta jooksul viinud nähtava liivi keele taasärkamiseni: keelt kasutatakse jälle kogukonna omavahelises suhtluses, seda õpitakse ning see toimib ühise keelena mitme projekti elluviimisel. Sellega on kaasnenum eriti intensiivne kirjakeele arendus- ja korraldustöö. Ilmekad näited on kaks 2025. aastal ilmunud uut proosateost „Äbvõddõltõd lopāndõkst” („Ootamatud lõpud”) ja „Võddõltõd igrandõkst”

(„Oodatud algused”), milles on avaldatud 20 tänapäevase liivikeelse autori proosa-tekstid.¹

Liivi kirjakeele ajalugu näitab, et isegi väga ohustatud keel saab püsida tänapäeva ühiskonnas, kohandudes muutuva maailma oludega. Sellel püsimise teel on ülioluline roll kirjasõnal, mis aitab kogukonna liikmeid üksteisele lähendada isegi

¹ Võddõltõd igrandõkst. Toim V. Ernštreits. Rīgõ: Letmõ Iljiskūol Livõd institūt, seltš „Livõd ilma”, 2025; Äbvõddõltõd lopandõkst. Toim V. Ernštreits. Rīgõ: Letmõ Iljiskūol Livõd institūt, seltš „Livõd ilma”, 2025.

Kas 1525. aasta usutrukiste levitajad arvestasid ka liivlastega?

Kui protestantlik teoloog ja vaimulik Wilhelm Jannasch avaldas 1958. aastal oma Lübecki reformatsiooniajaloo käsitluse,¹ sai selles esitatud Lübecki kapiitli protokolliraamatu tekstist alguse arutelu vanimate liivi, läti ja eesti keeles trükitud tekstide teemal. 8. novembril 1525 koostatud protokollis on kirjas, et eelmisel õhtul oli Lübecki raesekretär Paulus van dem Velde teatanud sealse toomkapiitli dekaanile Johannes Brandesele kaupade aresti tingimuste rikkumisest, sest keegi Riia kaupmees oli laadinud rae poolt kinni peetud kaubavaadi vankrile ja viinud edasi sadamasse.² Travemündest Riiga saadetis siiski

siis, kui teised suhtlusvõimalused puuduvad. Liivi kirjasõna teekond Henriku „Liivimaa kroonikast” ressursiplatvormini Livonian.tech ja liivikeelsete WhatsAppi gruppideni on tõend sellest, et kogukonna, uurijate, institutsioonide ja teiste toetajate ühiste jõupingutuste ning loovuse abil saab iga Euroopa keel – sõltumata kõnelejaskonna suurusest – nii püsida kui ka areneda ja vaadata tulevikku kartmata. Ja viiesaja aasta täitumine on kirjasõna teel vaid üks vahepeatus.

VALTS ERNŠTREITS

ei jõudnud ja teada on vaid, et see kästi koos nimetuks jäänud kaupmehe ja tema kaasosalistega tagasi Lübeckisse tuua. Kuid huvitav on magistrist raesekretäri ladinakeelne määratlus vaadi sisu kohta, kus lisaks luterlikele trükistele olid samuti veel mitmes rahvalikus keelepruugis missaalid: *eciam missis in vulgari liuonico lettico ac Estonico*.³ Rostockis ja Leipzgis haritud Brandes on samas rahvakeelseteks nimetanud ka saksakeelseid raamatuid (*libros in vulgari theutonico*), mis pidi katoliiklikus pruugis tähendama, et need polnud kiriku- ehk ladinakeelsed. Alamsaksakeelsetest üllitistest on loetletud vaid missa laulmise korraldus (*forma canendi missam in vulgari*) ja ristimistalituse kord (*forma baptizandi in vulgari*), määratlemata on jäetud muud pisitrükised (*aliis opusculis*) ja teisi Liivimaa rahvakeelseid raamatuid lisaks missaalidele pole nimetatud.⁴ 9. novembril 1525 nõudis osa kanoonikuid nii

¹ W. Jannasch, Reformationsgeschichte Lübecks vom Petersablaß bis zum Augsburger Reichstag 1515–1530. (Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck 16.) Lübeck: Schmidt-Römhild, 1958.

² Die Protokolle des Lübecker Domkapitels 1522–1530. (Veröffentlichungen des Schleswig-Holsteinischen Landesarchivs 30. Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkun-

den 12.) Toim E. Ehler, S. Pettke, W. Prange. Neumünster: Wachholtz, 1993, lk 252, nr 1639.

³ J. Kivimäe, Teated eestikeelsest trükisest 1525. – Keel ja Kirjandus 1975, nr 4, lk 198–199.

⁴ Die Protokolle des Lübecker Domkapitels 1522–1530, lk 256, nr 1639.

„halbade” kui ka „heade” raamatute koos põletamist. See viitab võimalusele, et päev varem nimetati „luterlikke raamatuid täis vaadi” sisuna „veel” (*eciam*) meretagustes rahvakeeltes missaale, mis olid katoliiklikud.⁵ Kirikuvõimude asjatundlikkuses trükitud missaraamatute äratundmisel pole põhjust kahelda, sest Lübeck oli juba ajavahemikus 1478–1500 trükitud missaalide ja neist väiksemas formaadis paljundatud breviaaride leviala keskmes. Breviarium Lubicense (Leipzig: Marcus Brandis, 1478), Breviarium Lubicense [Novum] (Nürnberg: Georg Stüchs, 1490) ja Missale Lubicense [Novum] (Speyer: Peter Drach, ca 1495) on seal praeguseni säilitatud.⁶

Et Lübeckis tunti suuremat huvi üksnes usupuhastusliku sisuga alamsaksa keelsete trükiste, mitte sealse toomdekaani ja teistegi jaoks loetamatute mittedaksa raamatute vastu, ei saa me Liivimaa rahvapärases keelepruugis üllitiste kohta enamat teada. Jääb mulje, et revideerimisest kõrvale jäänud kirjandus ei sisaldanud isegi saksakeelseid osi, sest muidu poleks neid tekste 11. novembril 1525 liigitatud segasteks ja loetamatuteks (*aliqui erant commixti, quos legere non poterant*). Ka teksti publitseerija Jannasch pole mittedaksa raamatuid täpsemalt määratlenud, nimetades neid materjale „Messen in livländischer, lettischer und estnischer Sprache” (mis-

sad liivimaa, läti ja eesti keeles’).⁷ Pole siiski teada, kas Jannaschi „liivimaa keel” oli kindla tähendusega termin – allikast tehtud mikrofilmi järgi transkribeeris Jüri Kivimäe protokollitud keelte nimetused väikese algustähga (*in vulgari liuonico lettico ac Estonico*), allika publitseerimisel kapitaliseeriti need saksa grammatika järgi (*in vulgari Livonico, Lettico ac Estonico*) – või kui suur oli tema huvi Vana-Liivimaa keelte vastu ja teadmised näiteks ajaloolisest liivi keelest. Siinsete rahvakeeltega hästi kursis olnud Paul Johansen on tõlkinud päevaraamatus nimetatud *livonico* otseselt liivi keeleks.⁸ Samuti Vana-Liivimaal räägitud keelte temaga hästi tuttav Kivimäe osutas aga võimalusele, et trükised *in vulgari liuonico lettico ac Estonico* ei olnud liivi-, läti- ja eestikeelsed, vaid Liivimaa-, läti- ja eestikeelsed ning neist esimesena nimetati Vana-Liivimaa linnades levinud keskalamsaksa keelt.⁹ See asendaks *in vulgari livonico* tähenduse selles lauses sisuliselt pruugiga *in vulgari Theutonico*, mida on sarnaste temade protokollimisel kasutatud sama raamatu järgnevates allikalõikudes.¹⁰ Kivimäe tunnistas siiski kohe, et oletus selles lõigus liivlaste nimetuse asendamisest Liivimaa omaga pole veatu. Oletuse nõrgaks kohaks jääb nimelt tõik, et nii Liivimaa linnade kui ka Lübecki kõnekeel oli üks ja seesama alamsaksa keel, mis oleks siis vaid selles fraasis teisiti nimetatud ja sealjuures ei saa tõenäoliseks

⁵ „Vaß plenum libris Lutterianiß, eciam missis in vulgari [---]”, vt J. Kivimäe, Teated eestikeelsest trükisest 1525, lk 198–199.

⁶ M. Lundberg, The printing of missals and breviaries as ecclesiastical authority in the late-medieval Baltic region: A battle between printers or between bishops? – The Baltic Battle of Books: Formation and Relocation of European Libraries in the Confessional Age (c. 1500–1650) and Their Afterlife. (Library of the Written Word 116. The Handpress World 94.) Toim J. Nordlin, G. Strenga, P. Sjökvist. Leiden–Boston: Brill, 2023, lk 66–67. https://doi.org/10.1163/9789004441217_005

⁷ W. Jannasch, Reformationsgeschichte Lübecks, lk 157.

⁸ P. Johansen, Eestikeelsed palved Kullamaalt. Vanemad Eesti kirjalised mälestusmärgid. Estnische Gebete aus Goldenbeck. Die ältesten estnischen Schriftdenkmäler. 1. kd. (Tallinna Linnaarhiivi väljaanded 4.) Tallinn: Eestimaa Trükikoja Aktsia-Selts, 1923, lk 529.

⁹ J. Kivimäe, Teated eestikeelsest trükisest 1525, lk 201.

¹⁰ Die Protokolle des Lübecker Domkapitels 1522–1530, lk 256, nr 1659.

pidada keelepruukide mõningase eripära rõhutamist.¹¹

Oluline osa trükiste keeleküsümuse selgitamises jääb allika kidakeelsuse tõttu paratamatult toetuma võimalike tekstide ja sihtgrupi tuvastamisele, mida esmalt on püütud teha protestantlikus paradigmas. Olulise täienduse on teinud Inna Põltsam-Jürjo,¹² kes seostas rahvakeelsete tekstide mainimise Liivimaa kiriku reformimisega, mis toimus 1422. aasta jaanuaris Valgas vastuvõetud maaseaduse järgi. Vaimulikelt nõutud kohaliku keele oskus tuli esimese Riia provintsiaalkontsiili (1428) otsusega omandada lausa ühe aasta jooksul või siis leida abiliseks keeleoskajast kaplan, lisaks tuli vajadusel kohtuvõime kaasates tagada nii hingamispäeva pidamine kui ka kiriklike kommete sisseviimine n-ö paganlike asemel.¹³ Vaimulike teenistuste korra, usu-tõdede ja kirikukombestiku selgitamisel kohalikes keeltes oli kandev roll hussiidide sõdade (1419–1434) ajal Euroopat haaranud totaalses kirikureformis (*reformatio ecclesiae in capite et membris*). Nii Riia provintsiaalkontsiilidel määratletud ümberkorraldused kui ka rahvakeelsete jutlustajate ametissemääramine XV sajandi viimasel ja XVI sajandi esimesel veerandil on siinkohal taustaks vähemalt kuni reformatsioonini kestma pidanud maakeelsete tekstide ja kavade paljundamisele.¹⁴ Et ekspordiks mõeldud katoliiklikust kirjandusest on juttu Lübecki allikas, pole samuti

ootamatu, sest seal töötas juba aastatel 1483–1504 vähemalt neli trükkalit, kes täitsid ka mujalt (näiteks Taani kuningriigist) saadud tellimusi.¹⁵ Kõik see seletaks ka Lübecki kapiitli leiget huvi arestitud vaadis sisaldunud Liivimaa rahvakeelsete trükiste vastu. Usutavasti oleks üllitiste protestantlikku suunitlust väljendanud juba pealkirjades või saatesõnas leiduvad isikunimed. Vähemalt saksakeelse kirjanduse liigitamisel võidi neid tiitellehelt lugeda. Näiteks on Jüri Kivimäe¹⁶ tuvastanud päevaraamatus nimetatud missa laulmise korralduse (*forma canendi missam in vulgari*) kui Paulus Speratuse tõlke („Eyn weyse Christlich Mess zu halten vnd zum tisch Gottis zugehen Mart. Luther”) ja ristimistalituse korrana (*forma baptizandi in vulgari*) Lutheri enese „Das tauff buchlin verdeutscht durch Mart. Luther”, mis ilmusid Wittenbergis 1523.–1524. aastal. Mõlemad on juba tiitli järgi seostatavad Martin Lutheriga ja ilmselt oleks sarnaselt pealkirjastatud võimalikud tõlked teistesse keeltesse.

Usupuhastuse ja valgustuse lainetes algatatud maakoolide võrk XVII sajandil enam liivikeelset haridust ei andnud ja selleks ajaks oli ka kirikukeeleks liivlaste ja kuralaste asualadel juba läti keel.¹⁷

¹⁵ W. Undorf, A game of cities: Driving forces in early modern Scandinavian book history. – The Baltic Battle of Books, lk 85. https://doi.org/10.1163/9789004441217_006

¹⁶ J. Kivimäe, Teated eestikeelsest trükisest 1525, lk 201.

¹⁷ A. Põldvee, Peasant schools in Estland and Livland during the last quarter of the 17th century. – Common Roots of the Latvian and Estonian Literary Languages. Toim K. Ross, P. Vanags. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien: Peter Lang, 2008, lk 64; P. Einhorn, Historia Lettica. Das ist Beschreibung der Lettischen Nation. In welcher Von der Letten als alten Einwohner und Besitzer des Lieflandes / Curlandes und Semgallen Namen / Ursprung oder Ankunfft / ihrem Gottes-Dienst / ihrer Republica oder

¹¹ J. Kivimäe, Teated eestikeelsest trükisest 1525, lk 201.

¹² I. Põltsam, Eesti raamatu ajaloo algus – kas luterliku või katoliku kirjasõnaga? – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 2000, nr 2, lk 14–16.

¹³ Th. Schiemann, Rußland, Polen und Livland bis ins 17. Jahrhundert. 2. kd. Geschichte Livlands bis zum Tode Walters von Plettenberg. (Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen II/10.) Berlin: G. Grote, 1887, lk 117.

¹⁴ I. Põltsam, Eesti raamatu ajaloo algus, lk 16–18; P. Johansen, Eestikeelsed palved Kullamaalt, lk 11.

Kuid XVI sajandi alguses kõneldi lisaks alamsaksa keelele Liivimaal nelja keelt (läti, põhjaeesti, lõunaeesti ja liivi) ja need polnud veel taandunud üksnes läti ja eesti kirjakeelteks. Paraku on aga XX ja XXI sajandi uurijad, kes paratamatult lähtuvad oma kaasaegsest pildist, tõsimeeli arutlenud näiteks liivikeelse kirjanduse vajaduse üle XVI sajandi alguses ja 1525. aastal arestitud trükiste puhul pole kaheldud vaid läti- ja eestikeelse sihtgrupi olemasolus. Seda on ilmselt toetanud fakt, et just nendes keeltes hakati kümme aastat hiljem välja andma esimesi katekismuseid, kuid liivikeelseid trükiseid ei reformaatoritelt ega vastureformaatoritelt me ei tunne. 1525. aastaks Vana-Liivimaa linnades veel vähese nõudlusega luterlike teoste asemel võisid seal olla hoopis pikemast traditsioonist kantud maakeelsed trükised. Me ei tea raamatuid transportinud Riia kaupmehe ega tema abiliste nimesid ega või otsustada nende ärilise ampluaa üle, kuid põhiline ärioloogika on ikka olnud teenindada võimalikult laia tarbijaskonda ning Riia peapiiskopkonnas oli ajalooliselt esindatud liivi, läti ja lõunaeesti keel. Väljaspool linnu oli Vana-Liivimaal 1525. aastal valdavas enamuses mitmekeelne maaelanikkond, kuid põlisrahvast elas ka linnades. Liivlastele kodune hansalinn Lemsalu (lt Limbaži) oli küll suuremast kaubavoost eemale jäämas ja selle asukad hakanud ümber paiknema, kuid XV ja XVI sajandil resideeris Riia peapiiskop küünlapäevast kuni nelipühadeni selles linnas ja korraldas igal aastal meespäevi.¹⁸ Nimetatud ajavahemikku jäi ka kohalik vastlalaat, kuid

üldine meespäev oli peapiiskopkonna vasallide, kapiitli, piiskopliku nõukogu ja kodanike esinduse suurtkogunemine, kus seisused said olulistes asjades kaasa rääkida või kujundada seisukohti maa-päevale minekuks. Meespäevade ajal oli hea korraldada pulmi ning jootusid, sest auväärseid külalisi jagus küllaga. Ka neli-pühaks kogunesid vasallid Lemsalusse, et kõrge lääniisand teele saata. Peapiiskopi liivlastest vasallid olid selleks ajaks küll saksastunud, kuid Liivimaa kiriku kõige teenekamad – ehk siis selles piirkonnas kõige esimestena ristitud ja juba 1203. aastal paavstile esitletud – ning kogu maale nime andnud liivi alamad polnud selle kiriku vaateväljast XVI sajandil veel kadunud. Ka peapiiskopi õukonna Lemsalus viibimise ajal pidid just liivi kalurid neile rikkaliku paastuaegse toidulaua tagama ning ümberkaudsed talupojad olevat ühel tavalisel nädalal toonud peapiiskopile ja tema kaaskonnale Lemsalusse 1720 vakka rukist, 2260 vakka otra ja piisavalt kaeru nende hobustele.¹⁹

Riia viimasele peapiiskopile Brandenburgi Wilhelmile kuulunud Uus-Skulte mõisa (sks *Neuen hof Adiamünde*) 1550. aasta paiku koostatud vakuraamatus on nimede järgi otsustades 34 talu n-õ uued, neist 25 majandusüksuse nimes kasutati liivikeelset terminit *Usmes* ning vaid üheksa talu puhul lätiikeelset *jauns wirs*.²⁰ See näitab liivi talupoegade suuremat osakaalu sealsetes taludes, kuid suurimal määral oli liivlasi rannakülades, mis hoidsid vanast usukombestikust kauem kinni ja sellega seoses isegi põgenesid viimase

Regimente so sie in der Heydenschafft gehabt / auch ihren Sitten / Geberden / Gewonheiten / Natur und Eigenschafften [et]c. gründlich und ümbständig Meldung geschicht. Dorpt in Liefland: Johann Vogel, 1649, lk 2.

¹⁸ A. Švābe, Limbažu brīvības grāmata. – Latvijas Universitātes Akadēmiskās Sabiedrisko Zinātņu Biedrības Rakstu krājums. 2. kd. Rīgā: A/S Valters un Rapa, 1939, lk 25.

¹⁹ Samas, lk 26; Riia viljavakk oli veidi vähem kui 70 liitrit teri.

²⁰ M. von Vegesack, Die untergegangenen Dörfer in den sieben nördlichsten Kirchspielen des ehemaligen Erzstifts Riga. – Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga. Vorträge aus dem Jahre 1931/32. Riga: W. F. Häcker, 1932, lk 17.

ordumeistri Gotthard Kettleri valitsetud Kuramaale.²¹ Kalurite hulgas juurdunud katoliiklikku traditsiooni on veel 1615. aastal kinnitanud jesuiidist preester Erthmanus (Tolgsdorff), kes liivlasi oma filoloogilise piiratuse tõttu küll eestlasteks (*Esthones*) nimetas, kuid tõstis esile kalurite tungiva palve õnnistada nende paate ja võrke.²² Sellise kombe olid Umurga (lad *Ubner prope Lemselium*) kalurid pärinud oma esivanemalt ja väitsid tundvat õnnistatud esemete taevalikku jõudu. Puuduvad andmed, et usupuhastus oleks Liivimaa põlisrahvaid reformatsiooni algaastatel tugevasti mõjutanud, mistõttu oleks loogiline eeldada 1525. aastal neile määratud kirjanduse pärinemist humanistlikust traditsioonist. Seda kandsid ka Rostockis õppinud Velde ja Brandes, kes rahvakeelsete trükiste loo jäädvustasid. Samas pole katoliku aja liturgilised raamatud usupuhastusliikumist üle elanud ja neid on mujalgi Põhja-Euroopas hävitatud nii kirikute pildirüüste kui ka kloostrite vara rikkumise käigus.²³ Esimese usupuhastuslaine üle elanud Saare-Lääne piiskopkonnas on Vana-Pärnu pärusraamatu

kaanetäiteks veel XVI sajandi teisel poolel kasutatud käsikirjalise (ladinakeelse) missaali pärgamentlehti.²⁴ Tugeva materjali praktiline väärtus ületas ilmselt paberile trükitud missaali või breviaari lehtede oma, kuigi 1929. aastal leiti just kõdunenud köite korrastamisel üheteistkümne lehe fragmendid, mis pärinesid 1535. aastal Wittenbergis trükitud ja 1537. aastal Tallinnas sisuliste vigade tõttu keelatud katekismusest. Selle tarvis Tallinna Pühavaimu kiriku õpetaja Johann Koelli maa-keelde tõlgitud teksti osad on taaskasutuse tõttu säilinud, kuid ilmselt juba pärast 1524. aastat üles tähendatud eestikeelsed palved ja usutunnistus Kullamaa vaku- raamatus võivad samuti pärineda mõnest vanemast trükisest, mida me ei tunne.²⁵ Põhjusi, miks Lübecki toomdekaani nimetatud trükised ega teised sellelaadsed meieni pole jõudnud, võiks üles lugeda mitu, kuid sama ilmne on ka XV sajandil tekkinud vajadus rahvakeelse vaimuliku kirjanduse järele, mis pidi hõlmama nii läti-, põhjaeesti-, lõunaeeesti- kui ka liivikeelseid teoseid. Ühe või teise keele välja arvamine nende hulgast vajaks selgeid põhjendusi.

Kokkuvõttes on XVI sajandi alguse konteksti arvestades tõenäoline, et Brandese koostatud protokollis otseselt luterlikuks nimetamata trükised kolmes Liivimaa keeles olid traditsiooniline kirjavara, mis näitab vajadust paremini uurida Liivimaal tegutsenud humanistide pärandit. Varasimate trükiste kasutuskeelte määratlemisel on allika napolisõnalisuse ja paralleelsete teadete puudumise tõttu võimalik küll

²¹ A. L. Schlözer, Gesammelte Nachrichten von den Ueberresten der Liven, in Livland und Kurland. – M. Johann Joseph Haigold's Beylagen zum Neuveränderten Rußland. 2. kd. Riga–Leipzig: Hartknoch, 1770, lk 379; A. Vunk, Changes in Livonian first names in Salaca during the 17th and 18th centuries. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri. Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 2016, kd 7, nr 1, lk 109. <https://doi.org/10.12697/jeful.2016.7.1.05>

²² Annales collegii Rigensis Societatis Jesu 1604–1618. – Latvijas vēstures avoti. Jezuītu ordeņa arhīvos. Fontes Historiae Latviae. Societatis Jesu. 2. kd. (Latvijas vēstures avoti 3.) Toim J. Kleijntjenss. Riga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 1941, lk 167.

²³ Vt A. Toftgaard, Battles of books in Denmark from the Reformation to the Great Northern War. – The Baltic Battle of Books, lk 219. https://doi.org/10.1163/9789004441217_012

²⁴ Pärnu linna ajaloo allikad 13.–16. sajandini. Quellen zur Geschichte der Stadt Pernau 13.–16. Jahrhundert. I osa. Koost I. Põltsam, A. Vunk. Pärnu: Pärnu Muuseum, 2001, lk 57–59.

²⁵ Kullamaa käsikirja kohta vt T. Põld, Kullamaa katekismuse lugu. Eestikeelse katekismuse kujunemisest 1532–1632. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999, lk 18.

esitada erinevaid tõlgendusi, kuid needki peavad arvestama allika päritolu ja ajaga. 1525. aastal olid hiljem koolihariduse või kirjakeele ühtlustamisega taandatud Liivimaa väiksemad rahvakeeled veel tugevamatel positsioonidel ja ka liivi keele kõnelejaid oli ilmselt arvestatav hulk. Velde ja Brandese väitel olid Lübeckis koos luterlike teostega arestitud raamatud liivi-, läti- ja eestikeelsed missaalid. Ilmselt ei sisaldanud need teosed alamsaksakeelseid osi, mis oleks Lübecki toomkapiitli asjatundjatele nende sisu lähemalt avanud. Seetõttu pole meil ka enam teada, kuid säilinud allikas on piisavalt informatiivne, et pakkuda erinevaid tõlgendamisvõimalusi ja hoida fookuses XVI sajandi alguse trükikirjanduse arengulugu. Kui seni on Liivimaa esimeste rahvakeelsete trükiste tõlkijate või teksti autoritena välja paku-

tud luterlikke jutlustajaid, siis varasemate põhjaeesti-, lõunaeesti-, läti- ja liivi keelsete trükitud tekstide autoriks võisid olla nii kohaliku keele omandanud mungad kui ka Riia peapiiskopkonna vaimulikud. 1520. aastatel veel humanistidega konkureerinud luterlaste pärand on tänu paremini säilinud allikatele meile küll nähtavam, kuid seni tulemusteta jäänud otsingut rahvakeelsete trükitud missaalide leidmiseks tuleks laiendada usupuhastuseelse aja materjalide valdkonda. 1525. aastal arestitud trükiseid tundmata pole meil küll võimalust lõpuni otsustada nende keeltevaliku üle, kuid samuti ei saa me toona nimetatud keelte nimekirja hilisematele ettekujutustele kohandada.

ALDUR VUNK

1525. aasta eestikeelne trükitud raamat – kas ikka veel mõistatus?

Võõra pilgu all

Esimese eestikeelse trükitud raamatu lugu tundub, peamiselt tänu Paul Johanseni ja Jüri Kivimäe uurimustele,¹ olevat põhjalikult läbi kirjutatud, selle iga aspekt hoolega läbi vaetud ja valgustatud ning pilt asjast

nii klaar, kui napid allikaandmed lubavad. Tegelikult pole see sedastus päris täpne, sest tõlgendused on läinud olemasolevatest andmetest palju-palju kaugemale. Kohe pärast Lübecki toomdekaani ülestähendustes leiduva teate ilmsiks tulekut² pakus Johansen oma 1959. aastal ilmunud kirjatöös välja hulga lennukaid mõtteid, mille Eesti ajalookirjutus on hiljem valdavalt omaks võtnud, kuid mis ei põhine otseselt ühelgi realsel allikateatel. See on „ilus muinasjutt”, mis võis põhimõtteliselt võimalik olla, kuid mida ei saa (vähemalt seni veel) millegagi tõestada. Tuleb tunnistada, et ka Läti ajaloolastel pole 1525. aasta raamatult saladuseloori kergitamisega rohkem õnne olnud – on ikka vaid

¹ P. Johansen, Gedruckte deutsche und un-deutsche Messen für Riga 1525. – Zeitschrift für Ostforschung 1959, kd 8, nr 4, lk 523–532; J. Kivimäe, Teated eestikeelsest trükisest 1525. – Keel ja Kirjandus 1975, nr 4, lk 197–207; J. Kivimäe, Eestikeelsest trükisest anno 1525. – Eesti vanimad raamatud Tallinnas. Die ältesten estnischen Bücher in Tallinn (Reval). Koost L. Kõiv, M. Luuk, L. Petina, T. Reimo, U. Sildre. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2000, lk 13–35.

² Vt W. Jannasch, Reformationsgeschichte Lübecks vom Petersablaß bis zum Augsburger Reichstag 1515–1530. (Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck 16.) Lübeck: Schmidt-Römhild, 1958, lk 156–158, 377.

oletused.³ Rohkem kui poole sajandi jooksul on Eesti ja Läti ajalookirjutuses 1525. aasta raamatu dramaatiline lugu peensuseni välja töötatud, laiem avalikkus on selle omaks võtnud ning lugu on hakanud elama oma elu.

Teisest kultuuriruumist pärit ja teistsuguse professionaalse pagasiga pilgule ei pruugi aga 1525. aasta raamatu asjaolud kaugeltki nii üheselt arusaadavad ja selged olla. Seda tõestab Saksa maineka reformatsooniuuriija Thomas Kaufmanni artikkel 2025. aasta 5. novembri Frankfurter Allgemeine Zeitungis.⁴ Kirjutis algab intriigeriva küsimusega: kas peab paika, et 500 aastat tagasi põletati esimene läti keelne raamat? Mõni tuhat tähemärki hiljem väljendab ta veendumust, et sellist trükist polegi olemas olnud. Kirjutise algul esitab Kaufmann täiesti põhjendatud küsimusi, näiteks: kes finantseeris raamatute trükkimist? Või kuidas on võimalik, et kusagil kristliku maailma äärel elavate, ristiusus veel harimatute rahvaste⁵ keelde tõlgiti nii ruttu usu-uuendaja Martin Lutheri teos? Tema „Formula missae” nägi ladina-keelsena trükivalgust ju 1523. aastal ja saksakeelsena (üksk „Eyn weyse Christlich Meß zu halten”) veel aasta hiljem. Lisaks toob Kaufmann välja, et läti keelse teksti trükkimisel olnuks vaja erilisi trükitüüpe keele foneetiliste eripärasuste edasiandmiseks, tahtes ilmselt rõhutada ettevõtmise keerukust ja ajakulukust.

³ A. Vilks, Esimesed emakeelsed raamatud. – See esimene raamat. 500 aastat ühist kirjakuultuuri. Vast toim P. Lotman, T. Kõncis. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2025, lk 74.

⁴ Th. Kaufmann, Das war ein Vorspiel nur. – Frankfurter Allgemeine Zeitung 5. XI 2025, lk 3.

⁵ Sellist väljendit kasutab Johannes Brandes, vt J. Kivimäe, Eestikeelsest trükisest anno 1525, lk 16 (*ne inficiat populum adhuc rudem in fide christiana*). Siin ja edaspidi on Johannes Brandese teksti puhul kasutatud Jüri Kivimäe tõlget eesti keelde.

Võõras pilk võib olla arrogantne ja pealiskaudne, aga selles on kindlasti ka värskest, see ei tea juba *a priori*, kuidas on „õige” fakte järjestada või andmeid tõlgendada. Just seepärast tasub taolisi arvamusi tähele panna, isegi kui need kokkuvõttes ei veena.

Puuduv kontekst

Oma väidet, et senine tõlgendus Lübecki toomdekaani Johannes Brandese üles-tähendustest on olnud ekslik ning eesti-, (liivi-?) ja läti keelseid raamatuid pole 1525. aastal Kuldsarve kõrtsis arestitud vaadis kunagi olnud, ei suuda Kaufmann piisavalt tõendada. Kuidagi äraspidine on loogika, mille järgi ei saanud need trükised olla Liivimaa rahvakeeltes, sest teadaolevalt polnud ei eesti ega läti keeles 1525. aastaks veel midagi trükitud. Selle aga seab ta eeltingimuseks, et Lübeckis oleks saadud neid vastavateks ära tunda. Muidugi ilmus Kaufmanni kirjutis päevalehes ja mitte teadusartiklina – see selgitab üliuljast mõttelendu ja vabalt pillatud oletusi. Kuid tõsi on, et esimesel eesti-, (liivi-?) ja läti keelsel luterlikul trükisel napib konteksti. See tuleb nagu sulaselge ilmutus – sabatäht – eikusagilt ja kaob eikuhugi. On hämmastav, et ühestki Liivimaalt säilinud kirjalikust allikast pole leitud mingit osutust sedavõrd mastaapsele ettevõtmisele. Missugune mõjuvõimas institutsioon või isik Liivimaal suutis nii erilise ettevõtmise teostada ja rahastada jälgi jätmata ning seejärel vaikides alla neelata raamatutest ilmajaamise? 1535. aastal ilmunud Wanradti-Koelli katekismuse puhul on teateid nii trükkimise rahastamise kui ka hiljem teose keelamise kohta.⁶ Tekitab hämmastust, kuidas sai 1525. aasta raamatu tõlkimine-trükkimine toimuda äärmiselt lühik-

⁶ Vt K. Altof-Telschow, Wanradt-Koelli katekismus ja tema aeg. – Eesti vanimad raamatud Tallinnas, lk 63–77.

kese aja jooksul, arvestades, et luterlikud ideed olid Liivimaal alles kanda kinnitamas. Wanradti-Koelli katekismuse üllitamine Saksamaal võttis aega kaks aastat, sellest üle aasta kulus Wittenbergis trükimisyärge oodates. Kui tõenäoline on, et 1525. aasta tekstid trükiti ära kohe, kui käsikirjad trükikotta jõudsid, ilma mingi viivituse või ooteajata? Niipea aga, kui tuua sisse ooteaeg trükikoja, mis halvemal juhul võis ulatuda ühe-kahe aastani, lükkub teoste tõlkimine ja koostamine 1523. või isegi 1522. aastasse ning see muudab pilti väga oluliselt. Pole mõeldav, et luterlik teos tõlgitaks eesti, (liivi?) ja läti keelde, enne kui esimesed reformaatorid Liivimaale või vähemasti Riiast kaugemale jõudsid. Tegelikult ei ütle ka raamatuvaadi arestimise aeg Lübeckis veel seda, millal need trükised trükipressi alt välja tulid.

Senises historiograafias on lähtutud seisukohast, et 1525. aasta raamat pidi olema Martin Lutheri teose tõlge eesti, (liivi?) ja läti keelde. Kõige tõenäolisemaks on peetud missapidamise korra kohta kirjutatud teose „Formula missae” (1523) tõlkimist, kuivõrd see haakub kõige paremini allikas sisalduva infoga luterlike raamatute ja „missis in vulgari liuonico lettico ac Estonico” kohta.⁷ Ent selle juures ei saa jätta küsimata, kelle jaoks olid sellised rahvakeelsed luterlikud trükised mõeldud ehk kes oli nende trükitud tekstide siht-rühm. Aivar Põldvee kirjutab oma mullu ilmunud artiklis: „Esimene eestikeelse tekstiga trükis 1525. aastast oli kahtlemata mõeldud ettelugemiseks.”⁸ Tema arvamusga võib ainult nõustuda. Just nii kir-

jeldab rahvakeelsete tekstide kasutamist kroonik Balthasar Russow: „[---] oma mõisates talupoegadele ja mõisateenijale viit katekismuse peatükki mitesaksa keeles ette lugeda [---]”⁹ See muudab aga ebausutavaks, et esimene eestikeelne trükis oli Lutheri kirjatöö „Formula missae” ehk „Eyn weyse Christlich Meß zu halten” („Missa kord”) tõlge, sest selle ettelugemisel mitesaksa kogudusele poleks olnud mõtet. „Formula missae” annab suuniseid kirikujuhtidele ja kirikuõpetajatele. Näiteks leiab seal järgmise juhise: „Teiseks „Kyrie eleison”, nagu seda seni on kasutatud, mitmesugusel eri viisil olenevalt ajast, võtame üle sellele järgneva inglite kiidulauluga „Gloria in excelsis”. Siiski peab jääma piiskopi võimusesse otsustada, kui sageli ta soovib seda laulu välja jätta.”¹⁰ Samamoodi sisaldab juhiseid preestritele Lutheri teos „Von Ordnung Gottesdiensts in der Gemeine” (1523, „Jumalateenituse korrast koguduses”). Liivimaal oli küll ametis vaimulikke, kes ei mõistnud mitesaksa keelt, kuid sellist, kes ei oleks suutnud lugeda ei ladina ega saksa keelt, vaevalt sai leiduda, nõnda ei olnud põhjust sellise sisuga töid eesti, (liivi?) ja läti keelde tõlkida. On õigupoolest keeruline leida 1525. aastaks ilmunud Lutheri tööde seast niisugust, mida tasunuks tõlkida Liivimaa rahvakeeltes trükkimiseks.

Muidugi ei saa mööda küsimusest, kes tõlkis need tekstid Liivimaa rahvakeelde ja millal seda tehti. Üldiselt lähtuvad kõik käsitlused eeldusest, et teise keelde ümberpanek ei nõudnud eriti palju aega. Tõsi, Lutheri „Formula missae” pole just kõige mahukam teos. Kuid kuulsa Martin Lutheri kirjutise tõlkimist pidi võetama

⁷ „ning missasid, liivimaa, läti ja eesti rahvakeeles”, vt T. Kala, Eesti- ja lätikeelsed trükised aastast 1525. – See esimene raamat, lk 68. Pole siiski lõpuni selge, kas *liuonico*-t tuleb võtta tähenduses: 'liivimaa, s.o läti ja eesti rahvakeeles' või 'liivi, läti ja eesti rahvakeeles’.

⁸ A. Põldvee, Lugeja kasvatamine. Teekonna algus. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 2025, nr 3, lk 111.

⁹ B. Russow, Liivimaa provintsi kroonika. Tlk, komment J. Kivimäe. Tallinn: Tänapäev, 2022, lk 123.

¹⁰ M. Luther, Eyn weyse Christlich Meß zu halten vnd zum tisch Gottis zu gehen. Wyttemberg: [Schirlentz], 1524, lk Br.

siiski vastutusrikka tööna, ei võinud ju lubada, et tõlge oleks saanud ebatäpne või lausa eksitav. Kõrged nõuded tõlke kvaliteedile on aga tugevas vastuolus tõlkimise kiirtempoga. Kokkuvõttes ei saa eitada, et 1525. aasta raamatute puhul selgelt napib reformatsiooni ajaloolist konteksti Liivimaal.

Tähelepanu väärrib osa vaadist leitud raamatute luterlikeks kvalifitseerimise viis. Näiteks „Formula missae” tiitellehel seisab selgelt Martin Lutheri nimi, mistõttu on kummaline, et Brandes kirjeldab, kuidas komisjon uuris trükiseid ja siis otsustas, et need on luterlikud teosed: „[---] tegid nad raamatute pealkirjade järgi kindlaks, et need on luterlikud; [---] vaatasid saksa-keelseid raamatuid [---] ja nad tunnistasid, et need on luteriusu ketserlikud”.¹¹ Kui tiitellehel seisnuks Martin Lutheri nimi, siis muutub Lübecki ekspertiisikomisjoni tegevus kergelt kummastavaks: kas leiti, et Lutheri raamatud on luterlikud? Või tuleb pigem arvata, et tuntud reformaatori nime ei olnud tiitellehel, st need ei olnud tema kirjutised? Sel juhul ei pruukinud need tulla ka mõnest Wittenbergi trükikojast. Pole muidugi välistatud, et suurelt ajaliselt distantsilt on võimatu hoomata Brandese ülestähenduste kõiki eesmärke ja motive: miks ta midagi just sellisel viisil on kirjeldanud. Allika iseloomuga tasub kahtlemata arvestada, Brandese protokolliraamat pole lihvitud ja läbimõeldud väljendusviisi ja keelekasutusega juriidiline dokument või kirjandusteos. Tema ülestähendused on pigem spontaansed märkmed, mis võivad sisaldada mõttelõnga katkestusi, puuduvaid sõnu või mitte kõige läbimõeldumat sõnastust. Nõnda on ohtlik tema sõnadesse n-ö kinni jääda: on ebakindel ehitada tõlgendus üles ühele keelendile.

¹¹ J. Kivimäe, Eestikeelsest trükisest anno 1525, lk 18.

Kas ikkagi piiskop Johannes Kievel?

Pole mingit põhjust mitte usaldada Lübecki toomdekaani ülestähendusi trükiste olemasolu kohta. Kõik muu nendega seonduv jääb aga lahtiseks, konkreetsete andmetega katmata. Kui lähtuda eeldusest, et 1525. aastal ilmsiks tulnud raamatud ei olnud kantud mitte usupuhastuse ideedest, vaid vana õpetuse vaimust, siis sellisena leidub neile piisavalt konteksti.

XV sajandi algul katoliku kirikus reforme algatanud Konstanzi ja Baseli kirikukogudelt tõuke saanud püüdlused süvendada rahva hulgas kristlikku eluviisi leidsid Liivimaal kõlapinda. Usuelu puuduste likvideerimisel omandas preestrite jaoks otsustava tähtsuse rahva keele valdamine. Juba 1422. aastal nõudis Liivimaa maapäev, et rahvale õpetatakse meieisapalvet ja *Ave Maria* palvet, ristiusu 12 peatükki ja kümnet käsku ning selgitatakse seitset surmapattu; 1428. aasta Riia provintsiaalkontsiili otsustes kohustati preestreid õpetama nii meestele kui ka naistele hädaristimise läbiviimist nende emakeeles.¹² On vaevalt usutav, et preestrite kogu töö tekstide rahvakeelde panemisega jäi ainult suulisesse vormi. Ei ole vähimatki põhjust arvata, et aastail 1524–1528 Kullamaa koguduse katoliku preestrina teeninud Johannes Lelow oli esimene, kes kirjutas enda tarbeks üles eestikeelsed palved ja usutunnistuse, kindlasti

¹² Akten und Rezesse der livländischen Ständetage. 1. kd, 3. v. Toim L. Arbusow. Riga: Jonck & Poliewsky, 1926, nr 299 § 4, lk 262–263; Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch. 7. kd. 1423 mai – 1449 mai. Toim H. von Hildebrand. Riga–Moskau: J. Deubner, 1881, nr 690 § 25, lk 481–482; vrd L. Arbusow, Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland. Leipzig: Verlag M. Heinsius Nachf., 1921, lk 52; I. Põltsam, Eesti raamatu ajaloo algus – kas luterliku või katoliku kirjasõnaga? – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 2000, nr 2, lk 16–19.

olid preestrid Liivimaal teinud seda juba ammu enne teda. Huviäratav on Saare-Lääne piiskopi 1521. aastal maaomani-kele pandud ülesanne pidada ülal üht „vaest” ehk talupoega, kes õpetaks lastele ja loeks ette meieisapalvet, usutunnistust ja kümmet käsku.¹³ Sellise nõude puhul poleks sugugi kohatu eeldada käsikirjalise (või trükitud?) teksti olemasolu lugemis- oskusega „vaesele” kasutamiseks.

Humanismi mõjud intensiivistasid ja avardasid usuelu parendamise püüdlusi Liivimaal XVI sajandi algul. Selle väljenduseks oli kõrgema kooli loomise kava kodaniku- ja talupojalaste õpetamise tarvis,¹⁴ rahuldumaks nõudlust rahvakeelt oskavate vaimulike, eeskätt kihelkonna-preestrite järele. Riia peapiiskopi Jasper Linde algatuse võttis üle Saare-Lääne piiskop Johannes IV Kievel. Tema kutse peale tuli 1522. aastal Saaremaale Rostocki humanist ja ülikooli rektor Egbert Harlem kõrgema kooli asutamisega seonduvat arutama.¹⁵ Rostocki, eriti sealse ülikooliga oli liivimaalastel keskajal tihedad sidemed. On huvitav, et Harlem, kes pidi peamiselt vaimulikke koolitava õppeasutuse juhatajaks saama, ei olnud teoloog, vaid filoloog. Liivimaale plaanitavale õppeasutusele olid eeskujuks nn ühiselu vendade koolid, mis levisid XV sajandi lõpul kogu Põhja-Saksa-maal, ent mille tuntuimaks keskuseks kujunes Deventer.¹⁶ Nn ühiselu vendade maja oli ka Rostockis, kus nad 1475. aastal

asutasid linna esimese trükikoja.¹⁷ Võib-olla tasuks 1525. aastal Lübeckis arestitud raamatute võimaliku ilmumiskohana vaadata hoopis Rostocki poole? Arvestades Kieveli ja Harlemi tihedat suhtlust, pole välistatud, et rahvakeelsed tekstid jõudsid viimase vahendusel Rostocki, ning miks mitte ühiselu vendade trükikotta. Igatahes loob piiskop Johannes Kieveli tegevus konteksti, kuhu rahvakeelsete usutekstide trükkimine sobitub ilma vaevata ja täiesti loogiliselt.

Pole imestada, et rahva usulise harimise seisukohalt olulisi tekste soovisid Liivimaa prelaadid lasta ära trükkida, andmaks võimalust neid mittesaksa keeles lugeda ja ette lugeda, võib-olla oli plaan kasutada neid ka õppetöös. Eespool loetletud palvetest ja muudest tekstidest raamatute koostamiseks polnud spetsiaalset tõlketööd vaja teha, sest need olid XVI sajandi alguseks rahvakeelsena olemas, võimalik isegi, et mitmes versioonis. Avaldamiseks tuli need lihtsalt kokku koguda. Sellest johtuvalt ei saa lõpuni välistada eesti- ja läti-keelsete trükiste kõrval liivikeelsete olemasolu Kuldsarve kõrtsis arestitud vaadis.

Tuleb tõdeda, et 1525. aasta mõistatuslikud trükised pakuvad jätkuvalt peamurdmist. Kuni pole leitud täiendavat infot või trükiseid endid, jäävad õhku mitmed vastuseta küsimused. Kindel on ainult see, et enne kui eesti-, (liivi-?) ja läti-keelseid tekste hakati trükkima ning selle abil keelt standardiseerima, oli kirjakeele arengus pikk käsikirjaline periood, millest paraku on andmeid säilinud äärmiselt vähe.

INNA PÕLTSAM-JÜRJO

¹³ Akten und Rezesse der Livländischen Ständetage. 3. kd. Toim O. Stavenhagen, L. Arbusow. Riga: J. Deubner, 1910, nr 117, lk 348–349. Vrd **S. Vahtre**, Uue kooli rajamise kavatsus Vana-Liivimaal reformatsiooni eelõhtul. – Kleio. Ajaloo ajakiri 1988/1989, nr 1, lk 32, 34.

¹⁴ Akten und Rezesse der Livländischen Ständetage. 3. kd, nr 129, lk 376.

¹⁵ **S. Vahtre**, Uue kooli rajamise kavatsus Vana-Liivimaal reformatsiooni eelõhtul, lk 35.

¹⁶ Samas, lk 33.

¹⁷ Vt **N. Krüger**, 525 Jahre Buchdruck in Rostock. Die Druckerei der Brüder vom Gemeinsamen Leben. (Veröffentlichungen der Universitätsbibliothek Rostock 132.) Rostock: Universitätsbibliothek Rostock, 2001.

Liivi keele võimalikkusest Lübecki raamatuloos 1525

Liivlaste ajalool ei näi enam eestlaste seas olevat eestkõnelejat. Aastate eest kavatses ajaloolane Enn Tarvel (1932–2021) kirjutada liivlaste etnilise ajaloo, kuid raamatut sellest kavast ei saanud. Tema lähemaks mõttekaaslasel sel teemal oli arheoloog Evald Tõnisson (1928–2001), kelle sulest oli 1974. aastal ilmunud saksakeelne monograafia Koiva liivlastest.¹ Tänapäeval tundub, et liivlased on jäetud peamiselt keeleteadlaste hoole alla.

Võttes kokku lõppeva eesti raamatu aasta kogemuse, ilmneb, et paljukorratud fraasi liivi-, läti- ja eestikeelsetest trükitud missaraamatutest, mille Lübecki raad 1525. aastal arestis ning mida läti ja eesti keele kontekstis on korduvalt arutatud, pole liivi keele võimalikkuse küsimuses enam üritatud selgitada. Kui arvata, et liivi keele tõlgendusest kui ebausutavast oletusest on loobutud ebamäärasema liivimaa keele kasuks, siis niisugust järeldust ei saa pidada lõplikult tõestatuks. Aldur Vungi kirjutis siinses ajakirjanumbris juhib sellele õigustatult tähelepanu, kuid leiab, et tõendite vähesuse tõttu pole kindel, kas tegemist oli luterlike või pigem katoliiklike trükistega. Sellist seisukohta on avaldatud ka varem.²

Piirdugem siiski liivi keele võimalikkuse küsimusega. Autoriteetses koguteoses

„Liivlased. Ajalugu, keel ja kultuur” (2011) 1525. aasta trükiste arutelu ei leidu. Mauno Koski mainib kirikukirjanduse tõlkimisega seoses samas teoses, et ladinakeelset fraasi on küll tõlgitud „liivlaste rahvakeele läti keele ja eesti keele” tähenduses, kuid järeldab Haralds Biezaisi autoriteedile tuginedes, et „liivi rahva all mõeldi Liivimaa asukaid, kes olid enamasti lätlased”,³ mis mitmekordse tõlke järel kõlab paradoksaalsena. Ka Valts Ernštreitsi väitekirjas „Liivi kirjakeel” (2013) on välditud vastakaid arvamusi 1525. aasta trükiste liivi või liivimaa keele asjus. Seepärast on põhjust 1525. aasta fraasi asjaolud ja tõlgendused liivi keele osas uuesti üle vaadata ning ununud historiograafiat meelde tuletda.

Lübecki toomdekaani Johannes Brandese ladinakeelses protokoll- ehk päeva- raamatus on 8. novembril 1525 kirja pandud, et eelmisel öhtul, seega 7. novembril, tulnud Lübecki raesekretär, magister Paulus van der Velde tema juurde ja teatanud, et Kuldsarve võõrastemajas oli raad arestinud vaaditäre luterlikke raamatuid (lad *vaß plenum libris lutterianis*), samuti missaraamatuid liivi, läti ja eesti rahvakeeles (*Eciam missis in vulgari liuonico lettico ac Estonico*), et neid ei saaks laevaga Riiga toimetada nakatamaks ristiusus veel harimata rahvast.⁴ Lugu, mille Brandes oma käega kirja pani, pole põhjust pidada väljamõeldiseks ega võltsinguks, mida katoliku toomkapiitel ja raad kasutasid relvana võitluses luterluse vastu Lübeckis.

³ M. Koski, Mis on Liivimaa erinevatel aegadel olnud? – Liivlased. Ajalugu, keel ja kultuur. Koost, toim R. Blumberga, T. Mäkeläinen, K. Pajusalu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2011, lk 62.

⁴ Die Protokolle des Lübecker Domkapi- tels 1522–1530. (Veröffentlichungen des Schleswig-Holsteinischen Landesarchivs 30. Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden 12.) Toim E. Ehler, S. Pettke, W. Prange. Neumünster: Wachholtz, 1993, lk 252.

¹ E. Tõnisson, Die Gauja-Liven und ihre materielle Kultur (11. Jh. – Anfang 13. Jhs.). Ein Beitrag zur ostbaltischen Frühgeschichte. Tallinn: Eesti Raamat, 1974; vt ka E. Tõnisson, Muistsed liivlased ja Kuramaa liivlased. – Keel ja Kirjandus 1970, nr 8, lk 461–466.

² I. Põltsam, Eesti raamatu ajaloo algus – kas luterliku või katoliku kirjasõnaga? – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 2000, nr 2, lk 13–19.

Fakti ennast pole vaja taandada ka usuküsimuseks, nagu hiljuti on kirjasõnas väidetud, et 1525. aasta lätikeelset trükitud raamatut pole suure tõenäosusega kunagi eksisteerinud – see väide laieneb mõistagi ka eesti- ja liivikeelsele trükisele.⁵ Saksa reformatsiooni ajaloo juhtiva kirjutaja tühistav järeldus, mis eirab pikka historioografiat, sunnib algallika poole tagasi pöörduma.

Toomdekaan Brandese käega 8. novembril 1525 Lübeckis tehtud sissekanne üllatab raamatute küllalt täpse määratlusega, samuti keelte eristamisega. Kuidas oli võimalik, et kohe pärast vaadi avamist mõisteti, et see oli täis luterlikke raamatuid, mille keelt küll ei märgita, lisaks neile aga veel missaraamatuid liivi, läti ja eesti rahvakeeles? Ta polnud ju ise neid raamatuid näinud, üksnes kuulis raesekretär Paulus vam Velde jutust. Raesekretär oli kahtlemata haritud mees, Rostocki ülikooli juuramagister, kes suutis ladina- ja saksakeelseid raamatuid lehitse-des kas või tiitellehe põhjal taibata, et tegemist on Martin Lutheri töödega. Kuid läti- või eestikeelsete tekstide äratundmine ja lugemine käis talle kindlasti üle jõu. Seega langeb ära võimalus, et mittedaksakeelsete trükiste kohta saadi teada kinnivõetud kaupmehe esimesel ülekuulamisel ehk ka pealekaebaja suu läbi. Küllap oli nende trükiste tiitellehtedel ka vastav ladina- või saksakeelne tekst ehk koguni olid need mitmekeelsed.

Brandese päevaraamatus leiduva fraasi transkribeerimisel, tõlkimisel ja tõlgendamisel ilmneb mitmeid raskusi. Paljudes Eesti vanema kultuuriloo käsitlustes omaks võetud sõnastus, et mainitud on liivi- (vs. liivimaa-), läti- ja eestikeelsed raamatud, pole siiski kindel. Wilhelm Jannasch kirjutas esimesena, et need olid

missaraamatud liivimaa, läti ja eesti keeles („Messen in livländischer, lettischer und estnischer Sprache”), selgitamata, mida ta „liivimaa keele” all mõtles.⁶ Paul Johansen väitis aga kõhklemata, et missaraamatud olid liivi-, läti- ja eestikeelsed („Messen in livischer, lettischer und estnischer Sprache”).⁷ Läti usundi- ja kultuuriloolane Haralds Biezais ei nõustunud ladinakeelse väljendi *in vulgari liuonico* tõlkimisega „liivi keeleks”, osutades, et juba Jannasch asetas sõnad *lettico ac estonico* komade vahele. Tollase ortograafia või pigem ortograafia puudumise kohaselt ei ole Brandese päevaraamatu algtekstis kirjavahemärke. Biezaisi järgi on Jannaschi tõlgendus „liivimaa, läti ja eesti keeles” õige, ent kuna eraldiseisvat liivimaa keelt ei eksisteeri, siis tuleb seda mõista nii, et Brandes tahtis osutada geograafilises mõttes Liivimaa rahvakeelele.⁸ Biezais lisas veel tõendi, et Sebastian Münsteri teoses „Cosmographiae universalis” (1550) trükitud lätikeelse meieisapalve kommentaaris märgitud *lingua Liuonica* saab tähendada üksnes läti keelt. Seepärast leidis Biezais, et vaidlusaluse fraasi peaks tõlkima järgmiselt: „liivimaa rahvakeeles, läti ja eesti keeles”. Vastuses Biezaisi kriitikale ei lükanud Johansen neid vastuargumente tagasi,

⁶ W. Jannasch, Reformationsgeschichte Lübecks vom Petersablaß bis zum Augsburger Reichstag 1515–1530. (Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck 16.) Lübeck: Schmidt-Römhild, 1958, lk 157.

⁷ P. Johansen, Gedruckte deutsche und un-deutsche Messen für Riga 1525. – Zeitschrift für Ostforschung 1959, kd 8, nr 4, lk 523.

⁸ H. Biezais, Über die livische Sprache. – Orbis. Bulletin international de documentation linguistique, kd 10, nr 2, lk 488. Vrd tema hilisema tööga: H. Biezais, Beiträge zur lettischen Kultur- und Sprachgeschichte. (Acta Academiae Aboensis A. Humaniora 47:2.) Åbo: Åbo Akademi, 1973, lk 28, kus leidub teade, et Riia peapiiskopi ühe 1485. aastast pärineva alamsaksakeelse üriku puhul on märgitud *in vulgari Livonico*.

⁵ Th. Kaufmann, Das war ein Vorspiel nur. – Frankfurter Allgemeine Zeitung 5. XI 2025, lk 3.

vaid osutas, et XVI sajandi ladina tekstides on raske vahet teha, millal *Liunonii* ja *Liuvonienses* tähistavad liivlasi või liivimaalasi.⁹ Selline dilemma ulatub tagasi juba XIII sajandi ladinakeelsetesse allikatesse, isearanis Henriku Liivimaa kroonika teksti, kus etnonüümide *Lyvones* (peamiselt 'liivlased') ja *Lyvonienses* ('liivimaalased') eristamine pole tihti kindel.¹⁰ XVI sajandi allikates on vahe siiski põhimõtteline, sest liivimaalaste all on üldjuhul mõeldud Liivimaal elavaid sakslasi ja see ei hõlma mittedakslasi, kelle hulka liivlasedki kuulusid. Johansen jäi vastulauses Biezaisile liivi keele tõlgenduse juurde, tuues selle toetuseks tsitaadi Albert Krantzi teosest „Wandalia” (1519): „[...] linguarum per Liunioniam diuersitas [...] Liuones, Estonnes, Letti, Curones nihil habent in lingua commune” ('keelte mitmekesisus Liivimaal [...] liivlastel, eestlastel, lätlastel, kuralastel pole keeles midagi ühist'), mida tema arvates ka Brandes pidi olema lugenud.¹¹ Järelikult oli juhtivates hansalinnades Lübeckis ja Hamburgis veel enne 1525. aastat olemas üpris selge teadmine Liivimaa erinevatest rahvastest ja nende keeltest, sealhulgas liivlaste keelest.

Kuid naaseme taas Münsteri „Kosmograafia”, nimelt selle 1550. aastal ilmunud täiendatud saksakeelse väljaande juurde. Teadaolevalt täiendas selle Liivimaa kirjeldust Münsteri usaldusmees, Hessenist pärit saksa humanist Johannes Hasentöd-

ter (1517–1586), kes ise oli aastatel 1547–1548 Liivimaal viibinud.¹² Just tema vahendas Münsterile lätikeelse meieisapalve, mis „Kosmograafias” on trükitud ühes reaalse tõlkega saksa keelde. Kuid sellele eelneb Hasentödteri selgitav tekst, et Liivimaal on palju keeli, mis aga üksteisega ei sarnane. Tallinnas ja Tartus räägivad nad üht keelt, mis on *Estensch* ehk siis eesti keel. Riia ümbruses (*vmb Riga*) aga pruugitakse *Lyuisch*, mis on see õige *Liflendisch sprache* ('Liivimaa keel').¹³ Samal aastal trükitud ladinakeelses väljaandes leidub tõepoolest märkus *circa Rigam, lingua Liuonica*, kuid tõlkes on kaduma läinud saksakeelne sõna liivi keele kohta.¹⁴ Hasentödter tõenäoliselt eksis, kui jätkas, et talupojad palusid meieisapalvet keeles, mille üleskirjutus ja tõlge tal käepärast oli, kuid see polnud liivi keel, vaid hoopis läti keel. Münsteri ladinakeelse väljaande põhjal väitis läti keeleteadlane Kārlis Draviņš (1901–1991) juba 1952. aastal, et Hasentödteri mainitud *lingua Liuonica* sai olla vaid läti keel, kuna meieisapalve oli selles keeles,¹⁵ ja seda arvamust on kinnitanud Biezaisi järel palju teisi autoreid.¹⁶

⁹ P. Johansen, Zur Frage des ältesten livischen Druckes. – Ural-Altaische Jahrbücher 1962, kd 34, v 3/4, lk 258–259.

¹⁰ Vrd J. Kivimäe, *Henricus the Ethnographer: Reflections on Ethnicity in the Chronicle of Livonia. – Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier: A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia*. Toim M. Tamm, L. Kaljundi, C. S. Jensen. Farnham: Ashgate, 2011, lk 86–89. <https://doi.org/10.4324/9781315575186>

¹¹ P. Johansen, Zur Frage des ältesten livischen Druckes, lk 259.

¹² Tema kohta vt P. Johansen, Rahvuslikud eelarvamused ja alaväärsustunne sotsiaalse tegurina keskaegsel Liivimaal. – P. Johansen, Kaugele aegade sära. (Eesti mõttelugu 65.) Koost J. Kivimäe. Tartu: Ilmamaa, 2005, lk 342–344; J. Kreem, Sebastian Münster ja Liivimaa. – Akadeemia 1995, nr 3, lk 516–521.

¹³ S. Münster, Cosmographie oder beschreibung aller lānder / herschafften / fürnemsten stetten / geschichten / gebreüche[n] / hantierungen etc. Basel: Petri, 1550, lk 932. [VD16 M 6693.]

¹⁴ S. Münster, Cosmographiae uniuersalis Lib. VI. [etc]. [Basel: Petri, 1550], lk 789. [VD16 M 6714.]

¹⁵ K. Draviņš, Das Hasentötersche lettische Vaterunser. – Studi Baltici 1952, kd 9, lk 230.

¹⁶ A. Apinis, J. Zemzaris, Pirms 440 gadiem. – Karogs 1966, nr 9, lk 154–156; A. Apinis, Latviešu grāmatniecība. No pirmsākumiem līdz 19. gadsimta beigām. Rīga: Liesma, 1977,

Johanseni veendumust liivi keelest 1525. aasta trükistes toetasid eesti keeleteadlased Julius Mägiste ja Paul Ariste ning teoloog Toomas Paul.¹⁷ Liivimaa vanema kirikukirjanduse pädev tundja Pēteris Vanags sedastas 2008. aastal, et teadlased pole jõudnud kokkuleppele, mida vaidlusalune fraas *in vulgari liuonico* tähendab.¹⁸ Põhimõtteliselt sama nendib äsja ilmunud lühikäsitluses ka Tiina Kala: küsimus sellest, kas tegemist oli liivi keelega või „liivimaa keelega” läti ja eesti keele üldnimetusena, jääb vastuseta seni, kuni trükiseid endid ei ole leitud.¹⁹ Selle väitega nõustudes võib veel lisada, et „liivimaa rahvakeel” oli vaevalt küll Liivimaal pruugitud alamsaksa keel, mis katoliku vaimulike arvates oli küll vulgaarne ehk rahvakeelne, ent oli Lübeckis räägitava alamsaksa dialektiga vägagi sarnane. Eeltoodud Hasentödteri

eksimus võib siiski olla tõend liivi keele kasuks.

Historiograafiline ristküsitlus liivi keele võimalikkusest ei piirdu ainult Brandese ladina fraasi dekonstrueerimisega. Küsida tuleb liivlaste arvukuse ja nende paiknemise kohta 1525. aastal, mis oleks mõistagi eraldi uurimisülesanne. Hasentödter ometi ei eksinud, kui vahendas Münsterile, et Riia ümbruses räägitakse liivi keelt. Ja mitte ainult linna ümbruses, vaid ka Riias endas. Leonid Arbusow viitas juba läinud sajandil, et kogu keskaja vältel toimus sellel vanal liivlaste asualal lätlaste pealetung ehk liivlaste lätistumine, kuid selle protsessi algus, kulg ja lõpp jäävad tumedaks.²⁰ Riia transporditööliste gildides tegutsesid hiliskeskajal ja reformatsiooni aegu kõrvuti lätlastega ka liivlased.²¹ Riia Jakobi kirikus pidas alates 1524. aastast lätikeelseid jutlusi Nicolaus Ramm (ka Ramme, Ram). Ta oli Rostocki ülikooli kasvandik, kes oli ajuti ka Riia õllekandjate gildi kirjapidaja ning Johanseni arvates võis ta olla 1525. aasta trükiste tõlkija nii läti kui ka liivi keelde, et paremini teenida oma mittedaksa kogudust.²²

Et Lübeckis 1525. aastal arestitud trükised pidid jõudma Riiga, on igati arusaadav. Reformatsiooni konfliktse faasi kõrgpunktiks Riias peetakse 1524. aastat, mil toimus pildirüüsteliikumine.²³ Rahutuste järel pidid evangeelsed jutlustajad,

lk 35; **T. Karma**, Liivi raamatukeel ja liivi raamat. – Keelereform ja raamat. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 3.) Toim H. Vihma. Tallinn: [Eesti Rahvusraamatukogu], 1993, lk 170; **T. Karma**, Kas liivi keel on juba valmis? – Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloost. Toim J. Peebo. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 1.) Tartu: [Tartu Ülikooli Kirjastus], 1995, lk 36.

¹⁷ **J. Mägiste**, Vanhan kirjaviron kysymyksia. (Tietolipas 64.) Helsinki: SKS, 1970, lk 48–49; **P. Ariste**, Läti raamatuasjandusest. – Edasi 9. IV 1978, lk 3; **T. Paul**, Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetest kuni 1999. aastani. (Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 72.) Tallinn: Emakeele Selts, 1999, lk 155.

¹⁸ **P. Vanags**, Latvian texts in the 16th and 17th centuries: beginnings and development. – Common Roots of the Latvian and Estonian Literary Languages. Toim K. Ross, P. Vanags. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien: Peter Lang, 2008, lk 174.

¹⁹ **T. Kala**, Eesti- ja lätikeelsed trükised aastast 1525. – See esimene raamat. 500 aastat ühist kirjakultuuri. Vast toim P. Lotman, T. Kencis. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2025, lk 69.

²⁰ **L. Arbusow**, Studien zur Geschichte der lettischen Bevölkerung Rigas im Mittelalter und 16. Jahrhundert. – Latvijas Augstskolas Raksti. Acta Universitatis Latviensis 1921, nr 1, lk 77.

²¹ Vt lähemalt: **G. Strenga**, Turning transport workers into Latvians? Ethnicity and transport workers' guilds in Riga before and after the Reformation. – Journal of Baltic Studies 2021, kd 52, nr 1, lk 61–83. <https://doi.org/10.1080/1629778.2020.1863238>

²² **P. Johansen**, Gedruckte deutsche und un-deutsche Messen für Riga 1525, lk 528–529.

²³ **M. Pabst**, Riga als Beispiel für Städtereform in Nordosteuropa. – Nordost-Archiv.

nagu Andreas Knopken Peetri kirikus, Sylvester Tegetmeyer ja Nicolaus Ramm Jakobi kirikus, hakkama uut kirikukorda looma. Oli tekkinud suur vajadus juhistele, kuidas läbi viia jumalateenistust, mis rajaneb evangeeliumi usul, kuidas ristida lapsi ja milline on missa pidamise kord, millised on sobivad kirikulaulud, ning seda kõike enne veel, kui Martin Lutheri „Saksa missa” ja „Väike katekismus” valmisid ja trükiti.²⁴ Olgugi et lähemad and-

med 1525. aasta hilissügisel Lübeckis kinni peetud trükiste sisu kohta puuduvad, on liivi-, läti- ja eestikeelsete katoliku missa- raamatute oletamine nende hulgas paraku ebatõenäoline.²⁵ Siinses kirjutises toodud asjaolud üritasid veenda lugejat Liivimaa reformatsiooniloo algusaja tormilistes arengutes, kus Riia mittesaksa koguduste jumalateenistustel kõrvuti lätlastega ka kahaneva ja assimileeruva liivi rahvarühma eest hoolt kanti.

Zeitschrift für Regionalgeschichte 2016, kd 25, lk 38–42.

²⁴ Vrd: J. Smend, Die evangelischen deutschen Messen bis zu Luthers Deutscher Messe. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1896; H. B. Meyer SJ, Luther und die Messe. Eine liturgiewissenschaftliche Untersuchung über das

JÜRI KIVIMÄE

Verhältnis Luthers zum Meßwesen des späten Mittelalters. Paderborn: Bonifacius, 1965.

²⁵ I. Põltsam, Eesti raamatu ajaloo algus – kas luterliku või katoliku kirjasõnaga?, lk 16.

Liivi kirjakeele lätetest kirikukeele peeglis

Nüüd juba üle viiesaja aasta tagasi, kui Lübecki toomdekaan Johannes Brandes tegi 8. novembril 1525 päevikukande Lübecki rae otsusega arestitud missa- raamatutest, milles oli tekste *in vulgari liuonico lettico ac Estonico* 'liivi, läti ja eesti rahvakeeles', ei olnud veel olemas liivi, eesti ega läti keelt tänapäevasel kujul. Nende kolme koos nimetamine osutab aga tava, kuidas tollal kutsuti saksa kultuuriruumis olnud Baltimaade tuntumaid etnoseid, nende elupaiku ja keeli. Seejuures liivi esimesena mainimine on ootuspärane, sest liivlased olid piirkonna titulaarrahvas, nemad võtsid esimestena vastu ristiusu ja nende järgi hakati ka kogu regiooni kutsuma Liivimaaks.¹ Läti (*lettico*) kirjuta-

mine teisena võis viidata geograafilisele lähedusele liivlastega, kuigi lätlaste (sks *Letten*) asualad jäid liivi keskustest algul ida ja lõuna poole. Eesti (*Estonico*) on siin tähistanud ilmselt põhjapoolseid, eelkõige Põhja-Eesti alasid ning seal räägitud keelt. Need kolm rahvast on olnud kauaaegsed naabrid, kelle keelte ühine ajalugu ilmneb eriti selgelt kultuurimuutusi väljendavates keeleregistrites, millest kirjakeele arengu jaoks on kesksemaid religiooniga seotu ehk kirikukeel.

Aastaks 1525 olid liivlased, eestlased ja lätlased elanud juba kümmekond põlve katoliiklikul Vanal Liivimaal ning nende keeltes oli välja kujunenud mitmeti sarnane kirikukeele kasutus, mida näitab vastav sõnavara ja kanooniliste vormelite struktuur. Saksa emakeelega preestrid tõlkisid või lasid nähtavasti koguduseliikmetel tõlkida esimesi sakraalseid tekste nii eesti, läti kui ka liivi keelde, et kasutada neid oma teenistuses, seda juba alates XIII sajandist. Järgnevas arutelus vaatlen risti-

¹ Vt M. Koski, Mis on Liivimaa erinevatel aegadel olnud? – Liivlased. Ajalugu, keel ja kultuur. Toim R. Blumberga, T. Mäkeläinen,

K. Pajusalu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2011, lk 53–73.

usu põhisõnavara, keskendudes liivi keelele ning võrreldes seda eesti ja osalt läti keelega. Liivi kirikukeele algupära ja seoste jälgimine võiks anda uut mõtlemisainest seal, kus puuduvad otsesed kirjalikud andmed. Omal kohal on siin samuti Liivimaa ja Kuramaa liivi keele andmete võrdlus, sest nende kahe liivi keelekuju kõnelejad pole omavahel tihedalt kokku puutunud aastasadu. Loodan, et see arutluskäik annab uut indu otsida nii liivi kui ka eesti ja läti keele vanimaid kirjalikke mälestisi.

Kristiina Ross on avanud keskaegse eesti niinimetatud libakirjakeele olemust, keskendudes vaimulikule diskursusele.² Ross esitab kaudseid tõendusi sellest, kuidas juba keskajal hakati Liivimaa kohalikesse keeltesse tõlkima ladinakeelseid vaimuliku sisuga tekste. Selle kohta on esimene selge teade 1205. aastast, kui Riias tõlgiti vastsest ristituule ja ka paganaile prohvetimängu.³ Tõllal oli Riia ja selle ümbrus asustatud liivlastega, tõenäoselt oli siis kohalikuks keeleks liivi. Sel ajal oli liivi asuala Liivi lahe randadel ja nendega seotud sisemaal veel üsna kompaktne ning võib arvata, et ristiusu sõnavara, mis võeti keskajal kasutusele Väina ja Koiva liivi keskustes, jõudis varakult liivi asustuse äärealadele. Õigupoolest üksnes need sõnad, mis tulid keelde küllalt vara ehk rohkem kui viissada aastat tagasi, saidki levida kogu liivi keelealal. Viimastel sajanditel on olnud võimalik talletada liivi keelt ainult selle ajalooliselt suure territooriumi kahel erineval äärel, praeguses Põhja-Lätis Salatsi ümbruses ning praeguses Lääne-Lätis Kuramaa põhjatipu rannakülades. Neid kaht piirkonda on mitu sajandit eraldanud rohkem kui saja kilomeetri pikkune

lätikeelne asustus. Kui mõlemal pool, Salatsi kandis ja Kuramaa rannakülades, esinevad liivi kirikukeele sõnad häälikuliselt ja tähenduslikult sarnastena, on need keelde tulnud arvatavasti päris vara, n-ö ühisliivi ajajärgul, mis kestis vaid uusaja alguseni.

Kuna siinse arutluse maht on piiratud, käsitlen vaid kolme liivi sõna: *rõntōz* 'raamat, kiri jm', *pivāstō* 'pühitseda' ja *lōt* 'jumalateenistus' (sõnakujud esitatud tänapäeva liivi kirjakeeles) ning nendega seotud teisi sõnu ja väljendeid. Need vähesed sõnad aitavad loodetavasti teha esmase sissevaate võimalikesse liivi kirjakeele lätetesse ja saada aimu nende vanusest. Liivi kirikukeele ajaloolise kujunemise ja kasutuse terviklik analüüs nõuab palju põhjalikumat uurimust ja jääb edaspidiseks.

Liivi *rõntōz* 'raamat'

Vanim ristiusu sõnavara on liivi keeles nagu eesti ja enamikus teisteski läänemeresoome keeltes pärit ida poolt, vanavene keelest. Sellised sõnad on näiteks *rist*, *papp* ja *pagan*,⁴ kuraliivis *rišt*, *pāp* ja *pagānōz*, salatsiliivis *rist*, *pāp* ja *paganed* 'paganad'.⁵ „Eesti etümoloogiasõnaraamat” peab ka sõna *raamat* vanavene laenuks, mainitud on seejuures soome *raamattu* 'piibel, vana kirjak. raamat',⁶ kuid rohkem vastavaid sõnu teistest läänemeresoome keeltest pole esitatud. Nii on seal esitamata

² K. Ross, Keskaegse eesti libakirjakeele põhjendusi ja piirjooni. – K. Ross, Kingitud kirjakeel. Kirjutisi aastaist 1995–2024. (Emakeele Seltsi toimetised 86.) Tallinn: Emakeele Selts, 2025, lk 19–35.

³ Samas, lk 26.

⁴ K. Pajusalu, Raamatu ja kirja tähendused eesti vanas kirjakeeles. – Keel ja Kirjandus 2025, nr 1–2, lk 9. <https://doi.org/10.54013/kk806a2>

⁵ Salatsiliivi sõnad on esitatud samal kujul kui sõnaraamatus: E. Winkler, K. Pajusalu, Salilivisches Wörterbuch. (Linguistica Uralica. Supplementary Series 3.) Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2009.

⁶ Eesti etümoloogiasõnaraamat. Peatoim I. Metsmägi, koost, toim I. Metsmägi, M. Sedrik, S-E. Soosaar. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2012, lk 411, *sub* raamat.

liivi *rõntõz* 'raamat', samuti ei ole toodud läti *grāmata* 'raamat'. Soome etümoloogid on soome *raamattu*-sõna pidanud võimalikuks eesti laenuks; varem on ka arvatud, et eesti ja liivi sõnad on laenatud balti keelte kaudu või eesti sõna on tulnud muinasvene keelest ja liivi sõna läti keelest.⁷ Aset leidnud häälikumuutused osutavad siiski varasele laenule nii eesti kui ka liivi keeles.

Nii eesti, liivi kui ka läti keeles on *raamatu*-sõna pärit samast algvormist, mis lähtub vanakreeka keelest (*grāmata* 'kirjatähed'). Läti *grāmata* 'raamat' vastab enim sõna laenuallikale, eesti ja liivi keeles on sõnaalguline konsonantühend lihtsustunud ning eesti keeles on nähtav esisilbi pika vokaali järel *m*-geminaadi lühenemine. Siiski on liivikeelset sõna mugandatud rohkemgi kui eestikeelset, sest teise silbi rõhutu *a* on kadunud ning seejärel on reeglina toimunud sekundaarse konsonantühendi osaline assimilatsioon: *mt* > *nt*, kus *t* ees on *m* muutunud *n*-iks. Sõna teise silbi vokaalikadu paraku ei vasta hilisema liivi sisekao tingimustele, mille järgi vokaal *a* ei allu sisekaole. Võib arvata, et sõna kodunemine liivi häälikusüsteemis on aset leidnud juba varastes kesksetes Väina ja/või Koiva liivi murretes, kus sisekao tingimused olid erinevad. Sealt on sõna levinud nii kuraliivisse kui ka salatsiliivisse, viimasest on Anders Johan Sjögren sõna üles kirjutanud isegi viiel erineval kujul: *raânt* ~ *ra^ont* ~ *raånd* ~ *raa^ond* ja korra ka *ra^omd*.⁸ Seejuures

mt-line sõnakuju esineb talletatud tekstides ainult kahel korral nominatiivis, kajastades ilmselt hilist eesti mõju, tavalised on *nd*- ja *nt*-ga lõppevad vormid. Kuraliivist on teada ainult *nt*-ga sõnakujud: idamurdes *rõntõz*, läänemurdes *rãntõz* (sealgi on pikk *a* kergelt labialiseeritud).⁹ Sõna lõppu lisandunud tuletusliide *-õz* paistab olevat kuraliivi uuendus, mida salatsiliivi ei tunne, kuid sõnatüvi on mõlemal pool põhimõtteliselt identne, viidates ühisele algupärale. Lauri Kettunen osutab, et kuraliivis on *rõntõz* tähendanud samuti kui eesti vanas kirjakeeles nii raamatut kui ka kirja.¹⁰ Salatsiliivi allikate järgi on sõna tähendusväli olnud veel laiem, tähendades ka üldisemalt kirjutist ning isegi passi.¹¹ Sõnal *raamat* on olnud lai tähendusväli ka eesti vanas kirjakeeles, kus see on tähistanud esmalt väärtuslikku kirjalikku dokumenti.¹²

Sjögreni salatsiliivi käsikirjas on mitu lauset raamatu kohta, nt *Kuj oks ollen seli raânt Liibi kiel, sis ab vajag kjuz* 'Kui oleks olnud selline raamat liivi keel[t], siis ei [oleks] vaja seda küsida';¹³ *Voj sa mooschtad ka raant lug? Mina tjul mooschtis, jenim äb näe* 'Kas sa oskad ka raamatut lugeda? Mina küll oskasin, enam ei näe';¹⁴ *Nãnt raãntest ana jyd, millist taodes* 'Nendest raamatutest anna ühe [st üks],

tas Uralo-Altaica 89.) Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2018, lk 283.

⁹ L. Kettunen, *Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung*. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 5.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1938, lk 345.

¹⁰ Samas.

¹¹ E. Winkler, K. Pajusalu, *Salis-livisches Wörterbuch*, lk 162.

¹² K. Pajusalu, *Raamatu ja kirja tähendused eesti vanas kirjakeeles*, lk 9–12.

¹³ E. Winkler, K. Pajusalu, *Salis-Livisch*. I kd. J. A. Sjögrens Manuskript. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 88.) Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2016, lk 192.

¹⁴ Samas, lk 211.

⁷ Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. 3. kd. R–Ö. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Peatoim U-M. Kulonen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 2000, lk 33, *sub* raamattu.

⁸ E. Winkler, K. Pajusalu, *Salis-Livisch*. II kd. Grammatik und Wörterverzeichnis. Mit einem Anhang zu den salis-livischen Sprichwörtern. (Veröffentlichungen der Socie-

millise tahes.¹⁵ Näiteid on ka raamatust kirja tähenduses: *Minnel kaks raant om k'iritumist* 'Minul kaks kirja on kirjutamist [st tuleb kirjutada]';¹⁶ *Täma atlaskis raant koda* 'Tema saatis kirja koju'.¹⁷

Kuraliivi *kēra*, salatsiliivi *ķiri* 'kiri' on tähendanud eelkõige kirjamärki, mustrit või kirjaviisi, šrifti,¹⁸ nagu *kindōkēra* 'kindakiri', *sukākērad* 'sukakirjad', *piškīzt kēradōks* 'väikeste kirjadega, st väikeste tähtedega'. Sõna *kēra* saadetise tähenduses peab Kettunen oma liivi sõnaraamatus neologismiks. Tänapäeva liivi kirjakeeles on *kēra* kasutusel küll ka üldiselt kirjutise ja lähetatava kirja tähenduses, *rōntōz* tähendab vaid raamatut.¹⁹

Liivi *pivāstō* 'pühitseda'

Sõna *pūha* on kuraliivi keeles *pivā*, salatsiliivis *pūa* ~ *pūā*; nende tüvedega on tuletatud vastavalt tegusõnad *pivātō*, *pivāstō*²⁰ ja *pūat* ~ *pūad*,²¹ osutamaks nii pühitsemist kui ka õnnistamist. Kettunen esitab veel vanema pühitsemise verbina liivi keeles *pivštō*, mille otseseimaks vasteks peab eesti sõna *pühitseda*. Tegelikult on eesti vanas kirjakeeles ja murretes head vasted kõigile neile liivi sõnadele. XVII sajandi tekstides on nii Rossihniusel lõuna-eestis kui ka Stahlil põhja-eestis jäädvustatud *pūhas-*

tama (*pōhastama*), mis vastab mooduselt kuraliivi vormile *pivāstō*, nt *Pōhaste meit tōtte sissen* 'pühitse meid tõe sees',²² *Kumbatakit pōhastap temma* 'igäüht tema pühitseb'.²³ Salatsiliivi verbikujudele *pūat* ~ *pūād* vastavad hästi aga juba Kullamaa käsikirjas (1524–1532) leiduvad partitsiibivormid *phuhet* ~ *puchet* (vrd *pūhāt* 'pühitsetud') ja *phowhatut* (*pūhatut*).²⁴ Sarnaselt moodustatud kesksõnavorme on üles kirjutatud hiljem lõuna-eesti keelesaartelt Lätis, vrd Lutsi *pūhāt* väljendis *pūhāt vesi* 'pühitsetud vesi', Leivu *pū,at* väljendis *pū,at inemin* 'pühitsetud (st leeritatud) inimene'.²⁵ Sjögreni esitatud salatsiliivi meieisapalve algab sõnadega *Mād iza touvis! Pūādets lass saåg sin syna* 'meie isa taevas, pühitsetud saagu sinu nimi'.²⁶ *Pūādeds* ~ *pūātets* ~ *pūeds syna* 'pühitsetud sõna' tähendab salatsiliivi keeles evangeeliumi.²⁷ On silmatorkav, et liivi keele sõnadele leiab häid vasteid nii vanimast eesti kirjakeelest kui ka arhailistest murretest. Vanimates eesti meieisapalvetes on leida muidki sarnasusi liivi keelega alates asesõnade kasutamisest.²⁸

²² J. Rossihnius (tlk), Catechismus Herrn D. Martini Lutheri. Riga: Gerhard Schröder, 1632, lk 49. <https://vakk.ut.ee/tekstid.php?lk=49&kood=1632-Rossihnius-Catechismus>

²³ H. Stahl, Leyen Spiegel. [1. osa.] Revall: Heinrich Westphal, 1641, lk 156. https://vakk.ut.ee/tekstid.php?lk=156&kood=1641-Stahl-LSI;vt=Eesti_vana_kirjakeele_korpus_sub_pūhas-tama. <https://vakk.ut.ee/otsi.php>

²⁴ Vt Eesti vana kirjakeele korpus, *sub* pūha-tama.

²⁵ Eesti murrete sõnaraamat. VIII kd. P–S. 36. v. pägar–rambima. Toim M–L. Kalvik, M. Kendla. Tallinn: EKSA, 2024, lk 101, *sub* pūhāt.

²⁶ E. Winkler, K. Pajusalu, Salis-Livisch. I kd, lk 224.

²⁷ E. Winkler, K. Pajusalu, Salis-livisches Wörterbuch, lk 161.

²⁸ K. Pajusalu, Liivimaa missaraamatud ja liivi kirjakeel. – Sirp 25. IV 2025, lk 40.

¹⁵ Samas, lk 314.

¹⁶ Samas, lk 318.

¹⁷ Samas, lk 370.

¹⁸ L. Kettunen, Livisches Wörterbuch, lk 117; E. Winkler, K. Pajusalu, Salis-livisches Wörterbuch, lk 99.

¹⁹ T.-R. Viitso, V. Ernštreits, Līvōkiel-ēstikiel-letškiel sōnārōntōz. Liivi-eesti-lāti sõnaraamat. Libiešu-igauņu-latviešu vārdnīca. Tartu–Rīga: Tartu Ülikool, Latviešu valodas aģentūra, 2012, lk 113, 273, *sub* kēra, rōntōz.

²⁰ L. Kettunen, Livisches Wörterbuch, lk 296.

²¹ E. Winkler, K. Pajusalu, Salis-livisches Wörterbuch, lk 161.

Liivi lõt 'jumalateenistus; kirik'

Mitte alati ei ole liivi kirikukeel sarnane eesti keelega. Üheks silmatorkavaks erinevuseks on kõigepealt sõna *kirik* puudumine liivi keeles,²⁹ ehkki see sõna peaks olema germaani algupära ja võiks nii olla tuntud sealgi liivi keele läänelise asendi tõttu. Ka läti keeles pole germaani algupära *kiriku*-sõna, seal on tarvilusel muinaslaavi laensõna *baznica*. Vana omasõnana on kiriku tähenduses kasutusel nii kura-kui ka salatsiliivis eesti *pühakoja* vasted, kuraliivis *pivākuodā* 'pühakoda', salatsiliivis *püā koda* ~ *püa kod* ~ *püō kod*.³⁰ Liivimaa liivi keelest on Thomas Hiärn talletanud juba 1665. aastal sõnakujud *Pöha Kott* ja *Piu Ka*, hilisemates salatsiliivi allikates esineb ka kuju *poekodda* (aastatel 1769 ja 1828).³¹ Eesti rahvakeelest on *pühakoda* ~ *pühakoda* üles kirjutatud Lääne-Saaremaalt ning lõunaeesti lõunaperifeeriast.³² Salatsiliivis on kirik olnud ka *jumal koda* 'jumalakoda, kirik',³³ sellele sõnalegi on vasteid nii Saaremaalt Sörve säärelt kui ka Setumaalt.

Pühakoja kui vana omasõna kõrval on jumalateenistuse ja samuti kiriku tähenduses tulnud kuraliivi keeles kasutusele alamsaksa laensõna *lõt*, mille vasteks on eesti *laat*.³⁴ Liivi keeles on selle sõna algne tähendus muutunud vähemgi kui eesti kee-

les, sest alamsaksa *afflate* on tähendanud algselt patukustutust, indulgentsi; sealt on sõna tähendusväli liivi keeles laienenud, osutamaks üldiselt jumalateenistusele ning kirikus toimuvale. Jumalateenistusel käia on *lõtöl kädō*, jumalateenistuse pidamist märgib *lõtō piddō*. Kõrtsi kohta on kuraliivis öeldud ka *kuṛē lõt* ('kuradi jumalateenistus') ning eestlastega samal moel tõdetud, et *Jämp sōb lõtöl ka pieksō* 'loll saab kirikuski peksa'.³⁵ Siinkohal on paslik tõdeda, et sõna *kuṛē* 'kurat' vastab oma häälikuliselt kujult salatsiliivi *kuri*-sõnale *kure*³⁶ ning seda võiks Kuramaal pidada laenuks Liivimaa liivi keelest.

Kokkuvõtteks

Põguski sissevaade liivi kirikukeelde näitab, et liivi vaimuliku keele sõnavara on nii päritolult kui ka hääliku- ja tähendusmuutuste poolest sageli üllatavalt sarnane vana eesti kirjakeelega. Mõnikord on leida sellele häid vasteid ka eesti keeleala eri ärte murdekeelest. Samas on liivi keeles toimunud hulk iseseisvaid muutusi. Sageli ilmnevad need omapärased keelemuutused nii Liivimaa kui ka Kuramaa liivi keeles, sel juhul võib arvata nende ühist lätet. Samas on loomulik, et nende kahe liivi keele kuju vahel tuleb esile erinevusi; ka see võib olla seotud kirikukeele sõnade vanusega. Laensõnade mitmekesine vastuvõtt keelde ja kohanemine ning omasõnade eriarengud näitavad, et liivi keel võis olla juba enam kui viissada aastat tagasi kõlblik kirja ja raamatussegi panemiseks.

KARL PAJUSALU

²⁹ Vt Eesti etümoloogiasõnaraamat, lk 159–160, *sub* kirik.

³⁰ E. Winkler, K. Pajusalu, Salis-livisches Wörterbuch, lk 161.

³¹ R. Grünthal, Liivi keel uue aja esimestel sajanditel. – Liivlased. Ajalugu, keel ja kultuur. Koost, toim R. Blumberga, T. Mäkeläinen, K. Pajusalu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2011, lk 199.

³² Vt Eesti murrete sõnaraamat. VIII kd, 36. v, lk 95, *sub* püha-.

³³ E. Winkler, K. Pajusalu, Salis-livisches Wörterbuch, lk 68.

³⁴ Vt L. Kettunen, Livisches Wörterbuch, lk 205.

³⁵ T.-R. Viitso, V. Ernštreits, Livõkiel-ëstikiel-leṭkiel sõnäröntöz, lk 174, *sub* lõt.

³⁶ E. Winkler, K. Pajusalu, Salis-livisches Wörterbuch, lk 91.

Maa ja taeva vahel

Eva Koff. Õhuskõndija. Tallinn: Varrak, 2025. 275 lk.

Eva Koffi uue romaani „Õhuskõndija” metafoorne telg on lendamine. Kahe noore naise, Magda ja Nora paralleelselt kulgevaid saatusi jälgides on lugeja tunnistajaks rohketele sisemonoloogina väljendatud unelmatele ja soovidele, ja enamik neist on seotud lendamise, õhus hõljumise või mõne uudse lennumasina katsetamisega, millest unistatakse varasest lapsepõlvest kuni täiseani välja. Teose esimeses lauses lendab õhku vasika ära-riaiutud pea, mõni lehekülj hiljem näeb viieteistaastane Magda unenägu iseendast kui kotkast, kes saab lennata, kuhu tahab. „Õhk kannab sind, tuul viib kaugele üle heinamaa, üle nõmme, helerohelise mere kohale, lõunamaale” (lk 9). Lendamine väljendab siirast ja imetlevat uudishimu kogu maailma vastu, optimistlikku soovi nautida elu, saada kogemusi ja olla vaba. Täiskasvanuna saab Magda nautida Pariisi mänglevat ja joobnud atmosfääri, mis annab võimaluse saavutada nooreestilik ideaal: taustaks on loov Euroopa kultuuri-pealinn ning suus on emakeel. Tulemuseks „[s]aad võimatu kätte: tõused õhku, otse tundmatusse taevasse, aga su oma keel ei kao kuhugi, paitab su kõrvu ja keelt” (lk 128). Kuid lendamise motiiviga on seotud oluline probleem. Nimelt pole see uudne, vaid pigem ääretult tihti kasutatud, võiks isegi öelda, et äraleierdatud kliše. Lendas – paraku ebaedukalt – kergemeelne Ikaros, keda muidugi romaanis mainitakse, ning Aleksandr Ostrovski tragöödias „Äike” ohkab olmeelust räsitud peategelane Kate-

rina, et miks küll inimesed ei lenda nagu linnud – loetelu saab jätkata paljude teos-tega. Siinkohal võiks aga vaadata, kuidas kasutab Eva Koff lendamise motiivi, mis eesmärgid on sel tema romaanis ning kas tulemuseks on uus ja põnev lähenemisviis või pigem kasutatud võtete kordus.

„Õhuskõndija” on monoloogiline romaan, mida juhivad tegelaste teadvuse-vool, mõtted, tegevused või siis tegevuse-tus. Dialoge on romaanis vähe ja need on kas napisõnalised, pealiskaudsed või suurte tšehhovlike hoovustega, mida aga lausunud sõnad välja ei kannu. Tegelased saavad püsida tavapärase igapäevaelu toimingute juures ja olla samal ajal mõte-tes vägagi kaugel oma hetkeelust. Olme-ja mõttemaailma vastandus tuleb esile näiteks Nora koduste tööde kirjelduses: „Tuli hommik, Karl läks tööle. Algas Nora aeg, justkui sünniks tema maailm pärast hommikuaskelduste katkestust iga päev uuesti. Ta pesi lauanõud ja söögiriistad, kraamis, tuulutas tube, viskas aeg-ajalt pliidi alla peotäie hagu. [...] Aga tema mõtted olid mujal. Ta ise oli mujal. Ta latus sargid ülemisse kummutilaekasse ja unustas need. Vahel tõmbas ta laeka midagi otsides lahti ja imestas: mis asjad need on?” (Lk 88) Sellest kasvab välja täht-tis binaarne opositsioon: **maa**, sellega seo-tud tegevused ja kohustused, igapäevane rutiin ja tavaline elukord, ning **taevas**, lendamine, unistamine millestki suurest ja võluvast.

Sama probleemiga puutub juba noorelt kokku Magda. Kui üks tema õdedest loeb kogu aeg retseptiraamatut ning ahvatleb teda toredate ja maitsvate roogadega, võib Magda küll hetkeks tunda maist ahvat-lust, kuid kaldub ometi üha rohkem taeva poole. Tema ees on keeruline valik: „Kas

tõesti tuleb inimesel valida maa ja taeva vahel? Kõhu ja südame vahel? Jääda näppe ja ninasõormeid pidi kuuma kartulitampi kinni, sünnitada lapsed, ömmelda jakid, kanda kübarad. [...] Süüa, sööta, loobuda taevast. [...] See on imelik tunne – kui sa tahad kõike. Nii on see olnud nii kaua, kui ta iseend mäletab: ta on tahtnud kõike. Nii taevast kui maad, nii champagne-vahtu kui kartulitampi.” (Lk 45) Teisal leidub mõtisklus: „Kõik tundus siis nii huvitav, kuidagi kerge ja õhuline, aga läks mööda pool tundi või tund ja sa vajusid justkui alla tagasi. Olgu see maa siis kivi või liiv või muda, kui sisse vajud, oled nagu mets-siga, kes otsib maa seest kalliskive, mis osutuvad trühliteks. Ja saab kõhu täis. Kas pole selline elu igav – käia ringi, kõht täis ja meel hea? Mul oli väga igav, aga ma teadsin, et ma võin ka õhku tõusta ja teistmoodi elada.” (Lk 134) Sellisest valikust hakkavad kahe peategelase teed erinema: üks valib „kuldse kesktee” kahe elupoole vahel, teisele saab esmatähtsaks vaid üks pool.

Nagu öeldud, pole lendamine kui argipäevast põgenemine värske võte. Nais-tegelase perspektiivi kontekst on samuti tavapärane: patriarhaalne kord ja kohustused, nii et ei jää ruumi isiklikuks õnneks, põnevaks väljakutseks ega katsetamiseks. Traditsiooniliste reeglite järgijad on romaanis vanema põlvkonna esindajad, näiteks Magda vanemad ning Nora vanamemm ja taat. Magda ema on pahane tütre peale, kes läheb Pariisi oma kadunud meest otsima, mis tundub emale kahtlase avantüürina. Nora eest lapsepõlves hoolt kandnud vanavanemad võtavad karmi seisukoha seoses Feliksiga, Nora haige pojaga, ja selles väljendub pigem kollektiivne hirm võõra ees kui humaanne halastus või kaastunne. Moraal seisneb selles, et igal asjal on oma koht, mida küpseks saades hakkab tunnistama isegi Magda: „Selle seaduse vastu ei saa kunst ega joobumus

ega hullumeelsus ega isegi vabadus” (Lk 200). Tema näiliselt tulemusteta reis Pariisi otseskui kinnitab seda mõtet.

Romaanis on eri põlvkondade suhtlemise oluline aspekt vaikus ja tõelise dialoogi puudumine. Pärast ema surma kahetseb Magda, et ei jõudnud kunagi emaga südamest rääkida, ning kujutab endale ette, et alles taevas võtab ema teda sellisena, nagu ta on. Veelgi tähelepanuväärsem olukord on Magdal isaga, kelle pidevat vaikimist rõhutatakse: „Küsid midagi. Isa tõuseb püsti, läheb välja. [...] Tuleb tuppa, istub lauda, ütleb söögipalve. Sealpeale on vait. Aamen. Isa teeb, ei kõnele.” (Lk 211) Nora abielu Karliga toob samuti värvikaid näiteid tõelise suhtluse puudumisest: „Karl ei küsinud, kuidas Noral läheb ja mida ta teha kavatseb, päeva jooksul ja üleüldse elus, ja see oli hea” (Lk 86). Sealsamas võrdleb Nora vaikivat või siis „harva ja vähe” rääkivat abikaasat oma vanataadiga. Vaikivate meestegelaste kõrval on erandiks Magda kadunud mees Leonhard, kellega naine oli saanud pidada sisukaid ja lennukaid vestlusi oma lemmikteemadel, ning verbaalne soojus ja tähelepanu võivad olla põhjus, miks naine nii sügavalt armastab oma teadmata kadunud abikaasat ega suuda jätta unistust, et mees naaseb kunagi pere juurde.

Vanema põlve või meeste maailma vaikus ei ole ainult põlvkondade- ega sugudevahelise konflikti tunnus. Sel on ühtlasi usulised tagamaad. Ei vaiki ainult laste eluvalikutega rahulolematud vanemad, vaid ka jumal, kelle poole pöördutakse palvega. Jumala autoriteet tagab traditsioonilise elulaadi kindluse ja igikestvuse. Just jumalale mõtleb Karl, kui arutleb oma ebaõnnestunud abielu üle: „Keegi ei saa minult võtta minu õigust. Elada, olla mees, päris ehtne inimeseloom, justnagu taeva-isa ta lõi.” (Lk 175) Võib tõmmata paralleeli Magda isa ja Nora vanavanemate vahele, kui vaadelda nende tegevust religioosses

kontekstis. Jumalik autoriteet väljendub muu hulgas võimes nimetada või nime-tamata jätta elusolendeid ja asju, ja see on alati seotud nende staatusega: on nad elu-sad või surnud. Koffi romaanis täidab seda jumaliku funktsiooni vanem põlvkond. Magda isal on õigus keelata vasikale või tallele nime andmine, sest nad on määra-tud surema. Nora vanavanemad ei maini kunagi väikese Feliksi nime – ta on alati ainult soerd, perekonna häbiplekk. Sellele korrale vastu astumine võib olla aluseks suurele süükompleksile, mis on veel üks mure, millega uuem põlvkond peab elama: „Sina läksid, tundsid, tegid, lendasid, aga tema kukkus surnuks. Ikka juhtub, ütled sa enesele, kui see on Issanda tahtmine. Ilma allaheitlekkuseta ei saa, või lämmatab sind kõrkuse patt.” (Lk 199)

Range jumalik kord ei eksisteeri romaanis ainult manitsustes ega pere-suhetes, vaid on jälgitav ka põnevas sise-mise fantaasia ja täppisteaduse vastas-seisus. Haige, kuid nutika Feliksi lemmik-raamat on lihtsakoeline käsitus füüsikast, mida seletatakse kui ratsionaalset õpetust, mis „õpetab meid ka Jumalale au andma – füüsika annab seda õpetust, sest tema seletab nende asjade loodud viisi ja väe ära, kelle sees elu ei ole” (lk 151). Kui unistused lendamisest on romaanis tihti-peale seotud teispooleuse ja koguni maa-giaga, siis füüsikaõpik selgitab: „Imetöö, mis nõidu öeldakse tegevat, ei ole muud kui silmakiri ja petmine, millega rumalat rahvast ninapidi veetakse. Füüsikaõpetus teeb meid targaks, et meie tühja ei usu, sest füüsika näitab meile, mis seadust ja väge Jumal loodud asjade sisse on pannud ja mis seejärel võimalik on ja mis mitte või-malik ei ole.” (Lk 152) Sellest õpikust saab muu hulgas lugeda „maa tõmbamise väe” kohta, mille tulemusena peab kõik tagasi maale kukkuma. Peategelaste unistuslikud lendamised ja lootused on selles konteks-tis ajutised, hetkelised nähtused, varem

või hiljem peavad nad jõudma tagasi maa peale, et alluda jumala loodud korrale. Lendamise unistus on omamoodi mäss.

Nii lendamine kui ka unistamine väl-jendavad tahet olla kusagil mujal, mõlemad on naispeategelastele olulised põgenemise ja vaimse ellujäämise strateegiad. Kuid lendamise ja unistamise motiiv ei kätke Koffi romaanis ainult naiste vabadussoovi, vaid on mitmeti tõlgendatav. Naasmine maa peale on surm, nagu juhtus Ikarosega. „Õhuskõndija” tegelaste fantaasiateski on omad ohud. Ei ole juhuslik, et Magda saab teada rätsepa ja leiutaja Franz Reichelti juhtumist: mees tegi endale lendamis-kostüümi, hüppas sellega alla Eiffeli tornist ja sai surma. Unistamise tumedat külge võib täheldada eeskätt Nora elus. Rikka-liku kujutlusvõime ja kinnise iseloomuga naise mured võtab hästi kokku järgmine lõik: „Ja lõpuks, kuidas rääkida sellest eba-mugavusest, mida ta tundis, kui keegi talle otse silma vaatas, veel hullem, käe ta õlale pani, teda puudutas, ja seejärel aru päris, kuidas tal läheb, mida ta mõtleb, mida teha kavatseb? Neist asjust rääkida oli raske, kui mitte võimatu.” (Lk 84) Nora üha põgeneb suhtlemisvõimaluse, igasuguse sisuka dia-loogi eest: ta sõna otseses mõttes põgeneb Magda eest, kui näeb teda tänaval. Nora ei suuda leida ühist keelt oma mehega ning isegi kogu oma emaliku hoole juures ei leia ta ühist keelt armastatud pojaga, kui tahab rääkida talle muinasjutte, kuigi poeg palub endale ette lugeda teaduse kohta. Nora võib teeselda ja riietada end täiesti teiseks, iseendale võõraks inimeseks, kuid tema maailmaks jäävad muinasjutud, võlulood ja teise ilma külastused, kus ta kohtub oma emaga, kes suri tema sünnitamisel. Siinjuures kasutab Koff palju folkloorseid elemente, näiteks et teisest ilmast ei tohi midagi kaasa võtta ega seal süüa. Surnute-riik on Nora jaoks otsekui ümberpööratud taevas. „Selleks et enesesse pärale jõuda ja seal mõnda aega viibida, tuli pärisilmast

lahkuda, ja see minek toimus ikka suunaga alla. Nagu avaneks Nora sisemuses pärismaailma maa-alune peegelpilt. Mida sügavamale lähed, seda kõrgemale jõuad ja kaugemale näed.” (Lk 88) Nora sagedasi külaskäike teise ilma võib seostada sellega, et tema laps Feliks on otsekui kahe ilma laps: haiglane, ebamaine, määratud vara surema ning samal ajal uudishimulik, nutikas, elava loomuga.

Ei saa mainimata jätta lindude tähendusrikkust „Õhuskõndijas”. Nagu eespool osutatud, kogeb Magda lapsepõlves end kotkana, kes lendab ringi, et avastada maailma. Hiljem loob kunstnikust armuke temast Lindnaise-nimelise kunstiprojekti. Linnud kimbutavad Norat, katavad tema keha ja mingil hetkel kaovad lihtsalt ära, aga ei lenda kunagi. Kas need on ktoonilised nägemused surmakuulutajatest? Kas linnud väljendavad Nora sisetunnet rahulolematust, tardumust? Nendega samas reas on eelajalooline lind Feliksi raamatust, kes ei saanud lennata. Teisest kohast saab teada, et „[t]alvel elavat linnud surmariigis” (lk 177). Nora peaaegu paranoiline lapselik arusaam, et Feliksit ootav varajane surm on lindude poolt ette määratud, kuna Nora lõhkus kunagi nende pesa, on otsekui naise vaistlik ja fantaasiarikas viis tõlgendada rusuvat süükoormat, mille ta on pärinud oma kasvatajatelt. Kuid linnud ei ole seotud ainult surmaga, vaid ka seksuaalsusega. Kui Magdal õnnestub proovida lennumasinasõitu, saab lendamisest seksuaalakti metafoor. Selles kontekstis näivad mehe käedki lindudena. „Magda vaatab mehe käsi, nagu ei kuuluks need tema keha juurde, nagu need ei oleks käed, vaid linnud, kes on lennul haaranud tema kätest, võtnud need oma püüsisse, ümbritsetud luise võrega” (lk 146). Lennust saab ometi kukkumine maa peale, millele järgneb jumalik karistus: suguhaigus ja nurisünnitus. Surm on samuti romaanis mitmeti tõlgendatav. See on kas

„hüpe teisele kaldale” (lk 134) või „tõmbamise vägi maal” (lk 179). Surm on jumala kätes, nii nagu romaani alguses on vasikas Mooni isa käes, kes teatud mõttes sooritab sümboolse ohverduse. Surmaga saab kaubelda, näiteks kui Magda poeg Arved jääb haigeks, teeb naine meelegeitlikult langevarjurnukke või riidepoisse, mida võib tõlgendada kui asendusohvrit.

Viimaks puudutan naiste hariduse ja sellest tuleneva sotsiaalse staatuse teemat, mida on raamatus käsitletud mööda minnes ning mis jääb lendamise ja unenägude varju. Norast võib jääda mulje, et ta on vaatamata ema ja abikaasa staatusele äärmiselt infantiilne ja saamatu. Ent tuleb teadvustada, et Nora pole saanud korralikku haridust. Vanamemm õpetas talle lugemist, palveid ja igasuguseid kohustuslikke majapidamistöid, ise leiab Nora lohutust muinasjutustest, mida ta hiljem jutustab Feliksile. On tähelepanuväärne, et poja armastatud füüsikaõpik tundub naisele raskevõitu. Samuti ei oska ta öelda, kes on tema isa vihikus mainitud Prometheus, kuigi antiikmütoloogia oli tolleaegse gümnaasiumihariduse alus. Nora suhtub skeptiliselt kaasaja meditsiini ja on pigem nõus ravima last punase niidiga. Ta on paljuski XIX sajandi, aga ka sajandivahetuse kirjanduse idealiseeritud lapsnaine: süütu, müstiline ja looduslik, ning Koff näitab suurepäraselt, kuhu viib selline hariduse ja üldelise eluliste võimaluste puudumine. Magda juures tuleb esile edukas hariduslik areng: talutüdrukust õmblejani ja edasi halastajaõeni, kes suudab küll ennast teostada ning romaani lõpus oskab isegi luid määrata, aga peab elama ühiskonnas, kus kõlab agressiivseid arvamusi, et „heal järjel meesterahvaste abikaasad” ei peaks töötama, ega mõisteta „neid moodsaid naisi” (lk 263). Saatuse kibeda irooniana jääb äsja tsiteeritud sõnu romaanis lausunud naine leseks – raske aja keerises ei jää tal arvata-vasti muud üle kui tööd leida.

Koff kasutab küll lendamise klišeed, kuid teeb seda osavalt ning rikastab oma romaani sisuka ja nauditava mänguga. „Õhuskõndija” pakub palju seoseid ja metafoorseid hüppeid, mitmetähenduslikke avastusi ning leidlikke põikeid feminismi, usku, folkloori, maagiasse, kunsti, ühiskonnaellu, füüsikasse ja lendamise ajalukku. Unistamine ja lendamine annavad peategelastele võimaluse luua tõelist

dialoogi iseenda ja maailmaga, samal ajal kui nende tegelik elu seda eriti ei võimalda, aga need võivad olla ka ohtlikud ning piiravad. Parema elu igatsus ja paratamatu surm saavad tähenduslikul kujul kokku Feliksile kingitud õhkluus, mis otsekui lepib lõplikult valiku maa ja taeva vahel.

BORIS VEIZENEN

„Sa kirjutad ju nii hästi. Miks nad sinust nii halvasti kirjutavad?”

Eve Annuk. Elu kui tekst. Artikleid aastast 1995–2023. (EKLA töid kirjandusest ja kultuuriloost 12.) Tartu: EKM Teaduskirjastus, 2025. 349 lk.

„Alguses oli Sõna, ja Sõna oli Jumala juures, ja Sõna oli Jumal.” Nii algab Piiblis Johanne evangelium. Kui Sõna on Jumal, mis on siis Tekst? Kas samuti Jumal, Jumala emanatsioon või juba Jumalast eemaldumine? Kas on iga inimenegi alguses Sõna ja tema eluteekond saab sõnadest kootud looks, mida võib nimetada Tekstiks? Võimalik, et need on kristlase jaoks hereetilised arutlused, ent kui oletada, et igas inimeses elab samuti Sõna kui Jumal, siis algab sünnist inimese elu lugu, paljudest sõnadest koosnev Tekst. Kuidas saab Sõnast Tekst ja Tekstist Saatus? Kes määrab, milliseks kujuneb iga üksikinimese elukäik? Miks sisaldab mõni elutekst kannatust, meeleheidet ja musta muret rohkem kui mõni teine, kus on kandvamaks rõõmu- ja helgushetked, armastus ja harmoonia? Mäletan, et Rutt Hinrikuse koostatud „Eesti elulugude” kolme osa (2000–2003) lugemisest sõbis meelde arusaamatu raskus, isegi paine,

hoolimata tekstide näilisest kiretusest, sest nii mõnigi kirjutaja lähenes oma elule kui ühele andmekogule teiste hulgast, mahu- tamata sinna kogu tundeskaalat, mis on inimelu osa isegi siis, kui see kirjapandus ei kajastu. Toona jäid tunded minu kui lugeja osaks ja olid kohati väga tugevad.

Kui teksti harjumuspäraselt defineerida, siis tulevad kõigepealt pähe raamatuse raiutud tekstid. Tekstid saavad alguse kirjatähtedest ja koosnevad kirjatähtedest. Võib tunduda, et inimestest kui tekstist saab mõelda vaid kujundliku tehte kaudu. Nii ongi see kirjandusteadlase Eve Annuki artiklikogumikus „Elu kui tekst”, kus on uuritud loominguliste isiksuste käekäiku ja nende loomingu retseptiooni, mis on tugevalt mõjutatud ajastust. Avaartiklis „Elu kui tekst: biograafia uurimise teoreetilisi orientiire” osutab Annuk biograafia tähtsusele „ajaloo ja mälu protsessides, näiteks rahvusliku identiteedi ja kultuurimälu konstrueerimisel” (lk 11). Täpsemalt keskendub ta eesti kirjandus- ja kultuuriloos vähe tähelepanu saanud peatükkidele ning korrigeerib ajast ja arust hoiakuid eriti naiskirjanike suhtes.

„Isegi kui eeldada, et biograafiline tekst ei suuda anda inimesest adekvaatset ettekujutust, suudab ta siiski üht-teist selle inimese ja ka vastava ajastu kohta öelda,” möönab Annuk (lk 22), süvenedes elulugude uurimise teaduslikesse põhjustesse ja nende tõlgendamise võimalustesse.

Hulganisti allikmaterjale tsiteerivas ja biograafiate uurimise teoreetilisi lähtekohti kirjeldavas sissejuhatuses tunnistab autor, et biograafiakirjutus ei olevat kunagi päriselt usaldusväärne: „Fakti ja fiktsionaalsuse probleem ongi üks keskseid probleeme biograafilises representatsioonis” (lk 16). Püsima jääb küsimus, kas biograafia on ühtaegu ajaloosündmuste rekonstruktsioon ja subjektiivsest vaatepunktist loodud konstruktsioon: „Fakt, faktuaalne taust seob biograafiat ajalooga, fiktsionaalsus kirjandusega,” nendib Annuk (lk 17).

Teooriapõhisele sissejuhatusel järgnevates artiklites võtab Annuk fookusesse nii eesti varasema kui ka hilisema kirjandusloo, noppides sealt teemasid, mis võimaldavad kasutada uudseid lähenemisnurki. Kogumikus vahelduvad teoreetilised osad lihtsamatega ning selle üldine laad on rahulik, meeldiv ja informatiivne.

Väljakutse kaduvusele

Inimelu võib vaadelda tekstina, nagu Annuk teeb, aga see võiks samahästi olla märk, kujund, kellegi sürreaalne joonistus. Või hoopis foto, mis toimib samamoodi kui biograafiline tekst, kus üheainsa jäädvustuse kaudu võivad avaneda kellegi elu säärasedki kihid, mis määratlevad tema koha ajaloos ja viitavad ühiskondlikule ajajärgule, mida ta esindab.

Tunnistasin enne Annuki raamatu lahti löömist hulk aega selle kaanepilti, mis pärineb Eesti Kultuuriloolise Arhiivi fotokogust – rõõmsad noored tüdrukud Narva-Jõesuu rannas, tagaplaanil neid piidlemas ähmane noormehekuju. See on hea pilt, mis võib olla tehtud 1930. aastatel, nagu reedab tüdrukute supelkostüümide vanamoeline lõige. Noored naised naudivad suvesoojust ja rannamõnuseid, nad ei mõtle minevikule ega tulevikule, vaid elavad hetkes, ka mõte surmast pole nendeni jõudnud, nad on selleks liiga noored.

Ent vaevalt neist mõni praegu veel elus on. Fotol aga on nad igavesti noored ja naeratavad. Ka fotograafi maine eksistents on ilmsesti läbi saanud, aga pilt, mille ta kord tegi, on arhiivis säilinud.

See ongi foto ime, niisamuti kui eksisteerib sõna ime – pildid ja raamatud võivad elada nende autoritest kauem. Ent raamatul ja fotol on vahe. Kuigi mõlemad võivad fikseerida minevikuhetki, näidata, et „nii on kord olnud”, koosnevad raamatud kirjatähtedest, kuid fotod jäädvustavad nägusid ja kehi, kujutades endast vahetut väljakutset ihulisele kaduvusele. Ma ei tea, kas fotol on seetõttu suurem tõeväärtus, sest sõnaline ja kehaline maailm kuuluvad eri mõõtmetesse, ent Annuki kinnitusel on foto „objektiivne kinnitus selle kohta, et minevik oli olemas” (lk 29).

Biomütograafia kujunemine

Kui inimelu ongi tekst, siis kindlasti mitte muinasjutuga võrreldav. Näiteks kuulsate inimeste elulooaamatud ei keskendu tihti peaosaliste andekusele, vaid veidrusele ja sünnitavad kannatava inimese kuvandi: neist koorub üksildane hing, kel on probleemid ja kes ei saa eluga hakkama. Ühtesid eluloolisi seiku võimendades, teisi pisendades kuulsus demütologiseeritakse, muudetakse tavalise inimese sarnaseks. Säärast protsessi kirjeldab Annuk biomütograafia mõiste abil, näidates, kuidas biograafiad võivad muutuda fiktsiooniks, sest neis esitatakse fakte selektiivselt ja tõlgendatakse aspektide kaudu, mille toel fiktsioon esiti mütologiseerub ja seejärel demütologiseerub.

Kui mõelda eesti kirjanike elukäigu mütologiseeritud aspektide peale, siis neid pole palju, aga mõni ikka: näiteks Juhan Liivi pintsaku annetamine Estonia teatri ehitamise jaoks ning A. H. Tammsaare äkksurm, kui ta oli parasjagu tõlkinud Leo Frobeniuse saksakeelsest raamatust

„Jumala külaline” lause „Kui Jumala külaline koju jõudis ja tahtis üle oma ukse läve astuda, langes ta surnuna maha”.

Liiv ja Tammsaare olid meeskirjanikud, kes kuuluvad eesti kirjanduse kaanonisse, aga Annuki raamat räägib eelkõige naiskirjanikest, olles keskendunud nende biograafiatele ja loomingu retseptatsioonile: mis nad on teinud ja kuidas on nende käsi käinud. Võib jälgida, kuidas loominguliste inimeste elukäik ja nende loomingu retseptatsioon võtavad ühiskondlikke hoiakuid peegeldava maatriksi kuju. Seejuures on markantne, kuidas erineb naisautori maatriks meesautori omast ja kuidas nii-öelda kangelas müütide asemel on nendest loodud – kui üldse on loodud – hoopis teistsuguseid müüte.

Patriarhaalne pidu

Ilmi Kolla ja Lilli Suburgi elulugude kaudu joonistub välja eesti varasema kultuurimälu patriarhaalsus: Suburg ja Kolla on nimed kirjanduse perifeerias, kuhu nad kukkusid juba sünnihetkel. Suburg oli omaette nähtus ja liiga palju ajast ees, ent Kolla oli luuletaja, ja naisluuletajate vastu, eriti kui nad on üliandekad, on kaanon üldiselt armulisem olnud. Paraku polnud Kollal hädavajalikku paaži, sest nõukogude tegelikkuses polnud neid võtta – võimalikud paažid olid kas emigreerunud või vangi pandud.

Seega mitu varasemast ajast pärit naisluuletajat troonivad kaanonis, aga naisprosaistid näivad olevat nagu pits, mis meeste tehtud kaanoni allääri kaunistab. Vahel tulevad nad meelde, aga enamasti ei tule. Sestap on eesti vanem proosa kui patriarhaalne pidu, kus naised pole enam kui toatüdrukud. Luules leidub siiski printsesse: Lydia Koidula, kellel oli varnast võtta papa Jannseni nimeline julgustusköis, ja Marie Under, kelle peale mõeldes kangastub ikooniline foto Siurust, kus Under on meeste hulgas ainuke naine.

Annuk toob ilmekaid näiteid naisprosaistide loomingu ebaõiglasest retseptatsioonist ja mahavaikimisest kirjanduslugudes, osutades, kuidas naised satuvad oma loominguga tihti justkui kõverpeegli-tega täidetud ruumi.¹ Naissoolisuse stigma on olnud vägagi määrav ja sunnib peale kujutluspildi: kui Suburg poleks olnud Lilli, vaid Karl või Johannes, oleks ta pälvinud hulga ühiskonna lugupidamist, talle oleks kaela riputatud preemiaid, teda oleks kiidetud selle eest, et ta ajas vahvalt eesti asja, hoolitses hariduse eest, tõi ajakirjandusse uusi tuuli. Ta oleks supermees, keda teaksime une pealt. Paraku oli ta Lilli, kes sai kriitikute käest võtta pea iga asja eest, mis ta tegi. Carl Robert Jakobsoni olevat porisenud, et naised tahavad rahulikult kodus olla, mehe ja laste eest hoolitseda, mitte avalikus elus osaleda – mis asja see veider Suburg küll ajab.

Annuki süvakäsitlus Ilmi Kolla elust, kirjavahetusest ja retseptatsioonist kummatab Kolla elu ja loomingu senise biograafilise kuvandi. Kuigi luuletaja suri noorelt, ei tähenda see, nagu ta oleks olnud vaid õrnuke „neiuke-nääpsuke”: vastupidi, ta oli tugev inimene, kes juba alaealisena jaksas oma kolhoosis elavat peret ülal pidada. Veel siis, kui Kolla oli kopsuhaigusse suremas, küsis ema temalt raha. Ja raha teenis Kolla eelkõige luuletuste avaldamisega, nii uskumatu, kui see ka praegu ei tundu. Tollane honoraripoliitika oli selline, et neljastroofilise luuletuse eest võis saada kolhoosniku kuutasu suuruse summa. Kolhoosnike kuutasud olid küll väikesed ja elati kodumajanduse toel, aga ikkagi. Ja kuigi luuletus pidi olema ideoloogiliselt veatu, suutis Kolla hakkama saada ilma oodideta Stalinile-Leninile, aga ta pidi üle elama Vladimir Beekmani kurja arvustuse Noorte Hääles 22. II 1952: Beekman süüdistas Kollat kõi-

¹ Vt ka **K. Hella**, Tähtis ja vähetähtis. Miks naised nii vähe proosat kirjutavad? – Sirp 6. VII 2001, lk 4.

kide muude nõukogude luuletajale mitte-sobivate omaduste kõrval „kirgliku parteilisuse” puudumises (lk 132).

Huvitav, et eesti kirjandusajaloos paistab igal vähegi väljapaistval naiskirjanikul olevat üks meessoost „ihukriitik”, kes teeb kõik, et kuulutada, kui väheväärtuslik ja puudulik on tema arvustatava looming. Selle mehe kuklas justkui sosistaks kogu aeg keegi, et naine on Teine, kes tuleb tühistada. Naisautoril on ikka midagi puudu või üle, õigupoolest on ta lihtsalt valest soost. Ilmekad nopped kirjandusloost kinnitavad mehelikku muret üle käte läinud naiste pärast: Lilli Suburgit nahutas Anton Jürgenstein, Marie Underit „demütologiseeris” kirjanikust kolleeg August Gailit (pamfletis „Sinises tualetis daam”, 1919) ja Vladimir Beekman lajatas Ilmi Kollale. Tema sai oma süüdistustes kasutada muu hulgas ideoloogilist nuiat, mida Jürgensteinil ega Gailitil polnud.

Jürgensteinile ei meeldinud Suburgi teose „Liina” naisõigusliku hoiakuga tegelaskuju, temale meelepärane naistegelane pidi olema „õrn, eestipärane („eesti laadi”), st näitama rahvuslikku iseloomu, olema ilus, puhas, karske, töökas, allaheitlek ja ohvrimeelne” (lk 106). Praegu tundub see koomiline, sel ajal ilmselt ei tundunud. Aga Suburg tegi midagi, mida kriitikas solgutatud naisautorid võinuks kirjandusajaloos rohkemgi praktiseerida: ta hakkas ebaõiglasele kriitikale vastu.

Ka Ilmi Kolla oli oma ajas lootusetult üks: tema nukrusega varjundatud lüürlist luulet käsitleb Annuk „vastupanuna ajastu diskursiivsetele jõujoontele” (lk 182), nähes selles sotsiaalset protesti, mis ei olnud küll taotluslik.

Annuki artikkel „*Cara mia*, eks ole. Seksuaalsest koodist Jaan Krossi „Taevakivis”” mõjub Suburgit ja Kollat käsitlevate kirjutiste kontekstis kui irooniline illustatsioon sellele, missuguse koha oma teostes on üks lugupeetud eesti meeskirjanik

reserveerinud naistele: „Kogu Krossi loomingu puhul võib viidata naistegelaste marginaalsusele: paljud ta naistegelastest ei oma iseseisva tegelasena erilist tähtsust” (lk 325). Ega Kross ole erand.

Siga kantsatas porri

Annuki raamatut lugedes hakkasid paratamatult mälus jooksmas pildid isiklikust „elutekstist”. Kui ma 1990-ndate lõpus kirjanikuna debüteerisin, siis kasutasid kätte võidetud väljendusvabadust agaralt nii kirjanikud kui ka kunstnikud. Tollest ajast on meelde jäänud Peeter Sauteri ja Raul Meele Eesti lipule lähenemise juhtum. Vabadust end kunstivallas teostada ei jätkunud aga kõigile, näiteks noori naisi kutsuti üles olema eelkõige toeks oma meestele ja sünnitama neile lapsi – meenutagem 1988. aastal noortefoorumil peetud sütitavaid kõnesid.² Kui leidis mõni naissoost uljaspea, kes ei soovinud olla „kael, kes meeste päid keerab”, nagu kõlas tollane lendlause, vaid tahtis ise pead omada ja sellega midagi kordagi saata, siis häda talle.

Viimaste hulka võin paigutada ka iseenda. Olin tulvil idealismi, uskudes, et kehaline inimene oma argieluliste vajaduste, haiguste ja muredega asetub hoopis teise sfääri kui tema looming, mis on mitteargine, tulvil fantaasiat, uhkeid fiktsioone, pürgimusi, vaimsust. Ja eriti naiivne olin, kui arvasin, et kirjanik on sootu, sest kirjutades keegi üldiselt ei mõtle, et ta on mees või naine ja kirjutab nüüd mees- või naiskirjandust.

„Sa kirjutad nii hästi. Miks nad sinust nii halvasti kirjutavad?” küsis Leonhard Lapin mult 2000-ndatel. Olin selleks ajaks tunda saanud üksjagu mürgist ülbitsemist oma isiku ja loomingu kulul. Oli ju aeg, mil onu Heinod paradeerisid ja teri-

² Vt K. Hella, Minu põlvkonna naised. – Looming 2018, nr 6, lk 821–832.

tasid üksteise võidu naiskirjanike kallal hambaid. See oli tollase kirjanduselu normaalsus, justnagu omalaadne initsiatsioon igale naisautorile: pisendamist, irvitamist, mõnitamist, alandamist said tunda neist paljud ja seda rohkem, mida nooremad (ja ilusamad?) nad olid. Vaid vähestel õnnelikel õnnestus sellest pääseda.

Seda võib nimetada „maskuliinseks toksilisuseks” või lihtsalt vaimseks vägivallaks, ent meeste tollal enesestmõistetav võimupositsioon määras kirjanduses kõike ning seda aktsepteerisid teiste hulgas naiskriitikud: näiteks Maie Kalda märkis mu „Alkeemia” peategelase kohta, et too on tundepeudega, tegeleb vaid kehavaatlustega ja tagatipuks tahab olla tuul.³ Olgu tundepeudega kuidas on, aga kes ei tahaks mõnikord tuul olla – kui Jaan Kaplinskile ja Uku Masingule on see lubatud, miks siis mitte naiskirjaniku loodud naispeategelasele?

Annuki hinnangul mõjutab autorite esiletõstmist ka see, kuidas suhestub kirjaniku looming rahvusnarratiiviga, mis on eesti kirjandusloos kesksel kohal: „Naisautorite teoste temaatika, stiil ja/või karakterikujutus ei pruugi sobida valitseva kirjandusparadigma või kriitikute arusaamadega” (lk 106). Valitsevale kirjandusparadigmale mõeldes oleksin ilmselt pidanud oma kehavaatlustega mõnikümme aastat ootama.

Annuki kogumik näitab, et naiskirjanikke ja nende loomingut on pisendatud, halvustatud ja solvatud ajast aega ja sageli kirjandusväliste asjaolude pinnalt. Nende retseptsioon ei pruugi sõltuda teoste kunstilisest tasemest, vaid projitseerub laiemale panoraamile, kus naiskirjanikud on kas „neiukesed-nääpsukesed” või antakse

neile mõista – nagu Suburgile anti –, et naisel ei kõlba avalikkuse ette püüelda.

Kuigi kirjanduses valitsevad tendentsid on nüüd naiste jaoks palju sõbralikumad, pole naisi tõrjuvad hoiakud ühiskonnast kadunud. Ja kohalikul retseptsiooni-maastikul tuleb pärle seniajani ette. 2019. aastal leidis Mihkel Kunnus mu artikli-kogumiku „Medusa juuksed” (2018) nimiloost ühe talle täiesti talumatu väite, mille esitamist ta nimetas „kantsatamiseks”.⁴ Sõna *kantsatama* kasutamise kohta leiab seletavast sõnaraamatust paar näitelause, üks neist kõlab nii: „Siga kantsatas porisse küljeli.” Ühegi sõna tähendus pole selle külge laulatatud, seda võib kasutada loominguiliselt, nagu Kunnus tegigi. Aga vaevalt hakkaks Kunnus näiteks Hasso Krulli või Märt Väljataga artiklit kommenteerides väitma, et nood midagi „kantsatavad”, kui ta mõne nende seisukohaga nõus ei ole.

Annuki raamat on selles mõttes lohutav: see kajastab naiskirjanike retseptsiooni väga avaral platool ja osutab selles kohatud äärmustele.

Sünnitav mees

Mäletan, missuguse õhinaga lugesin Annuki artiklit „Sünnitamisest tekstini. „Kõhuvalu” kui sünnitamise representatsioon kultuuris”, kui see ilmus 1996. aastal Vikerkaares nr 11–12. Artikkel analüüsib Peeter Sauteri novelli „Kõhuvalu”, mis sai aastal 1996 Friedebert Tuglase novelli-preemia. Olin toona Tuglase auhinna žüriis, mille esimees Märt Väljataga võitles nagu lövi Sauterile preemia andmise eest, aga päris üksmeelselt žürii ei hääletanud.

Sauteri novell kirjeldab naise kehaga toimuvat sünnituse ajal, kujutades endast ilustamata ja lähivaates reportaaži sünnituse eri etappidest. Annuk osutab „Kõhuvalu”

³ Kas mäletamisväärt kirjanduskümneend? Arutlevad Maie Kalda ja Maire Liivamets. – Eesti Raamatukoguhoidjate Ühingu aasta-raamat 2000, nr 12, lk 22.

⁴ M. Kunnus, Nõrga tugeva poeedi misogüünne hingetõmbepaus. – Keel ja Kirjandus 2019, nr 11, lk 912–915.

vastuolulisusele: „Ühelt poolt toob ta maha-vaikitud naiskogemuse ilukirjandusliku kujutuse keskmesse, väärtustab selle. Teiselt poolt kinnistab naiseks olemise veelgi enam looduse ja bioloogia külge.” (Lk 318) Vastuolulisus kätkeb eelkõige asjaolus, et sünnitust ei kirjelda naine, vaid mees. Mees fikseerib hääli, mida naine sünnituse ajal teeb, mees kirjeldab eritisi, mida ta naisest väljumas näeb, mees jälgib protsessi, mille jooksul saab naisest inetu ja eemaletõukav keha. On okset, on väljaheidet, on verd. „Sünnitav keha on groteskne keha” (lk 319), märgib Annuk. Naisest saab justkui kannatav loom, keelete orgaanika: „Keeleline võim tekstis – võim määratleda, anda tähendusi – kuulub ju mehele, minajutustajale, kelle keelekasutus ja vaatepunkt toimuvat kontrollib, niihästi demüstifitseerides kui ka seksualiseerides sünnitamist” (lk 321).

Rõhutamist väärrib, et reproduktiivsusega seotud protsessid muudavad keha groteskseks, häirivalt lihalikuks isegi naiste enda jaoks. Näiteks Nancy Huston leiab teoses „Loomispäevik”, milles ta arutleb loominguliste abielupaaride najal keha ning vaimu küsimuse üle, olles raamatut kirjutades ise rase, et „[m]ida enam kõht mind takistab, seda vähem ma ennast sellega samastan.”⁵ Sünnituse kirjeldust raamatust ei leia. Küll aga jõuab kirjanik järeldusele: „Tegelikult on naine „jõle” vaid sellepärast, et ta ütleb, reedab [...] mehe tõde: rääkides, ihaldades, elades, roojates, veritsedes, nuttes, surres, teades.”⁶ See on ka „Kõhuvalu” teema: mees on puhas vaim, kes vaatleb ja kirjeldab, naine on lalisev emakas, ennast uuesti loov mateeria – toores elu ja surma ühendus, puhas bioloogia.

Siiski läheb Sauteri kirjeldus peamisest mööda ja see pole tema süü, sest nii nagu mehel ei saa olla sünnitamiskogemust, ei

saa ta jagada aistingut, mida naine võib kogeda pärast lapse ilmaletoomist. See on tunne, justnagu oleks tema sisimas juhtunud midagi imelikku, et ühtäkki tühjaks jäänud rinnaalusest paigast on puhunud korraks läbi õrn, vaevu märgatav tuuleiil – õieti pole see keegi muu kui Surm, kes kõigi vastsündinute emade juures oma nähtamatut ringkäiku sooritab.

Ajatu tekst ja surelik inimene

Sauter on teinud sünnitamisest teksti ja Annuk on omakorda teinud Sauteri tekstist teksti. Sünnituse ja surma verbaliseerimisel aga paistab inimkäsi nõdraks jäävat, sattudes vastamisi tühikutega, mida täidab kõige paremini elu ise.

Inimlikku kujutluspilti paigutatuna võib elu olla tekst, aga kui miski on kindlasti tekst, siis on see raamat. Elu- ja raamatutekst võivad olla seotud, ja nagu Annuk näitab, biograafiakirjutuses ongi, kuid abstraktses plaanis need samastatavad pole. Miks? See on küsimus, mis viib loomingu lätetele, tagasi Sõnani, mis on „Jumala juures”. Mõistagi on olemas loomingut, kus iga sõna pole kulla kaaluga või evangeelselt mõõdetav. Uurida sekulaarses maailmas Sõna ja Jumala sidet tundub isegi vanamoeline, sest kirjandusprotsess pakub mängu sõna eri tahkudega ja mitte kõik neist ei püüdle jumaliku algupära poole, vaid on kantud soovist tõestada, et sõna on rohkem seotud argielu või inimkehaga kui Jumalaga.

Kui kirjutasin arvustust Karen Blixeni raamatule „Seitse fantastilist lugu”,⁷ siis sattusin paralleelselt sellega nägema fotoalbumit, kus olid pildid Blixenist vanaduspäevil. Vaatasin seda huvi ja võõrastusega, sest mulle näis, et võimas, sugestiivne looming ja vana, kortsuspõsine naine ei kuulu

⁵ N. Huston, Loomispäevik. Tlk L. Tomasberg. – Loomingu Raamatukogu 2016, nr 21–24. Tallinn: SA Kultuurileht, lk 171.

⁶ Samas, lk 204.

⁷ K. Hella, Tõe ja ideaali maagia. – Sirp 22. VI 2012, lk 10–11.

kokku. Eristus, mis jagab elu – eluteksti? – loomingu sfääriks ja sureliku inimese sfääriks, kehtib mu jaoks siia maani. Nüüdisaja kultuuripilt soodustab küll vaateviisi, et need on üks – ka Annuki raamat tohtub paljuski sellest seosest –, ning annab mõista, et surelik inimene võib oma loomingus püüelda kõrgemate sfääride poole, aga kusagil tema alateadvuses kobrutavad ikka tema kui sureliku inimese traumad – ja neid leiab iga inimese elust. Muidugi, ka Blixen kirjutas oma elust ja traumadest, aga ta oskas seda teha nii, et sellest sai sfääriride muusika: „Aafrika äärel” on ajatu teos, millest on tehtud ka film. Olen siia maani seda meelt, et kirjaniku sool, välimusel ja s(t)aatusel pole mingit tähtsust, kui ta on kirjutanud teosed, mis jäävad kirjanduslukkku püsima isegi siis, kui ta ise on sellest maailmast ammu lahkunud.

Tundsin tookord kaasa aastatest äestatud Blixenile samamoodi nagu Annuki kogumiku kaanepildilt pärinevatele noortele naistele – eelkõige seetõttu, et mõlemad esindasid surelikkust kõige ehtsamas vormis. Tundub, nagu oleks inimestest tehtud fotodele kleebitud nähtamatu sentimentaalsuseriba, seesama, mis on elus kleebitud kõikidele kehadele, mida varitseb varem või hiljem surm, häving. Imelikul kombel võimendavad fotod surma kui suure varitseja lähedalolekut – nii nagu kirjutatud tekstid kunagi ei tee.

Tunded kui igaviku prügi

Tunded võivad küll olla, ent igavikul pole meie tunnetest sooja ega külma, sest tunded on igaviku prügi. Ometi hakkas Annuki raamatut lugedes kurb, ja mitte ainult nende nüüdseks surmariiki läinud noorte tüdrukute pärast raamatu kaanel, vaid naiste pärast üldse. Kuigi need pilditüdrukud võisid elada õnnelikku elu pere keskel, õppida koolis ja teha tööd, mis neile meeldis või võib-olla ei meeldinud, aga mida tuli teha ja nad tegidki. Kurb on pigem nende loominguliste naiste pärast, kellest Annuk nii paeluvalt kirjutab – Kollast, Suburgist ja teistest – ja kes sattusid elama teistsugustel aegadel kui praegu. Kurb on ka seetõttu, et loomeannet on pidanud nii paljud naised olude survele maha salgama. Ja kui nad suutsid midagi ära teha, siis pidid nad arvestama, et neid võidi arvustada mitte selle alusel, mis nad teinud olid, vaid seetõttu, et nad olid naised, kellelt oodati sulandumist traditsiooni, tagasihoidlikkust, vaoshoitust, hoolivust, igatahes mitte iseäratsemist – ja naiste puhul oli iseäratsemine kõik see, mis meeste puhul oli loomulik. Vabadust pühenduda loomingule ei kannan naistele keegi kandikul ette, see tuleb ikka ja jälle kätte võidelda. Nii oli enne ja on nüüd.

KÄRT HELLERMA

Vepsa passioon

Omaelulooline kogemuslugu

Alevtina Gongišť. Meist vepslastest ja mitte ainult. Tlk Madis Arukask. Tallinn: Argo, 2025. 182 lk.

Selle omaeluloolise kogumiku esimestest lehekülgedest tekib küsimus, mis žanri see

võiks paigutada. Lihtne oleks kirjutada, et see on kogum pamfletilaadseid esseid või vesteid. Aga siis tekib mõte, et neis on palju varjundeid, nüansse, mida on üsna raske tajuda vepsa kultuurilugu ja kohalikku mõtteilma tundmata. Süvenedes saab kiirelt selgeks, et iga lugu räägib samast asjast: me oleme olemas, ja teisiti me ei saa! Laiem žanrimääratlus võiks olla kogemuslugu, ja iga lugu eraldi pajatus, vepsa keeli *pagin*. Neid kuuleb tähelepanelik kuulaja vepsa

külastuis veelgi: kõik maailmas kohatav saab neis kuidagiviisi seotud algupärase kohakogemusega. Mis tahes hilisemas elus läbielatu omandab lapseas kogetu värvingu.

Selles teoses võib ingerisoomlasena Eestis või Soomes elanu mõndagi ära tunda. Kuni selleni välja, et „keda see kõik peaks ikkagi huvitama”. Keegi ei jaksa ju tänapäeval kaasa mõelda väljasureva väikerahva vaatele, kõnelemata kaastundest või mõistmisest. Paljuski seepärast, et kaasinimeste jaoks on taustad ja faktid tundmatud ning kogemus võõras. Aga üks noor inimene on ausalt oma teekonna kaardistanud ja mõtted lahti laotanud. Ole inimene ja mõtle kaasa! Esitatakse otsekohene üleskutse nii omadele kui ka võõrastele: „käy miun tieni – syö miun leipäin” (‘käi minu teed – söö minu leiba’), kui kasutada ingerisoomlaste tuntud ütelist.

Inimese teekonda pole alati võimalik kaardistada suviste folkloristlike välkvalitööde käigus. Noil põgusail kohtumistel ei jõua tihtipeale omaelulooliste kogemuslugude juurde. Nendeni jõudmine nõuab kannatust, pühendumust, usaldust. Siiski on välitöödel õnnestunud korduvalt kogeda esialgu kõvana näiva – kas ideoloogilise või enesetsensuurist tuleneva – kilbi murenemist eriti vanema põlve hulgas. Selleni välja, et neetakse „moskvalasi” ja kõigekarvalisi rahvuse ja hingeta ettevõtjaid, koloniste; ollakse valmis kaitsma Vepsa valda kas või relva jõul; ülistatakse kahe põlve tagust Soome anneksiooni, mille käigus „ehitati haigla, rajati omakeelne kool, asuti noortele perelele ehitama elamuid”, ja muud sellist.

Raamatu esimestest lehekülgedest peale torkab silma rahvustunde primaarsus, kusjuures rahvust pole mõistatud ainult keelelise, vaid tõsise veresugulusega. Kõik peaksid mõistma, et selle esiletoomine ei peaks olema häbiasi, vaid lausa

inimõigus. Iga põlisrahvast või väikerühma represseeriv tegevus on inimsusevastane tegu – etnotsiid. See kogumik on „vepsa karje”. Lisaks autori isiklik *nostos* – koduigatsus, mida ei saa kuidagi rahuldada. Miks?

Kohast, kus Alevtina üles kasvas

Autor on sündinud vepsa alevis nimega Šoutarv’ (vn Шелтозеро, sm Šoutjärvi), aga elanud Petrozavodskis (vps Zavodad, kõnekeelselt Petroskoi). Šoutarv’ on Änise järve ääres asuva äänisvepslaste keskus, kus on vepsa keele eri tasemel kõnelejaid praegu tuhatkond. Alev oli veel paarikümmend aastat tagasi Vepsa rahvusvalla (vn Вепская национальная волость) ametlik keskus, kus püüti anda hoogu vepsakeelse kultuuri- ja koolielu taas-sünnile. Alevi servas asub suurepärane vepsa muuseum, kus töötavad entusiastlikud inimesed. Tänavail kõndides kohtab salapärase silmavaate ja smaragdroheka vikerkestaga inimesi ning – kui nad peaks avanema – võib kuulda ülimalt huvitavaid lugusid. Keskuse tagamaa moodustasid veel poole sajandi eest elujõulised külad, nagu Dazar’, Djarv’, Matvejanšelga, Metsantaga, Šokš, Vehka jt. Ligikaudu 60–70 kilomeetri kaugusel asub Petroskoi.

Üks Alevtina vanaisa oli lugupeetud Nikonovide suurpere liige, vepsa intelligent ja koorijuht, kes – nagu paljud väikerühmade haritlased – 1930. aastatel vangistati. Teine vanaisa saadeti Šokšu küla vanemana välja Apatitõ kaevandusasulasse Koola poolsaarel. Üks vanaema sattus sõjasündmuste keerises lastekodusse. Vaid vaarisal õnnestus jääda koju.

Mitmel korral tuleb vihjeliselt juttu põliselanikkonna jaoks pigem positiivsena kogetud soomlaste maahõivest. Aga just sel põhjusel sattusid piirkonna inimesed pärast sõda NKVD teravdatud tähelepanu alla. Sisuliselt tühjendati piirkond kohale

jäänutest. Suur osa nooremast rahvast oli ju lahkunud Soome koos soomlastega. Elamisõiguse sunnitööga lunastanud ja filtratsioonilaagri läbinud lasti järk-järgult elupaikadesse tagasi: tööjõudu oli käitistesse, sovhoosidesse ja metsalankidele hädasti tarvis. Paljud noored neid hüvitasid oma „pattu” sellega, et demineerisid miinivälju, pannes sellega ohtu nii oma elu kui ka vepsa järelpõlve sündimise.

Karmidele repressioonidele vaatamata räägiti piirkonnas veel poole sajandi eest nii kodudes kui ka tänavail vepsa keeli. Alevtina mäletab seda, ta meenutab jutustamisi vanaemaga ja vanade fotode uurimist perealbumitest, muu hulgas toredat peresisest sõnamängu, mille võitis see, kes suutis endisaja murdekeelest meenutada sõna, mida teised ära ei arvanud. Sellel mõistatamismängul oli mingi pühaduse mõõde, nagu seda on omistatud videvikus mõistatamisele teistegi läänemeresoome rühmade pärimustes.

Alevtina ise kuulub juba põlvkonda, kes elasid või olid sündinudki linnades. Nad asusid noortena möödunud aegade pärimust rekonstrueerima ja koloreerima juba omal viisil. Midagi algupärast leida oli keerukas, aga seda põnevam. Nende noorpõlv langes lootusrikkale ajale, mil taheti end taas vepslaseks pidada, uskudes sovetliku süsteemi muutumist millekski mõistuspäraseks ja kohalikku elanikkonda toetavaks. Oma sõpruskonnaga väntasid nad kaheosalise äänis- ja keskvepsa pulmakombeid rekonstrueeriva filmi „Vepsän sai” („Vepsa pulmad”). Üks kunstiaudeline noormees, keda teoses mitut puhku mainitakse, kujutas oma taistel vepsa muinasjutte ja usundilisi muistendeid. Õpiti Petroskoi ülikoolis soome ja vepsa filoloogiat. Karjala keelest pidi ju peatselt saama nimi-vabariigi ametlik keel.

Alevtina lahkub esivanemate maalt

2000. aastate alul hakkasid asjad uuesti kiiva kiskuma. Saabus Putini ajastu, mil saavutatud vabadused tasahilju kadusid, aga enamik kodanikke soostus elutsema „rahvaste vanglas” lausvalede vägivalla all. Karjala keele ametlikuks kuulutamine takerdus lõpututesse üha absurdsemate argumentidega manipuleerivatesse „aruteludesse”. Vepsa vald kaotati ja allutati otse Karjala Vabariigi juhtkonnale, kes ei näidanud kohalike asjade vastu üles muud huvi kui loodusvarade – vaarikapunase porfüriidi ja metsavarude – ammutamise. Enamik looduskaitse tegevusi lakkas. Seda kõike juhtis keskvõim koos rahvusvaheliste ühisfirmadega, kes pakusid kasumi vastu uusimat tehnoloogiat. Tööjõuks toodi ukrainlasi, valgevenelasi, kaukaaslasi. Kasumist ei jäetud midagi kohaliku elu edendamiseks. Üha enam hakkas kohalike suus korduma nimetus *москвичи* ('moskoviidid'), kes tõmbasid niite ja hõivasid maid muu hulgas nii nimetatud rekreatsioonipiirkondade loomiseks.

Vene-Karjala kolonialismil ja maa tühjakspumpamisel on pikk ajalugu. See algas pärast seda, kui Moskoovia neelas alla Novgorodi vabariigi. Kõigepealt ammutati kergesti kättesaadavat, kõrge maagisisaldusega soomaaget. Ka vepsa aladele rajati manufaktuure, kus tööjõuks olid kohalikud ja Sise-Venemaalt toodud pärisorjad. Juba enne Peeter I valitsusaega rajati esimene tehas ja tema omakorda rajas *Петровские Заводы* 'Peetri tehased', Petrozavodski linna eelkäija. Siis tulid laevatehased Lodeinoje Polje linnas (vps Pöud), metsatööstus, kivimurrud, tööstuslik kalapüük ja muu. On tõsi, et neil tööstusaladel leidis kasulikkude juhu- või püsielulist vepsa mees, eriti tsaariaja liberaalsemail lõpu-kümnnendeil, ent see episood kestis vaid paar inimpõlve. Nõukogude narratiivi

kohaselt on muidugi suurvene šovinistid need, kes töid Vepsamaale kogu rikkuse, kultuuri ja heaolu. Nad tunnevad end selle maa isandadena ja sisendavad põlisrahvale: venelaseks registreeruda tähendab saada inimeseks. Just see nörribabki Alevtinat enim.

Pärast mitme ähvarduskirja saamist otsustab Alevtina koos vahepeal saadud kahe lapsega maalt lahkuda. Kreekasse. Püüdes kohaneda uuel maal, leiab ta ühe Pontose kreeklasest hingesugulase. Üldse tunduvad talle vaimses plaanis sümpatiseerivat veel ingerisoomlased, volga-sakslased, ka juudid ja teised vähemused, kelle eksoodusele ta südamest kaasa elab. Nende saatus saab talle enda elukogemuste põhjal üha lähedasemaks. Nad kõik kannatasid ju despootliku võimu all, mis toetus terroriapaadile ning (kaas)kurjategijate privilegeeritusele.

Rahvustunde apologeet

Alevtina esitab teose lõpuosas rahvaste eksistentsi ja etnilisust puudutavaid teooriaid, mis on teda eri aegadel mõjutanud. Ja lisaks halastamatu röntgenpildi vene hingest: šovinistlik massipsühhoos, nartsissistlik empaatiavõimetus ja vägivaldakultus. Alevtina on sealjuures loonud oma kogemusele toetuva, etnilist rahvuslust rõhutava maailmavaate, mis väikerahva esindaja puhul ei mõju äärmuslikuna. Korra tekkis küsimus, kas Alevtina oleks võimeline sellisteks etnilisest rahvuslusest tulenevateks terroritegudeks, mida on toime pannud baskid, korsiklased või ka iirlased. Vaevalt küll, sest see eeldab kas kultuurilist veritasunõuet, religioosset passiooni või mingit muud ülimuslikku sättumust. Neist ühtegi Alevtinal pole. Vepslaste järeleandlik veri, mis on neid lasknud sajandite vältel üha enam piki jõgesid laante rüppe valguda, kuulub hoopis teise gruppi. Selles on (näivat?) alla-

heitlikkust, mõistmist ja kaastunnet, aga ka visadust.

Alevtina deklareerib mitut puhku, et jäägu igäihele oma, et tal pole etteheiteid kellelegi, kes püsib omaenda ale- ja maasikamaadel. Ent antagu ka talle tagasi **oma maa!** Need, kes seda põhimõtet ei järgi, peaks jääma häbisse ja saama vitsu, kaasa arvatud need, kes liigse üleilmastumisega kaasa lähevad. Suurim halvaksapanu aga kuulugu neile, kes teevad näo, justkui väikerahvaid poleks olemas. Alevtinal on pigem liberaalne ilmavaade: igäihele oma.

Autor sukeldub teose algus- ja lõpuosas ikka ja jälle, ehkki põgusalt, vepslaste vanemasse ja uuemasse ajalukku. Eriti läheb talle korda vepsa muinasaeg, see suhtelise vabaduse ja enesemääramise periood, mil tehti koostööd Idateel seigelnud varjaagidega, päädis poolmuinasloolise omariiklusega Biarmias Magna Bulgaria ning Kiievi-Vene eeskujudel. Selle poolriikliku kaubandusvõimu rajamise oreooli ja ainuõiguse on praeguseks endale haaranud vene ajalookirjutus vaatamata sellele, et varaste tohtkirjade seas leidub sadu vepsa- ja karjalakeelseid dokumente ning araabia- ja ladinakeelsetes allikates viiteid nii vepsa, karjala kui ka saami etnostele. Sellest tiivustatuna esitab Alevtina endale ja lähikonnale juhanliiviliku maksiimi: „Ükskord on vepsa riik!” (Tundub ülimalt idealistlik, ent piirkondliku omavalitsuse vorm 1990. aastail andis selleks ju põhjust.) Alevtina küsib retooriliselt: miks tema põlvkonnakaaslased ei tea midagi oma ajaloost? Ja vastab: sest sellest ajaloost on kästud vaikida ja seda pole kunagi mingil kujul neile õpetatud. Totalitaarne keskvoim on kirjutanud sajandeid oma ja ketrab üha uuesti seda kinnistavat, ideologiseerivat ja unifitseerivat müüti. See on õigustanud repressioone, tsensuuri, lõpuks ka eneses-tsensuuri ja endaeitust.

Mõnda soomlastest ja Soomest

Autoril – nagu ka tema põlvkonnal üldiselt – on olnud väga puhtad, lausa piibellikult pühad kujutelmad soomlaste ja moodsa Soome kohta. Need rajanevad osalt tema vanaema „soome lastekodus” Petroskois veedetud aastate mälestustel. Nimelt olid sellesse asutusse kogutud paljude Stalini-aegse Suure terrori käigus mahalastud puna- ja kanadasoomlaste lapsed. Vanaemal oli seetõttu lausa soomekeelne põhiharidus. Osalt pärinesid need kujutelmad aga teise vanaisa sõjavangina Soomes veedetud ajast. Ja lõpuks neist Jätkusõja-aegsetest mälestuskildudest, mida kohalikud poetasid soomlaste positiivsest maahõivest Änise kallastel. Neid kuulsime uue aastatuhande alguse välitöödel meiegi. (Mäletan ühe peremehe rõõmsat hõiget niipea, kui olime üle läve astunud: „Olem üht verd!”) Mõistagi on tulnud autoril oma idealistlikku pilti Soomest hiljem järk-järgult kõvasti korrigeerida.

Juttu tuleb sellestki kümnendist, mil iga endast lugu pidav soomeugrilane soovis end kuidagiviisi sisse seada Soomes – kas siis üliõpilase või töötajana. Seda tegid nii nende rahvaste liidrid kui ka tavaliikmed. Nad ei tajunud (esialgu), et kujutelmad sugulusest ja hõimuideest polnud sugugi pariteetsed ja et Soome on vahepeal käinud läbi soometumise puhastustulest ega sõanda ikka veel oma Suur-Soome minevikku ei objektiivselt hinnata ega selles peituvat inimlikku vääriliselt mäletada. See ühekülgne vaade jääb Soome avalikel foorumitel ja kooliajaloos ilmselt veel kauaks ajaks domineerima. Aga vepslased teiste soomeugrilaste seas proovisid ikkagi oma õnne pettuste, enesealanduste, konformismi ja isegi eneseituse hinnaga. Sest paljud neist hakkasid miskipärast mõtlema veelgi suurvenelikumalt kui venelased ise, asudes kritiseerima Soome õigussüsteemi

ja kaitsma sinna migreerunud venekeelse elanikkonna „eriõigusi”.

Alevtina üritab tungida moodsa soomlase pähe, ent tõdeb siis, et see käib üle jõu. Tal on raske kaasa minna kampaanialiku mõttelaadiga, mida juurutab Soomes üleilmastuv, ameerikalik või siis uuseuroopalik haridussüsteem. Alevtina üritab kõigest väest mõelda oma peaga. Samuti ei suuda ta alla neelata Soomes ikka veel laialt leviavat ingerisoomlaste pihta suunatud *ryssittely*-kommet (sm *ryssä* 'vanka, tibla'; *ryssitellä* 'kedagi tiblaks kutsuma'). Kas nii kustutatakse ikka veel seda fantoomvalu rahvuskehandis, mida tekitasid rohkem kui 30 000 langenut Talvesõjas? Igatahes kõeb *ryssäviha* ('veneviha') endiselt soomlase ihu all, aga venelastele seda näkku öelda (ikka veel) ei julgeta. Küll aga leiab see liig sageli ilmsüütu sihtmärgi.

Teadmatuse soost välja

Alevtina pole allaandja, aga ka mitte see, kes tormaks berserkina pimesi lahingusse. Teda iseloomustab terav kõrvaltvaatajapilk, analüütiline vaade. Vaid äärmusjuhtudel on ta otsustavalt sekkunud sündmustesse kas sõna või teoga. Siis, kui on vaja olnud kaitsta oma pereliikmeid, lapsi, sõpru ning muidugi oma rahvast! Sellisena on ta just see võrdõiguslikkust hindav soomeugrilane või muinasjutuline tšud, kellest jutustavad aastasadadetagused muistendid ja ürikud. Nad taandusid, matsid end, kadusid juba jäljetult ja siis ründasid otsekui maa alt, et taastada kokkulepetel ja vastastikusel austusel rajanevat maailmakorda. Alevtina meelest ei ole see võitlus sugugi otsustatud. Ja temasuguseid, kes pole põlisrahvale omast maailmataju minetanud, leidub usutavasti veel. Kas nad jõuavad lõpuks koju?

Autor mainib mitmes kohas detailidesse laskumata 1930.–1950. aastate repressioone ja vägivallaakte, milles hävitati terved põlvkonnad teojõulisi, väikerahva

kogukondade mõtlemaid liikmeid. Vepsamaalt mitte väga kaugel toimus Valge mere kanali kaevamine, mille käigus hukkus sadu tuhandeid sunnitöölisi. Repressiivsest ajaloost on jäänud punktiirseid märke kohtutoimikuisse ja kaduvaid tähiseid massihaudadest looduslikesse puistustesse. Üks selline leidub Petroskoi lähisel Sandarmois, mille võltsajaloolised tõlgendused on Eestigi uudiskünnise ületanud. Kui Vene võimud tahavad, siis enam ei ole neid mälestusmärke ega mäletata sündmust. **Kõikjalt kostab vaid kõrvulukustavat vaikust.** Alevtinagi ei räägi piisavalt selgelt või valjuhäälselt külastute hävitamisest, topoklasmist ega repressioonidest. Siiski teeb ta vihjeid n-ö nurgatagusele ajaloole, mis on veel vepslaste päris omaks looks vormimata.

Alevtina kogemuslugu on väikerahva esindaja rahvustunde apoloogia ja näpuvibutus moodsatele mõttevooludele, mis vaatamata tõenduspõhistele vastuväidetele üritavad järjekindlalt rahvusluse ja etnilisuse kateegooriaid alavääristada. Alevtina rahvuskäsitus seab etnilisuse tingimusteta esmaseks, inimväärikuse ja -olemise vaatekohalt määravaks. „Inimene, kel pole juuri, lakkab olemast inimene,” kirjutab Alevtina. Inimesest saab biorobot ehk mankurt,¹ kelle tootmine ongi olnud Vene keskvoimu peamisi eesmärke. Tänapäeval nimetatakse neid „rossiaanideks” (vn *россияне* 'venemaalased'). Sealt saadakse muu seas sõdades vajalik kauriliha. Alevtina visandab retsepti, kuidas praegu maailmas käivas „kultuurisõjas” jääda iseendaks, vepslaseks või mõneks teise päris rahva esindajaks, ja mitte saada mankurdiks.

Alevtina räägib ka inimese lähedastest seotusest vanavanematega. Etnilisus on mõnes mõttes vanavanemate jagatava

armastuse ja hoole üks ilminguid, teisisõnu pärimus(kultuur). See võiks olla Alevtina sõnumi kvintessents. Ta nimegab oma pärimuses ja ajaloo orienteerumise vajadust, n-ö endise eluolu otsinguid „teadmatuse soos sumpamiseks” või „esivanemate põrmus sonkimiseks”. Selles vaevas pole tal olnud eriti kellegi abi loota. Võib-olla ajutiselt omasugustelt, kellest enamik läheb otsingutes peatselt oma teed. Sest see kogukond on habras, haavatav ja ülimalt fragmentaarne. Ühist asja on tegekkuses raske ülal hoida. Ingerisoomlasena samastun Alevtinaga täiesti, minu elu- ja uurijakogemus on täpselt seesama.

Alevtina ehk kõige äärmuslikumalt püstitatud küsimus on: miks väikerahvaste liikmed peavad mõlgutama enesetapumõtteid? See vestekogumik on Alevtina ilmavaateline manifest: **väikerahvas peab võima olemas olla!** Tal on õigus oma keelsele ja -meelsele haridusele. Tal peab olema õigus enesemääramisele ja oma riiklusele.

Teose lõpuosas selgub, et elanud lühemat või pikemat aega neljas riigis, peab Alevtina just Eestit kõige väärikamaks ühiskonnaks nii vaimsel kui ka olmelisel tasandil. Soomeugriliku elutundega vepsa rahvuslane tunneb end siin turvaliselt. Alevtina võiks oma mõttelaadilt olla eeskujuks eestlastele, ehkki ta pole sama kannatlik ega oska samavõrd delikaatselt vaikida. Siis sugeneb ühtäkki küsimus: kas me ikka väärime tema ülistavat hinnangut? Võib-olla peaksime vähem virisema ja rohkem väärtustama seda, kuhu oleme jõudnud ja mida oleme saavutanud?

Kahjuks pole raamatu kaante vahel leitud ruumi paikkondlikule kaardile, millel oleksid praegu veel olemas olevad vepsa asulad ning omal ajal likvideeritud külastud. Kohanimesisid esineb aga tekstides üksjagu.

TAISTO RAUDALAINEN

¹ Mankurtideks nimetatakse oma identiteedi kaotanuid Tšõngõz Ajtmatovi romaanis „Ja sajandist on pikem päev” (1980, e k 1983) kujutatud orjastatud inimeste järgi.

Igor Severjanin eesti luuletajana

Igor Kotjuh. Igor Severjanin Eesti kirjandusväljal ja Eesti venekeelse kirjanduse identiteedi kujunemine (1918–1941). (Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuens 27.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2025. 147 lk.

Kirjandusloo mõiste üle on juba pikka aega kriitiliselt arutletud ja vaieldud. Alates René Welleki murrangulisest uurimusest „The Rise of English Literary History” (1941) on arutelud kaanoni kujunemise protsesside, kaanonisse kaasamise ja sealt väljajätmise põhimõtete ning kirjandusloo olemuse üle püsinud märkimisväärselt pingelised. Euroopa kirjanduslood on traditsiooniliselt lähtunud nii-öelda rahvuslikust paradigmat, mis on enamasti rajatud rahvuskeelele kui etnilise identiteedi lahutamatu osale. See suundumus on tihedalt seotud asjaoluga, et alates XVIII sajandi lõpust on kirjandusel sageli olnud rahvusloome protsessides määrav roll. Selline lähenemine on osutunud problemaatiliseks olukordades, kus kirjanduslugu põhineb vähem keelisel ning enam territoriaalsel, ajaloolisel või kultuurilisel ühtsusel, nagu Šveitsi ja Belgia puhul või endistes koloniaalriikides väljaspool Euroopat. Veelgi eripärasemad, vähemalt Euroopa kontekstis, on olukorrad, kus endine koloniaalkeel eksisteerib kõrvuti rahvuskeelega. Iirimaa näiteks on iiri keele kõnelejad jäänud vähemusse inglise keele suhtes. Soomes seevastu on soome keel kujunenud riigi domineerivaks keeleks ning rootsi keel – ajalooliselt võõra eliidi keel – on taandunud vähemuskeeleks. Ometi moodustavad mõlemas keeles loodud kirjandusteosed selle, mida tavapäraselt nimetatakse iiri või soome kirjanduseks.

Eesti kirjanduslugu on valdavalt järginud Euroopa domineerivat paradigmat: üks rahvus, üks keel, üks kirjandus. Kuigi sellisel narratiivil on vaieldamatud eelised kontseptuaalse selguse ja rahvusliku identiteedi kinnistamise – just see on Eesti lähiajaloo olnud korduvalt otsustava tähtsusega – seisukohalt, kaasnevad sellega ühtlasi pimedad nurgad ja piirangud. Nagu Liina Lukas on näidanud oma uurimuses „Baltisaksa kirjandusväli 1890–1918” (2006), ähvardab rahvuse ja keele põhine raamistik jätta tähelepanuta mitmekeelsed ja rahvusülesed mõõtmed, mis on kujundanud kirjandusvälja Eestis ja laiemalt Balti regioonis.

Sarnases vaimus püüab Igor Kotjuh oma doktoriväitekirjas – eitamata sugugi rahvuslikku narratiivi – avardada 1920.–1930. aastate Eesti kirjanduse mõistet, hõlmates selle alla vähemalt ühe venekeelse autori: poet Igor Severjanini, kes oli tollal tuntuim Eestisse asunud vene emigrantkirjanik. Kotjuhi artiklipõhine doktoritöö koosneb kuuest peatükist: „Töö fookus”, „Teoreetiline raamistik, põhimõisted ja metodoloogia”, „Igor Severjanini eluloolist ja sotsiokultuurilist tausta”, „Varasemad käsitlused Severjaninist”, „Artiklite kokkuvõte ja uurimistulemused”, „Diskussioon ja järeldused”.

Autori sõnul püüab väitekirjaga täita lünga Severjanini elu ja loomingu terviklikus ning kontseptuaalselt põhjendatud käsitluses, vaadeldes tema elukäiku ja luulet identiteedi, kultuuridevahelisuse ja diasporaa vaatenurgast. Biograafilise ja kontekstuaalse lähenemise ühendamise kaudu ei soovi Kotjuh esitada Severjaninit üksnes vene ega üksnes Eesti autorina, vaid mõlemal kirjandusväljal tegutsenud mõjuka kirjanikuna. Nii avardab ta arusaama sellest, kuidas Eesti kultuuriväli kujunes ja mitmekesisust (lk 53–54). Teisisõnu on valitud teema ja uurimisprobleem üsna laiad ning oleks võinud teostuda sama hästi kontseptuaalse biograafia kui artikliväitekirjana.

Seetõttu on töö teoreetiline raamistik üsna keerukas: Kotjuh toetub suurele hulgal identiteediteoreetikutele (Erich S. Fromm, Erik H. Erikson, Stuart Hall, Homi K. Bhabha, Anthony Giddens, Henri Tajfel, John Turner, Martin Ehala), kirjandusteadlastele (Hans Robert Jauss, Wolfgang Iser, Gilbert J. Garraghan, Yase-min Yildiz, Jonathan Culler, Catherine Belsey, Saara Lotta Linno, Eret Talviste, Aija Sakova) ning kultuuriteoreetikutele (Pierre Bourdieu, Juri Lotman, Mihhail Bahtin). Kotjuhi sõnul: „Metodoloogilise lähenemise mitmekihilisus võimaldab analüüsida Igor Severjanini positsiooni Eesti kirjandusväljal eri vaatenurkadest. See aitab mõista, kuidas keeleline ja kultuuriline mitmekesisus, institutsionaalne marginaliseeritus ja retseptsiooni dünamika kujundasid tema identiteeti loojana, kes asus korraga mitme kirjandustraditsiooni piiril. // Selline meetodite kombinatsioon loob aluse sügavaks arusaamaks Severjaninist kui isikust ja loojast, aga ka Eesti venekeelse kirjanduse ajaloolisest kujunemisest ja positsioonist laiemas kultuurikontekstis.” (Lk 38)

Nagu mitme paralleelse metodoloogilise lähenemise puhul sageli juhtub, ei muudaks paari meetodi lisamine või eemaldamine eriti tervikpilti, kuigi üksikutes artiklites on neid rakendatud säästlikumalt ja selektiivsemalt. Väitekiri on hästi kirjutatud ning autori kirjanduslik taust on selgelt tajutav, ehkki kohati oleks vähem esseistlik käsitlusviis tööle kasuks tulnud.

Varasemad Severjanini-uuringud on arvesse võetud muljetavaldava põhjalikkusega, kuigi arutelu kaldub kohati loeteluliseks ning hea olnuks suurem süntees ja kriitilisem dialoog selle uurimuse vaatenurgast olulise teaduskirjandusega, näiteks Rein Kruusi ja Sergei Issakovi töödega. Abiks võinuks olla avangardi-uuringute arvesse võtmine, siinkohal võib

mainida Vladimir Markovi klassikalist uurimust „Russian Futurism” (1967), mis aitaks selgitada, et XX sajandi alguse kontekstis oli Severjanini positsioon mõnevõrra vastuoluline (Kotjuh puudutab seda lühidalt lk 46). Ühelt poolt oli Severjanin lugejate seas äärmiselt populaarne, teisalt peeti teda kirjandusringkondades sageli teatud mõttes šarlataniks. Tema varajane populaarsus selgitab aga osaliselt, miks isegi võõrkeelsed luuletajad, nagu rootsikeelne soomlanna Edith Södergran, keda Kotjuh tsiteerib oma uurimuse epigraafis, temaga kokku puutusid ja said inspiratsiooni sellest tuntud ning suhteliselt arusaadavast avangardpoeedist. Sama võis kehtida noore Henrik Visnapuu, Albert Kivika ja teiste Severjanini eesti austajate puhul. Sellised lühikesed ekskursid retseptsioonilukku – eriti arvestades, et teoreetilises osas viidatakse Jaussile – oleksid aidanud vältida korduvaid viiteid Severjanini loominguga „kõrgele kunstilisele väärtusele” (lk 23, 62) ning sillutanud teed järjepidevusele tema Vene ja Eesti perioodi vahel.

Kolm artiklit, mis moodustavad Kotjuhi doktoritöö tuuma, keskenduvad Severjanini elu Eesti perioodile ning liiguvad järk-järgult biograafiliselt lähenemiselt filoloogilisele. Nagu Kotjuh ühes artiklis – ilmselt mõne kirjandusteadlase silmis veidi vastuoluliselt – väidab, võimaldab autori eluloo uurimine paremini mõista tema loomingut ja vastupidi. Kotjuhi põhitees seisneb selles, et aastate jooksul omandatud Eesti-kogemus ja teadmised võimaldavad pidada Severjanini identiteeti „hübriidseks”; nii vene kui ka eesti omaks; see kajastub tema 1920.–1930. aastate loomingus, mis sisaldab rohkesti Eesti elemente ja viiteid. Sellest tulenevalt tuleks Severjaninit, vaatamata tema loominguga keelele, käsitada Eesti kirjandusloos osana.

Esimene artikkel „Tõrked Eesti venekeelse kirjanduse omaks tunnistamisel

1918–1940. Igor Severjanini juhtum” analüüsib põhjusi, miks Severjaninit ei peetud kunagi Eesti kirjandusvälja osaks. Kotjuh rakendab Bourdieu kirjandusvälja mõistet, näidates, kuidas institutsionaalsed ja keelelised tõkked kujundasid Severjanini marginaliseerumist sümboolse kapitali hierarhias, kus keel määras kultuurilise kuuluvuse. Sellele vaatamata tagas tema nähtavus meedias, et tema mõju kirjandusväljale ei kadunud täielikult.

Teine artikkel „Eesti keel Igor Severjanini loomingus. Hübriididentiteeti toetav transkeelsus” käsitleb Severjanini luule „transkeelset” mõõdet, näidates, kuidas eesti keelelised ja kultuurilised elemendid imbuvad tema venekeelses luulesse. See ei tähenda keelevahetust, vaid laiendatud kultuurilise kuuluvuse tunnet ehk seda, mida Kotjuh nimetab „hübriididentiteediks”.

Kolmas artikkel „Rahvuskultuurilisest enesemääratlemisest eesti kirjandusloos. Igor Severjanini hübriididentiteedi peegeldus luulekogus „Klassikalised roosid” (1931)” keskendub luulekogule, mis koondab Severjanini Eesti perioodi poeetilised võtted. Analüüsi eesmärk on näidata, et teos üksnes ei kinnita kultuurilist kuuluvust, vaid tähistab ka loomingulist ümberorienteerumist. Eesti maastikud, regilaululikud rütmid ja kultuurilised arhetüübid on ümber mõtestatud luuletustes, mis ei paigutu üheselt ei vene ega eesti kirjandustraditsiooni, vaid moodustavad hübriidse „kolmanda ruumi”. Kotjuhi järgi säilitas Severjanin oma vene juured, arendades samal ajal kohaspetsiifilist Eesti identiteeti.

Läbi ajaloo on olnud inimesi, kel on muutlik, mitmekordne või olukorrapõhine identiteet ning lojaalsus. Kas Kotjuhi väitekirjas korduvalt mainitud Severjanini biograafilised faktid – varajane Eesti kodakondsus, toetused Eesti Kultuurkapitalilt, võimalik osalus Kaitseliidus jne – selgi-

tavad identiteeti või olid need eelkõige praktilist laadi, on võimatu kindlaks teha. Kahtlemata esindavad need emigrandikäitumise mudelit, mis on elukohariigile avatud, erinevalt näiteks Vladimir Nabokovi hoiakust Saksamaa suhtes ligikaudu samal perioodil. Võiks meenutada ka Thomas Manni juhtumit: ta sai 1936. aastal Tšehhoslovakkia kodakondsuse – ilma seal kunagi elamata – ning 1944. aastal Ameerika Ühendriikide kodakondsuse. Kas need faktid määravad Manni identiteeti, loomingut või kohta kirjandusloos? Kotjuhi väitekirja väidab, et Severjanini puhul on see nii ning et koos tema hilisema loominguga Eesti motiividega kvalifitseerib see ta ka eesti luuletajaks.

Kas Eesti kirjanduslugu soovib oma narratiivi kaasata näiteks saksa- või venekeelseid autoreid, kes on Eestis tegutsenud, on pigem poliitiline kui teaduslik küsimus. Ometi püüab Igor Kotjuhi uurimus näidata, et eesti – või mis tahes rahvuslikku – kirjanduskaanonit on võimalik käsitleda traditsioonilisest avarama ja avatuma vaatenurga alt, mis arvestab keeleliste, kultuuriliste ja sotsiaalsete rännetega. Kuigi jääb küsimuseks, kuidas sellist vaatenurka tegelikkuses rakendada ning mil määral saab Severjanini üksikjuhtu üldistada või mudelina kasutada, annab väitekirja siiski väärtusliku panuse nii avalikku kui ka teaduslikku debatti. Paljud väitekirjas käsitletud mõisted, nagu *hübriididentiteet* ja *kolmas ruum*, võivad osutada kasulikuks edaspidistes aruteludes ning aidata kaardistada Eesti kirjanduslugu, eriti neid juhtumeid, kus ühte kultuuri kuulumine ei ole selge ega enesestmõistetav. Selline uurimistöö ei piirdu loomulikult Eestiga, vaid võib osutada viljakaks ka teiste Kotjuhi väitekirjas vaadeldud sõdadevahelise perioodi piiririikide kirjanduslugude käsitlemisel, Soomest Ukrainani.

MIKA PYLSY

Väitekiri liivi verbituletusest

Santra Jantunen. Livonian Verbal Derivation: Inherited Characteristics and Contact-Induced Change. (Dissertationes Universitatis Helsingiensis 216/2025.) Helsinki: University of Helsinki, 2025. [186 lk.]

Liivi keele uurimine on uuel aastatuhandel saanud sisse enneolematu hoo. Rohkete liivi keelt ja keeleareaali käsitlevate uurimuste kõrval on valminud kümnekond doktoritööd, neist enamik Tartu Ülikoolis. Tähtis liivi keele uurimiskeskus on endiselt ka Helsingi ülikool, kus mullu juunis kaitses Santra Jantunen Riho Grünthali juhendamisel valminud väitekirja, mis käsitleb liivi verbituletust, seda mõjutanud keelekontakte ja keelesiseseid arenguid.

Jantuneni doktoritöö keskendub liivi keele tegusõnamoodustuse eri võimaluste võrdlevale uurimisele. Ühest küljest analüüsib autor liivi frekventatiivsete ja kausatiivsete verbide, nagu *mā'dlō* 'mäletada, meenutada' ja *nāgtō* 'näidata', läänemeresoomelikkude sufikstuletust. Teisalt käsitleb ta verbide tähenduste modifitseerimist prefiksiga, mida on liivi keeles hakatud läti keele eeskujul lisama verbitüvede ette, nagu sõnas *atmā'dlō* '(veel) mäletada, meeles pidada'.

Doktoritöö koosneb katuspeatükist ja kolmest artiklist. Praeguseks on neist ilmunud kaks: üks käsitleb liivi frekventatiivide tuletamise produktiivsust ning teine läti-mõjuliste liivi verbiprefiksita süntaktilisi ja aspektiga seotud funktsioone. Ülevaade liivi kausatiivide moodustamise eripäradest ootab veel ajakirjaartiklina ilmumist. Doktoritöö tulemuste seisukohast on aga tähtsaim katuspeatükk, mis avab uurimuse tausta ja esitab uuenduslikke järeldusi.

Teemasid, mida Jantuneni uurimus hõlmab, on käsitletud varemgi, seda ka

väitekirjade tasemel. Nii vaatles Eduard Vääri oma doktoritöös (1975) liivi algupäraseid tuletussufikseid, sealhulgas frekventatiivide ja kausatiivide omi, ning avaldas liivi verbiliidetest hulga artikleid. Liivi verbiprefiksist kirjutas Prantsusmaal väitekirja Fanny de Sivers (1971).

Jantuneni töö erineb siiski neist varasematest vormikesksetest uurimustest mitmeti, sest tema jaoks on oluline see, mida järel- ja eesliidetega moodustatud verbidega liivi keeles väljendatakse, kuidas neid saab kombineerida ning milline on nende roll eri keeletasanditel. Jantunen jälgib oma töös sõnamoodustuse mõju lauseehitusele, ühendades leksikaalsete tähendusmuutuste uurimise süntaktilise analüüsiga. Seejuures vaatleb ta liivi verbimoodustuse tüpoloogilisi muutusi areaalsete keelekontaktide mõjul.

Teoreetilistest uurimisküsimustest hoolimata paistab väitekirja silma empiirilisusega. Tekstikogumike ja sõnaraamatute kõrval on analüüsimiseks kogutud sõnu ja lauseid Helsingis soome keele heliarhiivis hoitavatest liivi helisalvestistest. Töös uuritakse ennekõike loomulikku kõneldud liivi keelt, kus verbiprefiksita iseloomulik kasutus avaldub selgemini kui kirjakeeles. Väldib ju liivi kirjakeel läbinähtavaid läti-pärasusi, sealhulgas verbide eesliiteid. Liivi argikeeles on neil siiski kindel funktsioon. On silmapaistev, et pikaajaline kontakt läti murrete ja kirjakeelega ei ole lihtsustanud liivi keele grammatilist struktuuri, vaid on muutnud selle pigem rikkamaks. Nii on verbiprefiksita andnud liivi keeles aspekti väljendamiseks lisavõimalusi. Uurimuses rõhutatakse, et kopeeritud pole üksnes läti kasutusmalle, vaid verbiprefiksita on liivi keeles omandanud ka uusi iseseisvaid funktsioone.

Doktoritöö järelduste osas toob Jantunen esile, et kuigi järelliitega tegusõnad on liivi keeles üldiselt leksikaliseerunud, mis on eriti ilmne frekventatiivide puhul,

on eesliidete kasutus teinud võimalikuks tegusõnade tähenduste modifitseerimise nii sõna- kui ka fraasitasandil. Samuti võimaldavad prefiksid väljendada tegevuse laadi, eriti selle perfektivsust ehk lõpetatust.

Edasiseks uurimisülesandeks jääb teiste sufiksitega moodustatud verbirühmade tähendusarengu ning nendega seotud eesliidete kasutamise omapära selgitamine. Omalt poolt võin tõdeda, et kui eesti keele tüpoloogiliste erijoonte kirjeldamisel on toodud esile kompleksust ja eri tüüpi grammatiliste väljendusviiside kasutamist, siis liivi keele puhul on seda näha veelgi ulatuslikumalt. Käesoleva väitekirja tulemused näitavad seda samuti ilmekalt.

Santra Jantunenile tuleb soovida jätkuvat indu liivi keele sõnatuletuse uurimisel ning soovitada kogutud keeleainestiku kättesaadavaks tegemist teistele uurijatele. Loodetavasti teeb ta edaspidigi tihedat koostööd Eesti ja Läti liivi keele uurijatega. Liivi keelt on uuritud ja väärtuslikku keeleainest talletatud mitmel maal. Soome uurijate ligi kahe sajandi pikkusesse välja paistvasse ritta kuuluvad Anders Johan Sjögren, Emil Nestor Setälä, Lauri Kettunen, Lauri Posti, Seppo Suhonen, Riho Grünthal, Petri Kallio ja mitmed teised. On suurepärane, et neile on tulemas pädevat järelkasvu.

KARL PAJUSALU

Araabia maateadus ja Eesti

Üllar Peterson, Helen Geršman. Jalutus-kaik maailma äärealadele. Eesti ja selle naabrid al-Idrisi „Rogeri raamatus”. [Tallinn:] Postimehe Kirjastus, 2024. 358 lk.

Tuntud arabistide, ajaloolase Üllar Petersoni ja filoloogi Helen Geršmani koostöö tulemusena on ilmunud kõvakaaneline värvitrükis teos, mis võiks kõita eesti keelehuvilisi, eriti kohanimeuurijaid, rääkimata neist, kes on vaimustunud idamaade keeltest ja kultuuridest. Raamatu retsensent-konsultant on ajaloolane ja orientalist Tarmo Kulmar. Silmapaistva araabia geograafi al-Idrisi (u 1100–1164) „Rogeri raamat” kirjeldab kogu XII sajandil tuntud maailma, mis hõlmas alasid Kesk-Aafrikast ja Indiast Skandinaaviani. Teoses esitatud teave on väärtuslik ja seda uuritakse hoogsalt tänini.

Raamat algab suhteliselt pika sissejuhatusega (lk 11–19), milles refereeritakse kõigi peatükkide sisu. Esimene peatükk

(lk 21–53) annab sissevaate islamiaraabia maateadusesse ning tutvustab selle olulisi autoreid ja teoseid. Järgmine peatükk (lk 55–83) käsitleb al-Idrisi elu ja tegevust normannide Sitsiilia kuningriigis. Saame teada, et geograafi täisnimi ei mahu raamatu kolmele reale, samuti seda, millest arvukad nimeosad räägivad. Selgub ka, et teost nimetatakse „Rogeri raamatuks” selle tellija, Sitsiilia kuninga Roger II järgi. Uurimuse autorid näikse eelistavat araabiakeelse originaalpealkirja lühivormi „Nuzha”.

Kolmandatki peatükki (lk 85–138) võib pidada omamoodi sissejuhatavaks. See avab al-Idrisi peateose tausta alates pealkirjavalikust ja eesmärgist kuni ülesehituseni. Muu hulgas selgitatakse „Nuzha” tähendust: see võib tähistada nii igatsust, piknikku, lõbusat väljasõitu kui ka jalutuskäiku, millest ongi inspireeritud käesoleva raamatu pealkiri (lk 86). Järgnevalt antakse ülevaade „Nuzha” käsikirjadest, trükiväljaannetest ja tõlgetest, samuti 70 maakaardist ning teksti ja kaartide allikatest (suulistest teadetest kirjalikeni). Paraku on väidetavasti teosega samal ajal valminud hõbegloobus hävi-

nud. Araabia geograafi teos sisaldab arvukalt kohanimesid, kuid olgu etteruttavalt osundatud: „Võrrelgu lugeja näiteks mõnda Levandi või Magribi piirkonda [Vahemere ümbruses], kus peaaegu kõik kohanimed on dešifreeritavad[,] mõne Ida-Euroopa osaga, kus umbes pooltel juhtudel võib vaid aimata, mis antud nimekuju taga peitub, ülejäänud jäävadki mõistatuseks” (lk 132). Ent võib loota, et tulevikus õnnestub vähemalt osa kohanimesid tuvastada.

Neljandas peatükis (lk 139–197) süvenevad autorid al-Idrisi peateose sisusse. Kogu toona tuntud maailma ei vaadelda, vaid käsitletakse Eestile lähemaid ja seetõttu eesti lugejale enam huvi pakkuvaid piirkondi: Poolat, Saksamaad, Skandinaaviat ja Venemaad. Nii selle kui ka järgnevate peatükkide teksti on lisatud autorite eestikeelsed tõlked alade kirjeldustest ja värvilised maakaardikatked translitereeritud toponüümidega. Tekstis olevaid mõisteid ja nimesid on põhjalikult selgitatud. Teoses on üle poole tuhande allmärkuse, kus leidub peale arvukate kommentaaride ka kirjandusviiteid.

Viimasel peatükis (lk 199–231) saab lugeja aimu toonasest araabia keelest ja kirjast ning „Nuzha” stiilist. Hõlmatakse vaid al-Idrisi teose Eestit ja selle vahetut naabrust kirjeldavat osa, esitades väljavõtteid originaalist. Autorid on esile toonud teoses kasutatud araabia läänepoolse ehk magribi kirja iseärasusi, kuid oleks oodanud kogu tähestiku äratoomist, eriti et tähed võivad sõltuvalt sõnasisesest asukohast esineda neljal kujul (lk 200). Raamatus esitatakse nimetatud osa ümberkirjutus tänapäeva araabia kirjas ja selle tõlge eesti keelde. Ühtlasi selgitatakse tõlkimisel ja tõlgendamisel ilmnevaid raskusi, mis tulenevad nii sõnatähenduste erinevusest lääne- ja idapoolses araabia keeles kui ka kohanimedega eri vormidest, mis on tekkinud käsikirjade ümberkirjutamisel ja muudel põhjustel. Näiteks ühes Pariisi käsikirjas, mida pee-

takse vanimaks, kõige täielikumaks ja paremini säilinuks, on Eestit tähistav toponüüm märgitud kujul *LSLÄNDA* ja *ASTLÄNDA*, ent teisest Pariisi käsikirjast leiab hoopis *LSaLÄNDA* (lk 211). Seejärel tehakse juttu „Nuzhas” kasutatud retoorilistest võtetest ja teose araabiapärase ülesehitusest.

Kuues peatükk (lk 233–298) vaatleb al-Idrisi kirjeldust Eestist ja selle lähinaabrusest. Loomulikult pakub see siinsele lugejale kõige elavamalt huvi, ent meenutagem eespool toodud tsitaati, mis hoiatas, et mida kaugemal Sitsiliast ja Vahemerest, seda raskemini on kohanimed tuvastatavad. Eesti alalt ja naabrusest mainitakse kokku 14 asula, linna ja kindluse nime. Kas Naiste saart võib pidada meie Naisaareks? Kas *BuRNŪ* tähistab Pärnut? Juba varem on ajaloolased Enn Tarvel ja Ivar Leimus väitnud, et aastakümneid levinud hüpotees, mille kohaselt on al-Idrisi esmakordselt maininud Tallinna vene kroonikatest tuntud nime Kolōvan, ei pea paika. Teose arabistidest autorid kinnitavad nende seisukohta veenvalt. Kas *QLWRY* märgib siis hoopis Tartut? Ent jätkem toponüümiasse süüvimine uudishimuliku lugeja hooleks.

Raamatu lisaosas (lk 299–317) antakse ülevaade Eesti ja naaberalade kirjelduse tõlgetest mitmesse keelde (ladina, prantsuse, eesti jt). Sellele järgneb kokkuvõtlik lõppsõna (lk 319–326). Teose koostamisel on autorid kasutanud poolteistsada kirjandusallikat araabia, ladina, inglise, eesti jt keeltes. Tänuväärsest raamatule lisatud põhjalik registriosa, kust leiab ühelt poolt raamatus esinevate isikunimedega ja valitsejadünastiatega ning teisalt kohanimedega, riikide, rahvaste ja araabia terminite loendi. Eraldi väärrib esiletõstmist eesti kirjasõnas harva esinev käsikirjade, teoste ja tekstide pealkirjade alfabeetiline register.

ENN ERNITS

LÜHIKROONIKA

4. veebruaril Tallinnas toimunud Hõimu-klubi õhtul esines Rogier Blokland ettekandega „Meälased, kveenid ja lantalased. Kes nad on ja mida nad räägivad?”. Need läänemeresoome keeli rääkivad väikesed etnilised rühmad elavad juba sajandeid Põhja-Rootsis ja Põhja-Norras. Meälased (ning lantalased) Rootsis ning kveenid Norras on nüüd neis riikides ametlikult tunnustatud vähemusrühvasteks.

9. veebruaril toimus Eesti Kirjandusmuuseumis seminar Äänisjärve kaljujoonistest ja Eesti Muinastaisdeselti rollist nende uurimisel. 1982. aastal alustas tegevust Eesti muinastaiidehuviliste tööühm ja algas Äänisjärve kaljujooniste süsteemaatiline uurimine. Pärast seni tundmata leiukoha avastamist 1986. aastal otsustati leiuala joonised avaldada kolmeköitelise kataloogina, mis ilmus 1998–2021. Esinesid Väino Poikalainen ja Enn Ernits.

13. veebruaril tähistas Tartus tegutsev Jaan Kaplinski Selts kirjaniku 85. sünniaastapäeva ettekandepäevaga „Maailmakodanik Kaplinski”. Esinesid Sirje Olesk, Juhani Salokannel, Thomas Salumets, Fiona Sampson ja Trevor Carolan (kolm viimast veebi vahendusel). 2026. aasta Jaan Kaplinski stipendiumi pälvis Eduardo Torres, et uurida Kaplinski keelefilosoofiat. Anneli Sepp pidas ettekande Jaan Kaplinski personaalbibliograafia koostamisest.

17. veebruaril esitleti Tallinnas kirjanike majas Keele ja Kirjanduse teemanumbrit „Soome-ugri kogemus ja kohanemine”. Lühitutvustuse tegid numbri koostajad Art Leete ja Laur Vallikivi. Seejärel anti kätte Keele ja Kirjanduse aastaauhind 2025. aasta parimate artiklite eest ning

esinesid laureaadid Triin Tark, Asko Lõhmus ja Tiina-Erika Friedenthal.

17. veebruaril peeti Pariisis Eesti raamatu aasta konverents „Eesti raamat paguluses Põhjamaade Raamatukogu kogude prisma kaudu”. Ettekannetega esinesid tõlkija ning eesti keele professor Pariisi Ida keelte ja kultuuride uurimise instituudis (INALCO) Antoine Chalvin ja Laurence Chapuis BULAC-i raamatukogust.

18. veebruaril toimus Tallinnas Hõimu-klubi õhtu „Tšuudid ja setod”. Kohanime-uurija Arvis Kiristaja rääkis tšuudi ja tšuhnaa toponüümikast Pihkvamaal ning Tšuudi toponüümika piiridest ajaloolisel Petserimaal.

20. veebruaril korraldas ajakiri Akadeemia Tartus auhinnaseminari, kus ajakirja autoreid pärjati artikli-, tõlke- ja kunsti-auhinnadega. Esinesid Akadeemia artiklipreemia kuldlaureaadid: Janika Päll („Sündimata raamatud Eesti tõlkekirjanduses ehk käsikirja jäänud Homerose tõlgetest”), Terje Lõbu („Ülikool põleb! Kuuskümmend aastat Tartu ülikooli peahoone põlengust”), Ruuben Kaalep („Reisikiri Ukraina rindelt”), Ene-Margit Tiit („Vähemusrühused ja kultuuririkkus rahvusriigis”), tõlkepreemia laureaat Marju Randlane ning kunstipreemia laureaat Toomas Kuusing.

26. veebruaril peeti Eesti Kirjandusmuuseumis Akadeemilise Rahvaluule Seltsi kõnekoosolek. Kavas oli Žanna Pärtlase „Seto leelo viisitüpoloogia” teadusliku veebiväljaande esitlus ja lauldes testimine. Väljaande eesmärk on anda võimalikult ammendav ülevaade seto leelo viisidest ning esitada neid mõtestatud süsteemina, mis näitab laulutraditsiooni ajaloolisi stiilikihte ja seoseid erinevate viisitüüpide vahel.

MÄRTS

8. **Turid Farbrege**d, tõlkija – 85
9. **Anu-Reet Hausenberg**, fennougrist – 85
10. **Auli Hakulinen**, keeleteadlane, Emakeele Seltsi liige – 85
Heikki Paunonen, keeleteadlane, Emakeele Seltsi liige – 80

AJAKIRJA KEEL JA KIRJANDUS PEATOIMETAJA KONKURSS

SA Kultuurileht kuulutab välja konkursi Eesti Teaduste Akadeemia ja Eesti Kirjanike Liidu ajakirja Keel ja Kirjandus peatoimetaja ametikoha täitmiseks kuni viieks aastaks alates 1. septembrist 2026. Peatoimetaja tööks on ajakirja sisuline ja toimetuse töö korralduslik juhtimine.

KANDIDEERIMISE EELDUSED:

- Eesti kultuuri- ja ajakirjanduselu hea tundmine ja ajakirjandusliku töö kogemus
- doktorikraad

KONKURSIST OSAVÕTUKS PALUME SAATA:

- avaldus
- elulookirjeldus
- haridust tõendava dokumendi koopia
- ajakirja tulevikuplaan (kuni 3600 tähemärki)

hiljemalt 2026. aasta 10. aprilliks kell 14 märgusõnaga „Keel ja Kirjandus” aadressil SA Kultuurileht, Voorimehe 9, 10146 Tallinn või nõutud dokumendid ühes kaustas digiallkirjastatult e-aadressil info@kl.ee

Täiendav info tel 503 5489

JÄRGMISTES NUMBrites:

- Probleemkohti eesti morfoloogias
- Seksuaalsuse kujutamisiisid eesti erootalises proosas
- Tänapäevane mansi keele õpik

ISSN 0131-1441
e-ISSN 2346-6014

TELLIMISE
INDEKS 78167

Hind 4.00 €